

ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ

ΑΝΤΙ

Περίοδος Β'
Τεύχος 743 - 744
Παρασκευή
27 Ιουλίου 2001
Δρχ. 1500/ευρώ 4,40

ΓΕΝΟΒΑ: ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΚΟΣΜΩΝ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ

Είκοσι χρόνια μετά

Γράφουν:

- Βενετία Αποστολίδου
- Θ. Βαλτινός
- Αγγελική Βλαχάκη
- Αχμέτ Γιορουλμάζ
- Ν. Γουλανδρής
- Κ. Α. Δημάδης
- Σπ. Εργολάβος
- Αλ. Ζήρας
- Ισμήνη Καραμπέτσου
- Αγγέλα Καστρινάκη
- Δ. Κόκορης
- Α. Κοντοδημόπουλος
- Ελένη Κουρμαντζή
- Αμάντα Μιχαλοπούλου
- Ζόραν Μούτιτς
- Γ. Μύαρης
- Δ. Νόλλας
- Γ. Δ. Παγανός
- Δ. Πάνος
- Χ. Παπάζογλου
- Χρύσα Προκοπάκη
- Γ. Κ. Τσαπόγας
- Ελένη Τσούγκου
- Ανδρ. Φουσκαρίνης
- Αννίκα Χαραλαμπίδου

ISSN 1108-9822

9 771108 982000

30>

Καθαρό περιβάλλον και ανάπτυξη μπορούν να συμβαδίσουν

Ανάπτυξη ή καθαρό περιβάλλον;

Το δίλημμα των περασμένων εποχών δεν υπάρχει πια. Οι νέες τεχνολογίες δίνουν τη λύση. Η PETROLA πρωτοπορεί στη νέα εποχή. Με τη μεγαλύτερη ιδιωτική επένδυση στην Ελλάδα και τη χρήση των πιο εξελιγμένων τεχνολογιών, το πρόγραμμα εκσυγχρονισμού της πετυχαίνει παράλληλα δύο στόχους:

Καθαρότερο περιβάλλον μεγαλύτερη ασφάλεια

Μειώνουμε έως και 70% τις εκπομπές ρύπων

Εκσυγχρονίζοντας τις εγκαταστάσεις μας, οι ρύποι μειώνονται έως και 70%. Αυτό απέδειξαν οι τεκμηριωμένες μελέτες περιβαλλοντικών επιπτώσεων από διεθνείς ανεξάρτητους οίκους (κοινοπραξία Foster Wheeler/ Snamprogetti), τις οποίες επιβεβαιώνει το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο.

Παράγουμε καθαρότερα και φιλικότερα προς το περιβάλλον προϊόντα

Εναρμονιζόμαστε με τις νέες αυστηρές προδιαγραφές της Ευρωπαϊκής Ένωσης για καθαρότερα καύσιμα (οδηγίες Auto Oil II) και αντικαθιστούμε την παραγωγή μαζούτ με ντίζελ και πρώτες ύλες λιπαντικών, που είναι καθαρότερα και φιλικότερα προς το περιβάλλον προϊόντα.

Μεγιστοποιούμε την ασφάλεια των εγκαταστάσεών μας

Λειτουργούμε με τις αυστηρότερες διαδικασίες και συστήματα ελέγχου και είμαστε πλήρως ευθυγραμμισμένοι με τους κανονισμούς ασφαλείας ΣΕΒΕΖΟ II. Επενδύουμε διαρκώς σε νέες τεχνολογίες και μέτρα ασφαλείας. Η παγκοσμίου κύρους εταιρεία Lloyds ελέγχει συστηματικά και πιστοποιεί την ασφάλεια των εγκαταστάσεών μας.

Υποστηρίζουμε τον ανεξάρτητο έλεγχο

Υποστηρίζουμε τη δημιουργία Επιτροπής Ελέγχου της ποιότητας της ατμόσφαιρας από ειδικούς των συναρμόδιων Υπουργείων, της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, του Πολυτεχνείου και του Τεχνικού Επιμελητηρίου που θα παρακολουθούν και θα ελέγχουν την τήρηση των περιβαλλοντικών όρων.

Νέες προοπτικές ανάπτυξης

Δημιουργούμε νέες θέσεις εργασίας

Διασφαλίζουμε τις υπάρχουσες θέσεις εργασίας και δημιουργούμε νέες. Με προτεραιότητα στους κατοίκους του θριασίου, δημιουργούνται 1200 νέες θέσεις εργασίας κατά τη διάρκεια κατασκευής του έργου και 300 νέες μόνιμες περιφερειακές για τη συνεχή συντήρηση των εγκαταστάσεων.

Ενισχύουμε την εθνική οικονομία

Παράγουμε εδώ μέρος του ντίζελ που τώρα η χώρα μας εισάγει ξοδεύοντας πολύτιμο συνάλλαγμα. Μειώνουμε τις εισαγωγές ντίζελ και αυξάνουμε τις εξαγωγές λιπαντικών. Έτσι, βελτιώνουμε το πετρελαϊκό ισοζύγιο κατά 60 δις δραχμές ετησίως και καθιστούμε την Ελλάδα ενεργειακά πιο ισχυρή.

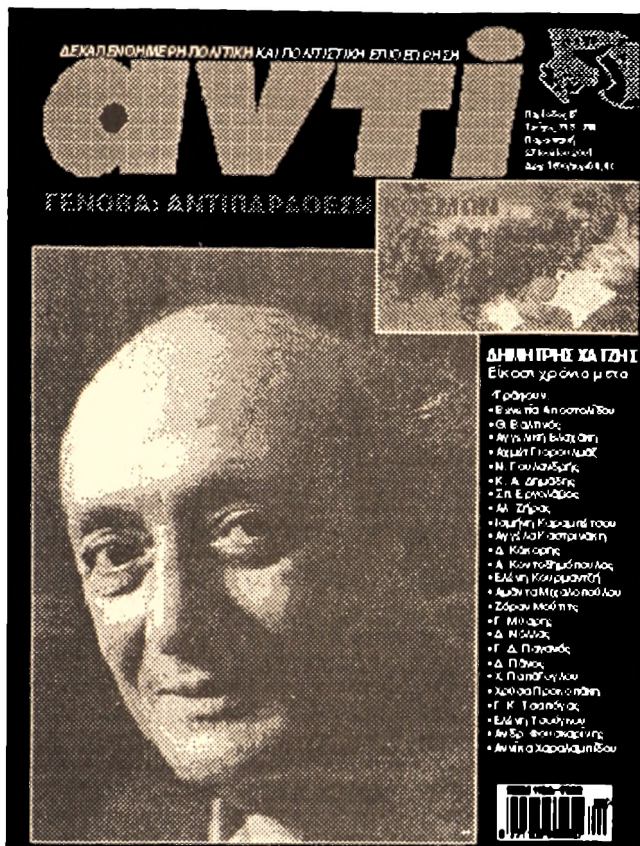
Διασφαλίζουμε την ανάπτυξη

Με το έργο εκσυγχρονισμού διασφαλίζουμε την προοπτική, την ανταγωνιστικότητα και τη μακροπρόθεσμη ανάπτυξη της PETROLA, βελτιώνοντας τη θέση της στην στρατηγική περιοχή της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Με την ολοκλήρωση του έργου εκσυγχρονισμού το διυλιστήριο της PETROLA θα είναι ένα από τα πιο σύγχρονα και φιλικά προς το περιβάλλον στην Ευρώπη.

Έργο εκσυγχρονισμού PETROLA

Και καθαρότερο περιβάλλον και ανάπτυξη

petrola
Ενέργεια

Περίοδος Β' • Έτος 28ο • Τεύχος 743-744

Παρασκευή 13 Ιουλίου 2001

Τιμή τεύχους: 1.500 δρχ./4,40 ευρώ

**ΑΝΤΙ - ΔΕΚΑΠΕΝΘΗΜΕΡΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ**

Δημοχάρους 60, 115 21 Αθήνα

Τηλ. 72.32.713-72.32.819, Fax: 72.26.107

ANTI ON-LINE: <http://www.anti.gr>

e-mail: chraprou@otenet.gr

ΕΚΔΟΤΗΣ: Χρήστος Γ. Παπουτσάκης

ΑΡΧΙΣΥΝΤΑΚΤΗΣ: Κωνσταντίνος Νούλας

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Παναγιώτης Τσάρας

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΥΛΗΣ: Νεφέλη Παπουτσάκη

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: ΛΙΘΟΤΥΠ Α.Ε. Ιασίου 5, Περιστερί

Τηλ. 57.22.201

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ:

Ετήσια συνδρομή: 26 τεύχη, Εξάμηνη: 13 τεύχη

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εξαρ. 9.000 δρχ/26,41 ευρώ, Ετήσια
18.000 δρχ/52,82 ευρώ, Οργανισμών, Τραπεζών, κ.λπ.:
70.000 δρχ. Φοιτητική ετήσια: 16.000 δρχ/46,88 ευρώ

ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: ΕΥΡΩΠΗ - ΜΕΣΟΓ. ΧΩΡΕΣ:

Εξαρ.: 65 ευρώ, Ετήσια: 130 ευρώ,

ΗΠΑ - ΚΑΝΑΔΑΣ - ΑΣΙΑ - ΑΥΣΤΡΑΛΙΑ:

Εξαρ. 55 δολ. ΗΠΑ, ετήσια 110 δολ. ΗΠΑ

ΕΜΒΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΤΑΓΕΣ: Χρήστος Παπουτσάκης

Δημοχάρους 60, 115 21 Αθήνα

ΠΑΛΙΑ ΤΕΥΧΗ: 2.000 δρχ/5,86 ευρώ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: Για τα βιβλιοπωλεία

της Αθήνας: Περιοδικό ANTI,

για τα βιβλιοπωλεία της Β. Ελλάδας:

Κέντρο του βιβλίου - Α. Πουλουκτσή και Σία Ε.Ε.

Λασσάνη 3, Θεσσαλονίκη, τηλ. (031) 237.463

Το *Αντί* πηγαίνει διακοπές.

Θα είμαστε και πάλι μαζί με το τεύχος 745 που θα κυκλοφορήσει στις 7 Σεπτεμβρίου.

Οι διακοπές ας είναι ξέγνοιαστες για όλους. Γιατί το φθινόπωρο προβλέπεται ζωηρό. Για την ώρα καλό καλοκαίρι!

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

• ΚΥΡΙΟ ΑΡΘΡΟ: Γένοβα: αντιπαράθεση κόσμων	4
• Μάνος Στεφανίδης: Τρομοπλανητάρχες και τα κουλουβάχατα της Ιστορίας	5
• Αλέκος Τζιόλας: Τι είναι η Γένοβα;	6
• Σία Τσαχπινόγλου: Δέκα χρόνια κομμάτια και θρύψαλα...	8
ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΧΑΤΖΗ	
• Νίκος Γουλανδρής: Δημήτρης Χατζής, είκοσι χρόνια μετά	10
• Κλειώ Μποσταντζόγλου: Ύστατος αποχαιρετισμός	11
• Δημήτρης Χατζής: Γράμμα στον Τάκη Μενδράκο	11
• Δημήτρης Νόλλας: Και ντέτεκτιβ και ριζοσπάστης	12
• Αμάντα Μιχαλοπούλου: Για την επικαιρότητα του <i>Διπλού βιβλίου</i>	13
• Άγγελος Γ. Χατζής: Επιστολή στην οικογένειά του	14
• Γιώργος Κ. Τσαπόγας: Δημήτρης (Τάκης) Χατζής	16
• Χρήστος Παπάξογλου: Οι άνθρωποι είχαν φιλότιμο και ηθικές αρχές	19
• Αννίκα Κίτσιου-Χαραλαμπίδου: Πώς γνώρισα τον Δημήτρη Χατζή	20
• Θανάσης Βαλτινός: Η γνωριμία μου με τον Χατζή	23
• Ελένη Κουρμαντζή: Οι πολιτικές ρίζες του Δημήτρη Χατζή	24
• Σπύρος Εργολάβος: Τα Γιάννινα στην Κατοχή και τον Εμφύλιο	29
• Γ.Δ. Παγανός: Ο Δημήτρης Χατζής είκοσι χρόνια μετά	34
• Βενετία Αποστολίδου: Η <i>ενιαία γραμμή</i> του Δημήτρη Χατζή	37
• Χρύσα Προκοπάκη: Αναζητώντας τα ίχνη του Δημήτρη Χατζή	41
• Αλέξης Ζήρας: Η προετοιμασία και η υποδοχή του <i>Διπλού βιβλίου</i>	44
• Αγγέλα Καστρινάκη: «Μουργκάνα»: Η υπερβολή της απελπισίας	52
• Δημήτρης Πάνος: Η επικαιρότητα του Δημήτρη Χατζή	55
• Α. Φουσαρίνης: Ο γυναικείος πληθυσμός του <i>Τέλους της μικρής μας πόλης</i>	58
• Ζόραν Μούτιτς: Το καλό πουλί	62
• Αχμέτ Γιορουλμάζ: Ο Δημήτρης Χατζής στην τουρκική γλώσσα	65
• Κ.Α. Δημάδης: Το <i>διπλό βιβλίο</i> και η υποδοχή του από τους σπουδαστές	66
• Γιώργος Κ. Μύαρης: Οι περιπέτειες του Δ. Χατζή στην σχολική λογοτεχνία	70
• Δημήτρης Κόκορης: Ο «σχολικός» Δημήτρης Χατζής	78
• Ο Δημήτρης Χατζής με τα μάτια των μαθητών	80
• Α. Κοντοδημόπουλος: Γιατί «Δημήτρης Χατζής»	82

Στο τεύχος δημοσιεύονται μερικά νέα τεκμήρια σχετικά με τον Δημήτρη Χατζή. Πρόκειται για τα κείμενα στις σελίδες 14, 16, 19 και 20. Επίσης τα φωτογραφικά τεκμήρια στις σελίδες 12, 13, 15, 30, 32, 35, 37, 43, 44, 45, 47, 48, 50, 67, 71, 72, 74, 76.

ΓΕΝΟΒΑ: ΑΝΤΙΠΑΡΑΘΕΣΗ ΚΟΣΜΩΝ

Ο ΚΟΣΜΟΣ αλλάζει ριζικά. Τίποτα δεν παραμένει αναλλοίωτο. Ο μύθος της πολιτισμένης Ευρώπης με τα κάποια κατάλοιπα ανοχής ξεθωριάζει. Η εν ψυχρώ δολοφονία του εικοσάχρονου Κάρλο Τζουλιάνι από την ιταλική αστυνομία δεν επιτρέπει άλλη ερμηνεία. Τίμιοι ή «ηλίθιοι ρομαντικοί», σκεπτικιστές ή ιδεολόγοι, οφείλουμε να δούμε την αλήθεια και να μιλήσουμε γι' αυτή. Κυρίως όμως ας παραμείνουμε νηφάλιοι.

ΕΙΝΑΙ βάνανσοι οι ισχυροί αυτού του κόσμου. Δεν χρειαζόταν η Γένοβα και η συμπεριφορά των καραμπινιέρων του Μπερλουσκόνι για να το μάθουμε. Θα ήταν ανόητο και επικίνδυνο να επικεντρώσουμε την προσοχή μας μόνο σ' αυτό.

ΑΣ ΠΡΟΣΠΑΘΗΣΟΥΜΕ να δούμε τι ακριβώς συμβαίνει. Η παγκοσμιοποίηση δεν είναι κάτι καινούργιο. Έρχεται από μακριά κι εμείς ανήκουμε σ' εκείνους που γεύονται ένα μέρος των θετικών επιπτώσεών της. Η ανατροπή της ίσως δεν είναι κάτι για το οποίο είμαστε έτοιμοι να παλέψουμε. Οι μηχανισμοί που μεθοδεύουν την απόλυτη επικράτηση της απεχθέστερης εκδοχής της είναι ίσως ο μόνος εντοπίσιμος για την ώρα αντίπαλος.

Η ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΠΟΙΗΣΗ είναι παρούσα. Κινητοποιήσεις όπως αυτή της Πράγας, του Γκέτεμποργκ, της Γένοβας θα ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθούν με την μορφή που πραγματοποιήθηκαν, αν δεν αποτελούσαν και οι ίδιες σύμπτωμά της. Ποτέ άλλοτε δεν ήταν ευκολότερο τόσοι πολλοί άνθρωποι από τόσες διαφορετικές χώρες, με τόσο διαφορετικές και συχνά αντικρουόμενες απόψεις, να μετακινηθούν και να συναντηθούν προκειμένου να διαδηλώσουν την αντίθεσή τους σε κάτι τόσο θολό και αφηρημένο.

ΦΥΣΙΚΑ και δεν πρόκειται μόνο για μερικές χιλιάδες ταραξιών· αλλά έχει μάλλον δίκιο ο όποιος Μπους όταν τους αρνείται ότι εκπροσωπούν έξι δισεκατομμύρια ανθρώπων. Χρειάζεται να διανυθεί πολύς δρόμος ακόμη για να συμβεί κάτι τέτοιο, έστω κι αν εκατό χιλιάδες πρόσφυγες απ' όλο τον κόσμο εξέφρασαν την συμπαράστασή τους με την μεγάλη πορεία που προηγήθηκε της διαδήλωσης του Σαββάτου της 21/7/2001. Απόδειξη οι πεντακόσιες χιλιάδες νέων που μαζεύτηκαν απ' όλη την Ευρώπη την ίδια μέρα στο Βερολίνο μόνο και μόνο για να συμμετάσχουν σε ένα τεράστιο πάρτι και να χορέψουν σε ρυθμούς rave. Απόδειξη τα καραβάνια των τουριστών που συνέχισαν ανεπηρέαστα από την σύνοδο των G8 να κατακλύζουν τα καλοκαιρινά θέρετρα της Ευρώπης.

ΥΠΑΡΧΟΥΝ και άλλα που πρέπει να ειπωθούν. Οι κινητοποιήσεις εναντίον της παγκοσμιοποίησης δεν φαίνεται να προτείνουν κάτι επαναστατικό, σε τίποτα πραγματικά ριζοσπαστικό δεν προσδοκούν για την ώρα. Ο ενθουσιασμός των συμμετεχόντων μοιάζει να τρέφεται κυρίως από την άγνοιά τους γι' αυτό που αντιμάχονται. Η προθυμία τους να διακινδυνεύσουν εκκινεί από τον εθισμό τους στη εξουσία του θεάματος. Η συνθηματολογική απόπειρα καταγγελίας μιας νοσηρής πραγματικότητας που τους κυκλώνει πηγάζει από την απροθυμία τους να διεκδικήσουν ο,τιδήποτε δεν περιλαμβάνει ο μικρόκοσμός τους, πνίγοντας τις φωνές των περισσότερων συνειδητοποιημένων απ' αυτούς.

ΑΝΑΠΟΦΕΥΚΤΑ η βελτίωση, για παράδειγμα, των συνθηκών για τα ζώα του ζωολογικού κήπου του Λονδίνου αντιμετωπίζεται ως κάτι παρεμφερές με τον πόλεμο των άστρων. Παρόμοια το δικαίωμα των ομοφυλόφιλων να παντρεύονται αξιολογείται όσο και η άρνηση των ΗΠΑ και των λοιπών ανεπτυγμένων χωρών να συμβάλουν έστω και ελάχιστα στην προστασία του περιβάλλοντος. Ακόμη χειρότερα, όλη αυτή η σύγχυση τείνει να εκληφθεί ως κίνημα με ιστορικές ρίζες.

ΜΕ ΛΙΓΑ ΛΟΓΙΑ είτε σπας τη βιτρίνα ενός McDonalds πιστεύοντας ότι έτσι τιμωρείς τις πολυεθνικές που καταπιέζουν μεγάλες πληθυσμιακές ομάδες στον τρίτο κόσμο, είτε συμμετέχεις σε μια ειρηνική πορεία τραγουδώντας και χορεύοντας, ευελπιστώντας να αλλάξεις τον ρου αυτού του κόσμου, οφείλεις, αν δε θες να θεωρηθείς εκτός από αφελής και ανέντιμος, να εξετάσεις σπιθαμή προς σπιθαμή την καθημερινότητά σου για να διαπιστώσεις έως ποιο βαθμό ανήκεις κι εσύ στους υπεύθυνους για τη διαίωνιση αυτής της αδικίας.

ΠΡΕΠΕΙ να ξεκινήσουμε απ' αυτό. Είναι ο μόνος τρόπος να ενηλικιωθεί αυτό το κίνημα. Είναι η μόνη του ελπίδα για να προσφέρει ίσως κάποτε όσα χρειάζεται αυτός ο κόσμος.

αντι

Τρομοπλανητάρχες και τα κουλουβάχατα της Ιστορίας

Η Γένοβα δεν παράγει πολιτική γιατί δεν είναι πολιτική η διαδηλωτική κουλτούρα. Παράγει όμως κάτι πολύ πιο σπουδαίο: παράγει ιδεολογία. Τέλος, παρήγαγε μια σειρά νέων θέσεων και προτάσεων βάζοντας σε ριζοσπαστικά καινούργιο πλαίσιο το χρόνιο ζήτημα της κρίσης της αριστεράς. Στη Γένοβα λοιπόν έγινε της παγκοσμιοποίησης κι αποδείχτηκε ότι όλα μπορούν να τα επιτύχουν οι πολυεθνικές εκτός από τον εγκλωβισμό της ιστορίας σ' ένα πρόγραμμα PC. Η Γένοβα απέδειξε ότι κανένα απαστράπτον σουπερμάρκετ δεν παρασύρει τον συνειδητοποιημένο πολίτη σε σχέση με τις πραγματικές του ανάγκες. Η παντοδυναμία της Αγοράς γνώρισε ήδη την πρώτη της, πολυδιάστατη, ήττα.

Τι αληθινά συνέβη στη Γένοβα με τους Τζιζ-8 και τους «αναρχικούς» που τους «απειλούσαν»; Τι συμβαίνει αληθινά με την εγρήγορση και την συνειδητότητα όλων μας. Οι εκδηλώσεις στο Γκέτεμποργκ, την Πράγα ή τη Γένοβα δεν είναι ένας «παγκοσμιοποιημένος», διαδηλωτικός τουρισμός, ούτε πάλι η εύφορη κοσμοχαλασιά του Μάη του '68. Η Γένοβα συνιστά πάνω απ' όλα μιαν ανανεωμένη συνείδηση ιστορίας, ένα ξύπνημα συλλογικότητας και ατομικής ευθύνης, μια επίμονη ελπίδα απέναντι στην ισοπέδωση συμπεριφορών και δικαιωμάτων που μας υπόσχεται ο κυρίαρχος, μανιακός καπιταλισμός της Νέας Τάξης.

Η Γένοβα αποδεικνύει ότι, πέραν των διαδηλώσεων, το κίνημα των πολιτών της οικουμένης οφείλει μέσα από την νέα διεθνιστική αφύπνιση να αντιμετωπίσει ξανά την ουσία των ισχυόντων δημοκρατικών(;) θεσμών, την ουσία των ισχυόντων(;) ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την ουσία της καινούργιας πεφωτισμένης δεσποτείας που απειλεί από τις κούνιες του 18ου αι., τον 21ο αιώνα.

Στα Βαλκάνια, στην Κεντρική Αφρική, στην Ανατολική Ευρώπη, στην Ινδονησία, στο Μεξικό οι άνθρωποι, οι πληθυσμοί της γης βιώνουν τον εκπεσμό παγκόσμιων θεσμών όπως ο ΟΗΕ, και την αυτοκατάργηση πολιτικών ηγεσιών οι οποίες καθίστανται τα ενεργούμενα των απρόσωπων, παντοδυνάμων, πολυεθνικών υπερεπιχειρήσεων. Κοιτάχτε τους κατ'επίφαση και κατά παραχώρηση «ισχυρούς» άνδρες της Τζιζ-8: τον τυχάρπαστο Μπερλουσκόνι, τον χλωμό κυριολεκτικά και συμβολικά Πούτιν, τον θλιβερό Μπλαιρ και πάνω απ' όλα τον ανύπαρκτο Μπους, τον άχρωμο και ευήθη πλανητάρχη. Διερωτώμαι πόσες φορές άλλοτε στην ιστορία η ηγεσία της ανθρωπότητας ήταν τόσο χαμηλού -ηθικοπνευματικά μιλώντας- επιπέδου.

Κι απ' την άλλη πλευρά είναι αυτοί που καλούνται ν' αντιμετωπίσουν τόσο οξυμένα προβλήματα: την πείνα και την ανέχεια ενός ολόκληρου πλανήτη, την αυθαιρεσία των ολίγων χορτασμένων εις βάρος των δισεκατομμυρίων που λιμοκτονούν, το απαράδεκτο «δικαίωμα» των εξελιγμένων ν' αγοράζουν την «μόλυνση» των υπανάπτυκτων, το δράμα ενός κορεσμένου πλανήτη, την λειψυδρία, την εξάντληση των φυσικών πόρων, την τρύπα του όζοντος, την καταστροφή της πανίδας και της

χλωρίδας -ο Αμαζόνιος συνιστά εφιαλτικό παράδειγμα- τη συνθήκη του Κιότο, τη μετανάστευση των απελπισμένων, τις γενοκτονικές, τις τοπικές συρράξεις σ' όλο τον κόσμο κ.λπ.

Κι αυτοί; Αυτοί, οι δημοκρατικά -έστω- εκλεγμένοι ηγέτες ενός απειροελάχιστου κομματιού του πλανήτη λαιδορούν όσους διαδηλώνουν την περιφρόνησή τους προς την αυθαιρεσία τους και κομπάζουν ότι έχουν το δικαίωμα να μιλούν και ν' αποφασίζουν για όλους μας. Περίεργα διασταλτική αντίληψη αντιπροσώπευσης και δημοκρατίας και επίσης προκλητικά φασιστική αντιμετώπιση των διαφωνούντων. Ανατράπηκε ακόμη και η συνθήκη Σένγκεν, η οποία υποτίθεται ότι διασφαλίζει την πολύτιμη και περιπόθητη ευρωπαϊκή πατρίδα από την δόλια αυθαιρεσία και την αμαρτωλή επιθυμία των ξένων. Όπου αποδεικνύεται ότι η επικινδυνωδέστερη και πιο άγρια τρομοκρατία είναι η κρατική. Μηδέ της ελληνικής εξαιρουμένης που χαφιέδισε δουλικά και αναίσχυντα στην ιταλική καραμπινερία τα στοιχεία των ελλήνων υποψήφιων διαδηλωτών.

Στα μάτια μου τα πρόσωπα του Μπερλουσκόνι, του Ρέππα, του Σημίτη ή του Σρέντερ μπερδεύονται γλυκά και μου χαμογελάνε με τη μύτη του Πινόκιο. Η Ευρώπη της τηλεοπτικής χαύνωσης, της ατομικής επιβίωσης μέσω της υπερκατανάλωσης και της εγωπαθούς υστερίας δεν φαίνεται πια ήρεμη ή ασφαλής. Τα προβλήματα του κόσμου πολύ γρήγορα γίνονται και δικά της προβλήματα. Απ' την άλλη το μάθημα της Γένοβας είναι ένα και μοναδικό: ο εφησυχασμός και η εκούσια αδρανοποίηση των ψοφοδεών και ψοφοδαών καταναλωτών της πιο επισφαλούς ευτυχίας τελείωσε.

Όπως γράφει ο Norberto Bobbio στο *Μέλλον της Δημοκρατίας*, «Το καθαυτό στοιχείο που χαρακτηρίζει την πολιτική εξουσία, είναι η χρήση βίας». Νά λοιπόν ποιο είναι το μέλλον της δημοκρατίας μας: ότι η μοίρα των βομβαρδισμένων Σέρβων, των ξυλοκοπημένων διαδηλωτών, των ανέστιων, των προσφύγων, των παριών του πλανήτη είναι και δική μας μοίρα.

Μάνος Στεφανίδης

Μια συνηθισμένη πόλη της Ιταλίας, όπου το 2001 στις 20-22 Ιουλίου έλαβε χώρα η καθιερωμένη συνάντηση των ηγετών των οχτώ αναπτυγμένων χωρών της ανθρωπότητας, οι οποίοι κάθε χρόνο συνέρχονται και αποφασίζουν για τα πιο κρίσιμα θέματα του ανθρώπινου γένους στον πλανήτη Γη. Ποιος τους συγκαλεί και πώς νομιμοποιείται η αυθαίρετη λήψη αποφάσεων για ζωτικά θέματα της ανθρωπότητας από τους λίγους ισχυρούς της γης, είναι ερωτήματα που μόνο οι καταδικασμένοι σε ισόβια αφέλεια θα έθελαν. Από μόνοι τους οι ισχυροί της γης συναντιούνται και αποφασίζουν βάσει των δικών τους συμφερόντων για τις τύχες του ανθρώπινου γένους. Ανέκαθεν έτσι γινόταν: Μπορεί στη θέση τους να ήταν κάποτε η Αθήνα (στο πλαίσιο του αρχαίου ελληνισμού), μπορεί ο Μ. Αλέξανδρος ή κάποιος ρωμαίος αυτοκράτορας, μπορεί ο Μ. Ναπολέων, η Ιερά Συμμαχία ή ακόμη και ο Χίτλερ. Σήμερα είναι αυτοί. Η Αμερική και η υπεξούσια κουστωδία της. Αν δούμε δε την Αμερική είτε ως εκφραστή του διεθνούς κεφαλαίου (όχι μόνο του αμερικανικού) είτε ως πολιτική δύναμη που έχει καθυποτάξει στην απόλυτη κυριαρχία της τους «ναιναίικους αυλικούς», τότε πρόκειται απλώς για τη «συνάντηση» του «ενός» που αποφασίζει αυθαίρετα για τις τύχες όλου του κόσμου. Υποσκελισμένοι από την ίδια θέληση του «ενός» είναι και οι θεσμοί που κατοχυρώνουν την έκφραση της συλλογικότητας τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο. Εγγύηση δε προστασίας αλλά και βίαιης επιβολής αυτής της θέλησης αποτελεί ο στρατιωτικός συνασπισμός του ΝΑΤΟ, που έχει στη διάθεσή του όλη την επιστήμη και την τεχνολογία της ανθρωπότητας, μαζί και τα δημιουργήματά τους, τα πιο σύγχρονα δηλαδή και καταστροφικά οπτικά συστήματα που ως σήμερα έχει γεννήσει ο νους του ανθρώπου.

Η ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ ΤΩΝ ΚΟΣΜΩΝ

Τι είναι λοιπόν η Γένοβα; Μια ακόμη απόπειρα πολιτικής επιβολής της θέλησης του «ενός» στον πληθυσμό όλης της ανθρωπότητας. Σε μια εποχή που επιβάλλεται η συγκρότηση και παρουσία μιας ισχυρής παγκόσμιας κυβέρνησης, αφού τα προβλήματα πια είναι οικουμε-

νικά και όχι τοπικά ή μόνο εθνικά, οι ισχυροί της γης, όπως γινόταν πάντα, έρχονται προς ίδιο όφελος να καλύψουν το κενό της πολιτικής εξουσίας και να επιβάλουν τη δική τους θέληση, για να παίξουν αυτοί το ρόλο της παγκόσμιας κυβέρνησης. Σε τέτοιου είδους ενέργειες, που ομολογουμένως προκαλούν το κοινό αίσθημα, δεν προβαίνουν ούτε από πείσμα ούτε από την αλαζονεία της δύναμης ή από τη διάθεση επίδειξής της, αλλά από την αντικειμενική ανάγκη ύπαρξης παγκόσμιας εξουσίας από τη μια και από την υποκειμενική δυνατότητα αλλά και διάθεση να ρυθμίσουν αυτοί τα παγκόσμια προβλήματα σύμφωνα με τα δικά τους συμφέροντα από την άλλη. Πρόκειται για αντίληψη, διαμορφωμένη βέβαια από την κατοχή της δύναμης, που θεωρεί ιδιοποιήσιμο τον πλανήτη, και για πράξεις που εμπεριέχουν σπέρματα καταστροφής των όρων ζωής που προσφέρει αυτός στο ανθρώπινο γένος, άρα για απειλή αφανισμού της ίδιας της ανθρωπίνης ύπαρξης.

Αν ο πυρήνας κάθε ηθικής δράσης είναι η υπέρβαση της ατομικότητας και της «παροντικότητας» (της παρούσας στιγμής), που σκοπό έχει την υπηρετηση της συλλογικότητας και της «μελλοντικότητας», τότε από το σύστημα που έχουν επιβάλει οι ισχυροί της γης και από τις ενέργειές τους λείπει κάθε ηθικό έρμα. Γιατί γι' αυτούς προέχει η ισχύς των νόμων της οικονομίας και η

επιβολή τους στην ανθρώπινη συμβίωση. Η κατίσχυση όμως των οικονομικών κανόνων εξωθεί το άτομο σε ακραίους ατομοκεντρισμούς, που διαταράσσουν τους όρους της αρμονικής συμβίωσης, ενώ συγχρόνως ανατρέπουν τους νόμους της συλλογικότητας και τις αρχές της ισότητας και δικαιοσύνης. Η υπεράσπιση τέτοιων συστημάτων προϋποθέτει πίστη στον γιγαντισμό του ατόμου, και νεκρωμένα οπωσδήποτε τα νεύρα που συντηρούν την ανθρωπιά στην συνείδησή μας. Γι' αυτό και κανένα ηθικό φιλοσοφικό σύστημα δεν έχει προβάλει μέχρι σήμερα τέτοιες ατομοκεντρικού χαρακτήρα «αξίες». Αντίθετα όλα τα ηθικά συστήματα (ακόμα και τα θρησκευτικά, έστω κι αν ο «χριστοδουλισμός» φαίνεται να το αγνοεί), διατυπώνουν πάντα ανθρωποκεντρικές, δηλαδή «κοινωνικοκεντρικές» αξίες. Ο ανταγωνισμός και η «ευγενής άμιλλα» ως «αξίες» είναι έξω από κάθε φιλοσοφικό ηθικό σύστημα, ακόμα και από του Αριστοτέλη που παρεμπιπτόντως προβαίνει πράγματι κάποια στιγμή σε εκθειασμό τους. Βεβαίως θεωρητικοί της οικονομίας προτείνουν τέτοιου είδους οικονομικά και πολιτικά συστήματα, αυτοί όμως είναι οικονομολόγοι, όχι φιλόσοφοι, και βλέπουν με μεγάλη μονομέρεια το φαινόμενο της ανθρώπινης συμβίωσης, γι' αυτό και παραβλέπουν ότι η προεξάρχουσα αρχή της ανθρώπινης βαρβαρότητας είναι η επιβολή στη ζωή μας των νόμων της οικονομίας.

ΜΟΝΤΕΛΑ ΠΡΟΠΑΓΑΝΔΑΣ

Όντας το σύστημα αυτό χωρίς ηθική, φυσικό είναι ν' αποστρέφεται τους θεσμούς που λίγο ως πολύ υλοποιούν στοιχειώδεις τουλάχιστον ηθικές αρχές και περιορίζουν άκρατους ατομοκεντρισμούς ή εθνοκεντρισμούς. Επειδή όμως με την απροκάλυπτη αποστροφή τους προκαλούν οι ισχυροί –θέλουν δε θέλουν– το κοινό αίσθημα, για να μετριάσουν τις δυσμενείς γι' αυτούς εντυπώσεις, προτιμούν να προκαλούν «αναρχισμούς», που είναι για την κοινή γνώμη εξ ορισμού απεχθείς, παρά στο πλαίσιο αντιπροσωπευτικών θεσμών να διεξάγουν διάλογο με την αντιπολίτευση και ν' αναζητούν ισόρροπες συνθέσεις στα αντιτιθέμενα συμφέροντα. Αυτός είναι και ο λόγος που συστηματικά προβαίνουν σε εξευτελισμό των ελάχιστων αναιμικών διεθνών θεσμών (καθυπόταξη του ΟΗΕ στο ΝΑΤΟ και διασφάλιση ελευθερίας στρατιωτικών επεμβάσεων ή εξαγορασμένη παράδοση και προσαγωγή του Μιλόσεβιτς στο «διεθνές» δικαστήριο της Χάγης), ώστε

να αποκτούν άλλοθι στην υποκατάστασή τους με τις αυθαίρετες συγκλήσεις των δικών τους συνόδων που επονομάζονται G8. Αυτή την έννοια παγκοσμιοποίησης υπηρέτησαν πιστά η καθεμιά ξεχωριστά και όλες μαζί οι σοσιαλιστικές κυβερνήσεις της πράγματι εδώ Ενωμένης Ευρώπης. Την ίδια έννοια παγκοσμιοποίησης με πάθος και με πλήρη υποτέλεια στις εντολές των ισχυρών υπηρετούν χρόνια τώρα και οι δικοί μας κυβερνώντες, δίνοντας μαθήματα «επιβίωσης» των αδυνάτων μέσω της γλοιώδους προσκόλλησης στους ισχυρούς. Το να είσαι βέβαια κατά της παγκοσμιοποίησης σημαίνει «χριστοδουλισμός», επαρχιωτισμός· το να είσαι όμως με αυτού του είδους την παγκοσμιοποίηση σημαίνει άνοια και απρονοησία για τις τύχες της ανθρώπινης ύπαρξης.

Η Γένοβα όμως είναι και η άλλη πλευρά: Η μαζική αντίδραση εκατοντάδων χιλιάδων ανθρώπων στην πρόθεση των ισχυρών να ιδιοποιηθούν τον πλανήτη και ν' απειλήσουν με αφανι-

σμό την ανθρώπινη ζωή. Διαψευσμένοι οι νέοι, της Ευρώπης κυρίως, από τις σοσιαλιστικές τους αντιπροσωπεύσεις σε κυβερνητικό επίπεδο, που υπηρέτησαν με υπερβάλλοντα ζήλο τα συμφέροντα των ισχυρών, ανέλαβαν να γίνουν ρυθμιστές της ζωής τους οι ίδιοι αποτινάσσοντας τις κομματικές κηδεμονεύσεις και ορθώνοντας δυναμικά εμπόδια στα σχέδια των ισχυρών. Οι εκατοντάδες χιλιάδες διαδηλωτές της Γένοβας συνέλαβαν το νόημα της παγκοσμιοποίησης που επιχειρείται από τους ισχυρούς, και με τη μαζική τους αντίδραση αλλά και με το αίμα τους έστειλαν διττό μήνυμα προς όλα τα πλάτη και μήκη της γης ότι ο πλανήτης δεν ανήκει στους λίγους αλλά σε όλους τους λαούς της γης και ότι υπάρχει η θέληση αλλά και η δυνατότητα αποτροπής της ιδιοποίησής του όπως και ακύρωσης του σχεδιασμένου από τους λίγους ισχυρούς εκφασισμού της πολιτισμένης ανθρωπότητας.

ΑΛΕΚΟΣ ΤΖΙΟΛΑΣ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ SCRIPTA

ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑ

ΤΟΥΡΜΠΙΕΡΝ ΣΕΒΕ ΦΛΕΓΟΜΑΙ

Μετάφραση: ΓΡΗΓ. Ν. ΚΟΝΔΥΛΗΣ

Ο Σέβε έχει γλώσσα, ταμπεραμέντο και καλλιτεχνική φαντασία – ιδιότητες που τον καθιστούν ικανό να φέρει εις πέρας την ταύτισή του με τον Μαγιακόφσκι. Το λιγότερο που μπορώ να πω είναι: εντυπωσιακό!

Aftonbladet

Έξοχος αφηγητικός ρεαλισμός, ευέλικτη πρόζα, φαντασία, χρώματα και διασκεδαστικοί συνδυασμοί!

Dagens Nyheter

ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 10 • ΑΘΗΝΑ 10680 • ΤΗΛ.: 3616.528 • FAX: 3616.529

Δέκα χρόνια κομμάτια... και δρύψαλα

Το πολιτιστικό μας κατόντημα με τους Vangelis και Βαγγέλη δεν είναι τωρινό φαινόμενο. Η νυν καλλιτεχνική νομενκλατούρα οργανώθηκε εδώ και δέκα χρόνια και έκτοτε περνάει τον λαϊκισμό ως δημοκρατία και τον πολιτισμό ως μπίζνες και δημόσιες σχέσεις. Τι να πρωτοθυμηθεί κανείς. Πάντως και τότε και τώρα μας κυβερνάνε οι Μιμίκοι. Τυτέστιν οι προστατευόμενοι της κ. Λιάνη-Παπανδρέου οι οποίοι νέμονται κατ' αποκλειστικότητα το υπουργείο Πολιτισμού. Μετά την Μελίνα -και εν πολλοίς εναντίον της- έδρασε ο αξέχαστος Μικρούτσικος, ο **ΜΕΓΑΛΟΣ ΑΔΕΛΦΟΣ** του αδελφού του. Τον προώθησε η αυλή της Αγραμπελης και βέβαια η εύνοια του κ. Χρήστου. Ήταν τότε που πρωτοεγκαθιδρύθηκε η αποκλειστικότητα του Λαμπράκη στις επιλογές και τις επενδύσεις του ΥΠΠΟ. Ο μουσικοσυνθέτης-υπουργός ήταν συγχρόνως ο διευθυντής του Μεγάρου Μουσικής και μελοποιός του... λιμπρετίστα του. Ο ίδιος καμάρωνε ότι θα «φάει» την «καπετάνισσα», την διευθύντρια δηλαδή της Εθνικής Πινακοθήκης, λόγω συντηρητικών επιλογών και λόγω προώθησής της από την προηγούμενη κυβέρνηση του Μητσοτάκη (1991) και κυρίως από την κυρία Μαρίκα. Το 1993 ήταν δύσκολο από κάθε πλευρά και την συνονόματη του κ. Χρήστου... Όμως γρήγορα απέκτησε διασυνδέσεις με την Εκάλη μέσω του σκηνογράφου Γιάννη Μεντζικώφ ο οποίος σκηνοθετούσε τις βυζαντινόπληκτες εκθέσεις της Πινακοθήκης και συγχρόνως ήταν ο διακοσμητής της ροζ βίλας του Αντρέα. Η φίλη του Μεντζικώφ Ειρήνη Παπά αφενός πρωταγωνιστούσε -και τότε- στα διαφημιστικά σποτάκια της Πινακοθήκης λέγοντας το αμίμητο «Μ' αρέσει το Βυζάντιο!» και αφετέρου προωθούσε

τον Vangelis στην Μιμή. Αυτή η ομάδα στήριξε την Πλάκα η οποία από προστατευόμενη της Ψαρούδα-Μπενάκη και του Μητσοτακείου έγινε φίλη της Μιμής και την περίμενε στα σκαλιά της Πινακοθήκης με τριαντάφυλλα. Ήρθαν απανωτά οι «προσφορές» των ζωγράφων για ν' αγοραστεί ο Greco που κατέληξαν στη Φλώρινα με τη συνοδεία 14(!) υπουργών και αναρίθμητων βουλευτών, η σύγκρουση της Λα-

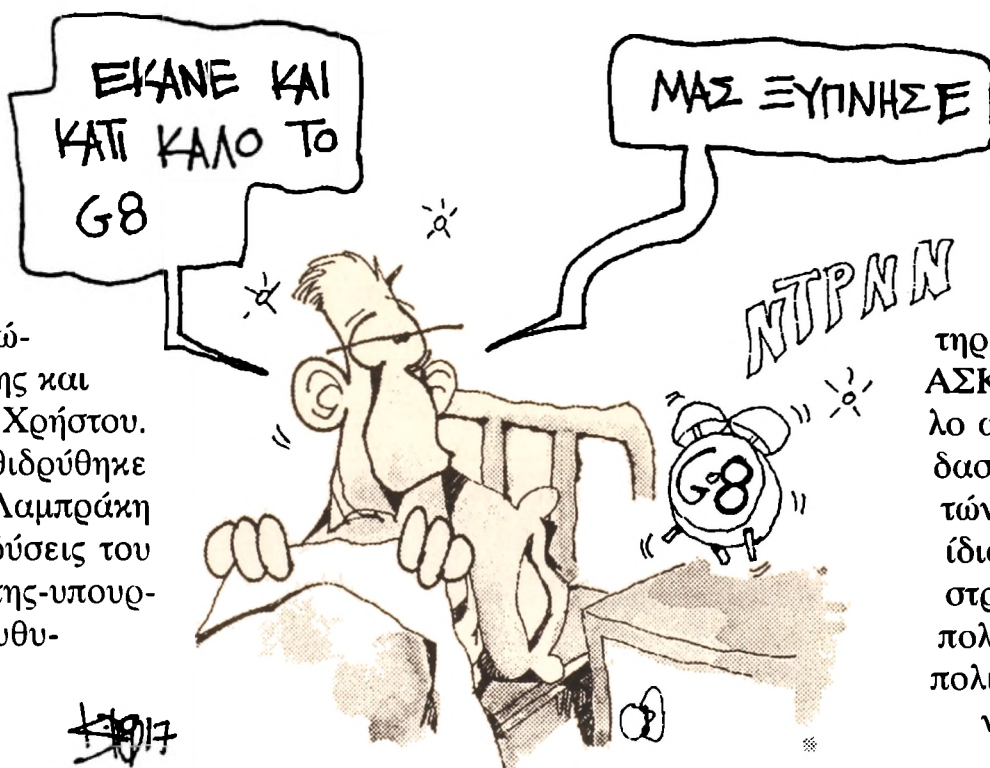
της Ειρήνης και του Vangelis- και πολλά σόους με εστεμμένους εξ εσπερίας αλλά και μπόλικους «βασιλείς» της ντόπιας νεοπλουτίστης νομενκλατούρας. Όμως για να δέσει το γλυκό, έπρεπε να επιστεγαστεί με μίαν ηχηρή κίνηση. Δια ενεργειών του Βενιζέλου, του φίλου και υποστηρικτή του Μπατατούδη, αγοράστηκε η περίφημη συλλογή Κωστάκη έναντι του ιλιγγιώδους ποσού των 14 δισ. Διαπραγματευτής σκληρός ο κ. Ρούσσος, γαμπρός της Αλίκης Κωστάκη και γνωστός Πασοκάνθρωπος. Η Συλλογή βεβαίως παρέμεινε εν Θεσσαλονίκη όπου και η εκλογική περιφέρεια του τότε, νυν και αεί υπουργού Πολιτισμού. (Αν ήταν η Μπέτη, θα πήγαινε στη Μύκονο κι αν ήταν ο Μπένος, στην

Καλαμάτα). Η υπόθεση του πολιτισμού στην Ελλάδα πάντα ήταν υπόθεση οικονομικής γεωγραφίας. Η Λαμπράκη απ' την άλλη φέτος το φθινόπωρο κλείνει δέκα χρόνια μονοκρατορίας στην Πινακοθήκη ενώ παράλληλα δια-

τηρεί τη θέση της καθηγήτριας στην ΑΣΚΤ όπου και δεν κουνιέται φύλλο από πλευράς ανανέωσης της διδασκαλίας ή εκλογής νέων καθηγητών. Σκληρή πλέον πασοκίστρια η ίδια, θρυλείται ότι είναι η εμπνεύστρια των όρων «επικράτεια του πολιτισμού» και «πολιτισμός των πολιτισμών» που με τόση υπερηφάνεια υιοθέτησε και διαδίδει ο Βενιζέλος. Ο πολιτισμός πλέον φορεί αθλητικές ελβιέλες

και ιδρώνει: στα στάδια και τις αίθουσες διασκέψεων. Μέγας χορηγός των Ολυμπιακών Αγώνων της Γιάννας και του Λαλιώτη είναι ο Κωστόπουλος της Alpha Bank με 20 δισ. προσφορά. Έχοντας όμως την αποκλειστικότητα κάθε τραπεζικής διακίνησης των ολυμπιακών κεφαλαίων προσδοκά να βγάλει 200 δισ. ως το 2004. Εν τω μεταξύ κάθε ανάθεση εργολαβίας σε ιδιώτη από το ΥΠΕΧΩΔΕ στοιχίζει, λέγεται μετ' επιτάσεως, δέκα τοις εκατό επί του συνολικού ποσού υπέρ του κόμματος.

Μόνη εξαίρεση τα «έργα» (και οι ημέρες) του Δήμου της Αθήνας όπου η λυπητερή φτάνει τα 20% επί της εργολαβίας. Βλέπετε εδώ το κόμμα είναι νεότευκτο και τα έξοδα περισσότερα. Έτσι, τα κάγκελα και τα πλακάκια που μπαίνουν

μπράκη αρχικά με τον Κεσσανλή και αργότερα με τον Στεφανίδη -με αποτέλεσμα ο τελευταίος να παραιτηθεί από τη διεύθυνση της Εθνικής Πινακοθήκης στην Κέρκυρα το 1995- και τέλος η παντοκρατορία του τριδύμου Μιμής, Μαρίνας και κ. Χρήστου στον πολιτιστικό χώρο. Η άνοδος του Σημίτη έφερε στο προσκήνιο κι άλλους μιμίκους: τον Σταύρο Μπένο, την Μπέτη Παπαζώη και βέβαια -και να μην το ξεχνάμε- τον συνταγματολόγο του Αντρέα, τον Βαγγέλη τον βου. Τα «Δέκα χρόνια κομμάτια και δρύψαλα» τώρα, περιλαμβάνουν μίαν ακατάσχετη γκρεκομανία, πασπαλισμένη με ισχυρές δόσεις ελληνοκεντρισμού και εθνικισμού, τα έργα της Πινακοθήκης στα υπόγεια και στις αίθουσες: τον Τζεφριέλι -άλλον φίλο

παντού, ακόμη κι εκεί που δεν πρέπει, είναι χρυσοφόρα για τον καγκελάριο δημορχοπρόεδρο και τις ανάγκες του. Κι αυτό λέγεται μετ' επιτάσεως.

Κατά τ' άλλα ο Πάγκαλος αποφάσισε να γίνει καλό παιδί να συναντήσει τον Σημίτη και μετά να ομολογήσει στα ΜΜΕ πόσο φίλος είναι με τον πρωθυπουργό και ότι δεν βλέπει άλλον υποψήφιο για το συνέδριο του Οκτωβρίου. Δεύτερο όμως υποψήφιο βλέπει –ποιος να τό 'λεγε;– ο Πετράκης ο Ευθυμίου και καταθέτει φαρδιά πλατιά την άποψή του στα «αντιπολιτευόμενα» Νέα δύο μέρες μετά το δεύτερο καταδικαστικό γκάλοπ για τον πρωθυπουργό (του).

Βλέπετε ο Σημίτης μπορεί να είναι ο πρωθυπουργός (του), αφεντικό του όμως είναι ο κ. Χρήστος που τον έχει και στο Δ.Σ. του Μεγάρου. Βλέπετε, τέλος, πως οι υποθέσεις του πολιτισμού σ' αυτόν τον τόπο μπλέκονται άρρηκτα με τις πολιτικοοικονομικές ίντριγκες και μαρκάρονται αρνητικά από τους μεγαλοκαρχαρίες «φιλότεχνους». Θέλετε ένα παράδειγμα; Ο Κόκκαλης χορηγός της Όπερας! Μπρρρ! Και το αμίμητο: Μέσα στο υπουργείο Εξωτερικών, δηλαδή σε μια κρατική υπηρεσία κι ένα δημόσιο κατάστημα, κατοικοεδρεύει Γραφείο της Travel Plan! Για να μην ταιλωρούνται οι διπλωματικοί και να τρέχουν εκτός υπηρεσίας. Μην απορείτε λοιπόν γιατί δεν απολύει ο Σημίτης τον Ψυχάρη απ' το Άγιο Όρος μετά από το εμετικά «αντικειμενικό» άρθρο που έγραψε ο τελευταίος. Για την απόλυση χρειάζεται υπογραφή του υπουργού Εξωτερικών. Κι εδώ αρχίζουν τα δύσκολα. Είναι αυτό που έγραφε ο Μανιτάκης στην Αυγή για τον Σημίτη: ο αδύναμος πρωθυπουργός. Ο πρωθυπουργός των «έργων» και του «πολιτισμού».

Οι Πασόκοι πάντως φρονίμως ποιούντες έκοψαν τις δημόσιες εμφανίσεις σε Ηρώδεια και Επιδαύρους, πρώτον γιατί βαριούνται και τους φαίνεται, και δεύτερον γιατί τους κράζουν. Αφήνουν μόνον τον Βαγγέλη (τον Γιαννόπουλο) να πηγαίνει και να κάνει δηλώσεις περί της ποιότητας της παράστασης. Πού καταντήσαμε! Ο άρχων των νυκτερινών κέντρων παρακολουθεί Αριστοφάνη. Πάει και τέλειωσε. Το Πασόκ πέφτει και οι αστέρες του βρίσκονται σε παρακμή.

Διαβάσαμε και φρίξαμε στην Καθημερινή της 21/7 σε άρθρο της Πέγκυς Κου-

νενάκη: «Για δεύτερη φορά, αποθηκευμένα έργα τέχνης στην Εθνική Πινακοθήκη φαίνεται ότι κινδυνεύουν να καταστραφούν ή και κάποια να καταστράφηκαν ήδη από το νερό. Σύμφωνα με πληροφορίες της «Κ», στον χώρο που έχει χαρακτηριστεί ως αποθηκευτικός της Πινακοθήκης, στο παλιό κτίριο επί της Μιχαλακοπούλου, σωλήνες που περνούσαν από την οροφή του προφανώς έσπασαν και την έχουν μετατρέψει κυριολεκτικά σε «σουρωτήρι», έτσι που το νερό να στάζει συνεχώς πάνω σε στοιβαγμένα έργα τέχνης. [...]

Αυτό που πρέπει να σημειωθεί είναι ότι χθες, όταν αποκαλύφθηκε η καταστροφή, η ίδια η κυρία Λαμπράκη-Πλάκα έλειπε από την Πινακοθήκη, όπως και το υπεύθυνο προσωπικό (συντηρητές-τεχνίτες κ.λπ.) [...]

Ως αίτιο του συμβάντος θεωρούνται οι κακοτεχνίες που έγιναν ώστε να τελειώσουν γρήγορα οι νέοι χώροι και να γίνει η επανέκθεση των θησαυρών της νεοελληνικής ζωγραφικής [...]

Στην προσπάθειά της η «Κ» να επικοινωνήσει με τους αρμοδίους, δεν μπόρεσε να έχει καμία απάντηση».

Το ανωτέρω κείμενο επιβεβαιώνει πως πέρα από τα επιδεικτικά σόου η Πινακοθήκη είναι εγκαταλελειμμένη, γεμάτη κακοτεχνίες, παρά τον τζίρο δισεκατομμυρίων που έχουν δαπανηθεί στ' όνομά της, και το κυριότερο: δεν λειτουργεί, υποτυπωδώς έστω, μέσα από μια υπηρεσιακή ιεραρχία. Και κάτι τελευταίο. Όταν λείπει η διευθύντρια δεν την αντικαθιστά κανείς! (sic)

Γράφτηκε ήδη ότι εδώ και μήνες έχουν χαθεί ένας «Σαββίδης» κι ένας «Κουνελάκης» από το εργαστήριο Συντήρησης. Ο πρόεδρος της Πινακοθήκης έχει ενημερωθεί... Και βέβαια επίκεινται εξελίξεις.

Τέλος, το πιο αστείο είναι ότι γράφει μεν ο Vangelis τη μουσική για την έναρξη των «Ολυμπιακών» αλλά τελικά θα παίξει ο Σπανουδάκης καθότι φίλος της Νατάσσας. Νέοι καιροί, νέα ήθη. Από το παλιό, ξεθωριασμένο Πασόκ πάντως μια cult φιγούρα θα παραμένει κυρίαρχη στο σπίτι της. Η Μπερνάρντα Άλμπα! Μήπως επειδή είναι κολλητή της Μαρίκας; Όχι: επειδή θα γίνει κολλητή της Νατάσσας!

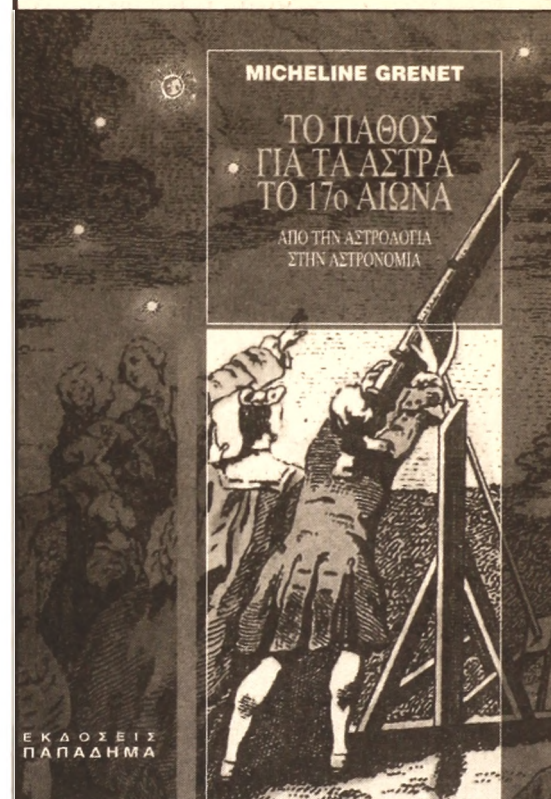
Σία Τσαχπινόγλου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

MICHELINE GRENET

ΤΟ ΠΑΘΟΣ ΓΙΑ ΤΑ ΑΣΤΡΑ ΤΟ 17ο ΑΙΩΝΑ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΣΤΡΟΛΟΓΙΑ
ΣΤΗΝ ΑΣΤΡΟΝΟΜΙΑ

Μετάφραση
ΣΤΑΥΡΟΥ ΒΛΟΝΤΑΚΗ

Με 398 σελίδες και
14 εικόνες εκτός κειμένου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ
Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

Δημήτρης Χατζής, είκοσι χρόνια μετά

Είκοσι χρόνια είναι ένα διάστημα μικρό για τόν απολογισμό ενός έργου. Διάστημα πού γίνεται ακόμα μικρότερο, ίσως, αν σκεφτούμε πώς τό έργο του Δημήτρη Χατζή (1913-1981) σέ εξέλιξη από τό 1946, όταν δημοσιεύεται τό πρώτο τελειωμένο έργο, τό μυθιστόρημα *Φωτιά*, αλλά και από αρκετά νωρίτερα, αν συμπεριλάβουμε τίς καταβολές ήδη από τή δεκαετία 1930, μπαίνει μέν στήν έλληνική κοινωνία από τά τέλη τής δεκαετίας 1950, αλλά χωρίς περιορισμούς πιά, μόνο μετά τήν μεταπολίτευση τό 1974, γιά νά κλείσει τόν κύκλο του μέ τό τελευταίο τελειωμένο έργο *Σπουδές, διηγήματα ξανατυπωμένα και άλλα* (1976) και όριστικά πιά τό 1981.

Είναι χαρακτηριστικός ό αναστεναγμός, τό 1974, πρίν τή μεταπολίτευση, του Άλέξανδρου Κοτζιά : «*Τελειώνοντας τό βιβλίο άθέλητα αναστενάξεις – τέτοιος προικισμένος άνθρωπος και νά πάη έτσι χαμένος. Τί μοίρα! γιά τόν ίδιο αλλά και γιά τόν τόπο του*». Ή εύχή έπιασε τόπο και ό άνθρωπος δέν πήγε χαμένος ούτε γιά τόν ίδιο ούτε γιά τόν τόπο του και είκοσι πέντε χρόνια μετά τόν Κοτζιά, άλλος σημαντικός παρατηρητής των πνευματικών πραγμάτων του τόπου, ό Ζήσιμος Λορεντζάτος, μπόρεσε νά γράψει: «*Ο Χατζής είναι άτόφιος, δυνατός διηγηματογράφος, μέ ύποταγή πρώτα στό γλωσσικό ύλικό του ή γενικότερα στή γλώσσα και αργότερα σολωμικά “άρκετός” γιά νά τήν κυριέψει και νά τής επιβάλει τό προσωπικό του ύφος*».

Μέσα στά χρόνια αυτά τό έργο του Δημήτρη Χατζή άρχισε νά γίνεται «κοινό κτήμα» τής κοινωνίας του. Τά κείμενα πού δημοσιεύονται έδω στή μνήμη του συγγραφέα δίνουν μιά ενδιαφέρουσα σημερινή αποτύπωση αύτης τής διεργασίας, γιά τήν ως έδω πορεία, τής όποίας (ας μου επιτρέψει νά τό σημειώσω) ό Γιώργος Παγανός δίνει μιά καλή παρουσίαση και ή όποία συνεχίζεται –και τά κείμενα του άφιερώματος δουλεμένα από δασκάλους, καθηγητές, πανεπιστημιακούς, κριτικούς, μεταφραστές, σπουδαστές, από τήν Ελλάδα και από τόν γύρω μας κόσμο, τό μαρτυρούν– και θά συνεχιστεί από πολλές κατευθύνσεις και μέ πολλούς τρόπους.

Και τό όφελος θά είναι όλο γιά έμās, άφου τό έργο, ή συμβολή του Δημήτρη Χατζή είναι άρτιωμένη – ή κοινωνία μας, όμως και έμείς μέσα σέ αύτή, γιά νά επιδιώσουμε δημιουργικά μέσα στό σύγχρονο κόσμο, έχουμε ανάγκη νά στηριχτούμε και στίς δικές μας δυνάμεις καλλιεργώντας τή συνείδησή μας μέ τό συσσωρευμένο, από τούς πνευματικούς δημιουργούς, σημερινούς και παλιότερους, πλούτο αύτογνωσίας.

Νίκος Γουλανδρός
Ιούλιος 2001

“Υστατος αποχαιρετισμός

Καταγραφή από την Κλειώ Μποσταντζόγλου της τελευταίας συνάντησής της με τον Δ.Χ. την Παρασκευή 18 Ιουλίου 1981. Την έπομένη σημειώνει ή ίδια:

Δ. Χατζής. “Υστατος αποχαιρετισμός.
19/7/81 Παρασκ. απόγ. γραμμένο μόλις γύρισα στο σπίτι μου.

«Καλῶς τήν Κλειώ μου. Μήν ξεγελιόμαστε, αὐτή εἶναι μιά ἐπίσημη στιγμή. Ἐσεῖς ἐρχόσαστε, καλά κάνετε κι ἐρχόσαστε, κι ἐγώ γεμίζω ἀπό τήν εἰκόνα σας, ἀπό τήν εἰκόνα σου Κλειώ μου».

Θέλησε νά καθίσω δίπλα του στό κρεβάτι, μοῦπιασε τό χέρι, μοῦπε πῶς εἶναι πιά τόσο ἀδύνατος, πού μακάρι νά μπορούσε νά καθίσει μαζί μας στή βεράντα, ἀλλά δέν μπορεῖ, οὔτε ἴσαμε τή διπλανή πόρτα δέν μπορεῖ καί ὅποιος νά δοθηθεῖ, δέν γίνεται τίποτα, θά πέσει σά σάκκος. “Ο,τι ὅλα τελείωσαν, νά ὅλα τελείωσαν «κι ἐγώ ἀκόμα ὅλο καί λογοδοτῶ. Ἀλλά πρέπει νά σταματήσω, γιατί πιά νά λογοδοτῶ; Δέν ἔκανα κακό σέ κανένα, ποτέ μου δέν ἔδλαψα κανένα».

Ἐγώ εἶπα πῶς μόνο χαρές προσπαθοῦσε νά δώσει καί τόν καλό τό λόγο καί εἶπα πῶς ἡ κορτιζόνη πού ἄρχισε μπορεῖ νά τοῦ δώσει δυνάμεις.

«Πότε; Ἐξη μέρες μοῦ δίνουν καί εἶμαι ὅλο χειρότερα. Μοῦ ἔκαναν καί μετάγγιση καί δέν μέ ὠφέλησε διόλου. Τό δάλιουμ, μόνο τό δάλιουμ. Ἀπό παιδί τόξερα πῶς τό δάλιουμ εἶναι ἐξαιρετο. Δέν τόπαιρνα. Σπάνια, Γι’ αὐτό, ἤμουν παρθένος καί μέ πιάνει». (Καί ξαναγύρισε στό δάλιουμ, ἀφοῦ ἀναφέρθηκε καί στ’ ἄλλα φάρμακα πού παίρνει. Κι ἔβλεpes πῶς λειτουργοῦσε μιά θεοποίηση

τῶν φαρμάκων του –ἡ μόνη του ἐλπίδα– καί πάνω ἀπ’ ὅλα τό δάλιουμ πού, φαντάζομαι, τοῦ ἐξασφάλιζε μιάν ἡρεμία καί τόν ὕπνο.)

Σάν ξαναπῆγα κοντά του εἶχε νυχτώσει. Μοῦ εἶπε πῶς χτές πῆγε καί τόν εἶδε ὁ Τάκης Ἀδάμος ἀρχισυντάκτης τοῦ Ριζοσπάστη. «Μπῆκε μέ τό ρέ καί μέ τό σύ, καί στάθηκε ἔτσι μέ τό ρέ καί μέ τό σύ, ἀλλά δέν τοῦπα τίποτα. “Ολοι αὐτοί ἀνεπεξέργαστοι, ἀνώριμοι ἄνθρωποι. Μετά ἄρχισε νά μοῦ λέει: Θυμᾶσαι τό βουνό, ποῦσυνα μαζί μας, δικός μας. Κι ἄρχισε νά μοῦ μιλάει γιά ὅπλα, γιά κουμποῦρες. Τί σχέση ἔχω ἐγώ μ’ αὐτά; Τοῦ εἶπα πάει καιρός πού δέν ἔχω καμιά σχέση μ’ αὐτά. Εἶπε: Ξεχασμένα τώρα. Εἶπα: Διόλου ξεχασμένα. Ἐγώ ἄν ἐσένα, τό Φλωράκη καί τόν ἄλλο –πῶς τόν λένε τό δεύτερό τους;– δέν σᾶς ἔχω βρῖσει εἶναι γιατί σᾶς θεωρῶ ἕνα ἱστορικό γεγονός, ἀποστεωμένους, ἀπολιθώματα. “Οχι ὅμως καί τόν Μπριλάκη ἢ τόν Δημητρίου, αὐτά τά καθάρματα... Καταλαβαίνεις ἤρθε νά κάνει ἐπίσκεψη μά θά μετάνιω-σε».

Τήν τρίτη φορά πού τόν πλησίασα μοῦ λέει «Τί καλά πού μείναμε ἔτσι, χωρίς ἔρωτες στή φιλία μας, εἶναι πολύ καλλίτερα ἔτσι. Βέβαια ἔχασα κάτι, πολλά, πάντα χάνει κανεῖς γιά ὅ,τι δέν κάνει, ἀλλά πῶς νά γίνει, ἔτσι μέ μιά θυσία ἔχω ὀλάκερη τήν Κλειώ μου δική μου καί εἶμαι περήφανος πού δέν ὑπέκυψα. Ἐκανα ἄπειρες ἀνοησίες ἀπό τότε καί οἱ ἔρωτες ἀφήνουν στάχτες, ἀκολουθοῦν μικρότητες, κακίες, χάνεται γλήγορα ὁ ἀνθός».

Καί σάν πῆγα νά τόν ἀποχαιρετήσω μοῦ λέει: «Τό πρῶτό εἶναι τό μαρτύριο, πού σφίγγουν καί ἡ καρδιά καί τά πλεμόνια καί δέν μπορῶ νά νασάνω. Ἀγάπη μου Κλειώ, ἦσουν ἡ καθαρότερη ἀγάπη πού εἶχα ποτέ». (Τοῦ χάιδεψα τό μέτωπο, τοῦ φίλησα τό χέρι.)

“Ἐνα γράμμα τοῦ Δημήτρη Χατζῆ στόν Τάκη Μενδράκο

Ἐπιστολή τοῦ Δ.Χ. στόν Τάκη Μενδράκο [χρονολογημένη ἀπό τόν φάκελο 5 Αὐγούστου 1980] σχετικά μέ τήν συνεργασία τους στό ὑπό ἔκδοση τότε πρῶτο τεῦχος τοῦ περιοδικοῦ Τό Πρίσμα (Ἐκδόσεις Καστανιώτη). [Ο Τάκης Μενδράκος μοῦ δώρησε αὐτήν τήν ἐπιστολή – τόν παρακαλῶ νά ξέρει τήν εὐγνωμοσύνη μου. ΝΓ.]

Ροδιές – Λίμνης
Ἀγαπητέ μου Τάκη,
Ἐλαβα τήν συνεργασία σου καί σέ εὐχαριστῶ πάρα πολύ.

Οἱ Ἰσραηλινοί ποιητές πού στέλλεις χωρίς νά εἶναι μεγάλοι, εἶναι ὅλοι καλοί. Οἱ μεταφράσεις τους ὅλες καλές, ὠραῖες. Εἶναι μιά καλή ὕλη γιά τό πρῶτο τεῦχος.

Τό πρόβλημά μου εἶναι τά βιογραφικά.

Στόν Amichai φαίνεται ὅτι δέν ἔγραφε ἀγγλικά – ἀλλά σέ ποιά γλώσσα γράφει;

Στόν Cohen ἀναφέρεις ἀρκετές συλλογές του στά ἀγγλικά. Ἐγραψε ἀγγλικά;

Καί ὁ Robson;

Σέ παρακαλῶ πάρα πολύ ὥς τό τέλος τοῦ μήνα, κοίτα τά βιο-βιβλιογραφικά τους καί συμπλήρωσέ τα. Ἔτσι καί τό Σημείωμα περί τῆς λογοτεχνίας τοῦ Ἰσραήλ γίνεται πολύτιμο – καί –ἂν εἶναι δυνατό– μήν τό ξεχνᾶς ὅσο νά ῥθῶ.

Θα τά ξαναποῦμε ἀμέσως μόλις γυρίσω – ὅποτε κανο-νίζουμε καί τό λογαριασμό.

Περνοῦμε ἐδῶ καλά καί θά μείνουμε ὥς τά τέλη τοῦ Αὐγούστου.

Ἐχεις –ἔχετε– ὅλη μου –ὅλη μας– τήν ἀγάπη.

Τάκης

Και ντέτεκτιβ και ριζοσπάστης

του Δημήτρη Νόλλα

Ο Χατζής ζει μέσα σε μια κοινωνία που έχει αρχίσει να γίνεται φύλλο και φτερό, ενώ λίγο καιρό μετά μετατρέπεται σε στάχτη και μπούρμπερη. Η Ελλάδα έρχεται τα πάνω κάτω και είναι η συνείδηση αυτής της κοσμογονικής αλλαγής που προσδίδει οικουμενικό χαρακτήρα στη μικρή του πόλη.

Στην δεκαετία του πενήντα, όταν ο οξύς ήχος του ζαχαριδικού «παραπόδα» διαπερνούσε ακόμη όλες τις εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής και έκανε πολλούς λογοτέχνες να παραιτούν, η έγνοια του Χατζή είναι να μην αφήνει τα πηγάδια ξέσκεπα για «να μην πέφτουν μέσα τα παιδάκια και γίνονται εκείνα τα δραματικά πράγματα που διαβάζουμε στη “Φόνισσα” κι άλλα διηγήματα του Παπαδιαμάντη μας».

Και είναι αξιοσημείωτο πως ο Χατζής, ηττημένος και εξόριστος, επιμένει πως ο κόσμος δεν αποτελείται μόνο από ηρωικά θύματα ή μελλοντικούς θύτες, όπως θέλουν οι ομότεχοί του, αλλά και από δυστυχισμένους «που τους πιάνει το παράπονο κάτι τέτοιες νύχτες και σωριάζονται όπου βρεθούνε και κλαίνε». Σε καιρούς που τα άλματα στο μέλλον απαιτούν σιδερένιους χαρακτήρες, εκείνος δεν φοβάται να μιλήσει για ανθρώπους που κλαίνε, τα δάκρυα των οποίων έχουν κόστος βαρύ. Καμιά φορά και την ίδια τη ζωή τους. Σαν ντέτεκτιβ που παρακολουθεί και ξέρει τα πάντα, με τον τρόπο δηλαδή εκείνου του παλαιού γεροτυφλοπόντικα, οσφραίνεται ο Χατζής, περισσότερο από κάθε άλλον, πως κάτι έχει οριστικά τελειώσει. Παρατηρεί και καταγράφει στην προοπτική του, αυτό που βρίσκεται εν σπέρματι σε κάθε στιγμή. Πώς να μην θαυμάζεις το έργο ενός συγγραφέα που ενώ ό,τι έλεγε προχθές ακουγόταν ξένο, σήμερα βρίσκεται στα χείλη των περισσοτέρων!

Αξιοπρόσεκτο επίσης είναι πως μια τέτοια φωνή βγαίνει από κάποιον που ζει στη Ρουμανία (η α' έκδοση του *Τέλους της μικρής μας πόλης* γίνεται στο Βουκουρέστι το 1953), όπου ο έλεγχος του τι γράφεται είναι ολοκληρωτικός και το πρότυπο του νέου κομματικού ανθρώπου είναι ο σοβιετικός υπεράνθρωπος (όπως αυτός αναδύεται από τα μυθιστορήματα των Σολόχωφ, Πολεβόι, Φεντάγιεφ και Οστρόφσκι).

Είναι σίγουρο πως ο σκληροτράχηλος ορεσίβιος είχε πείσει τους λογοκριτές του, πως ο κόσμος που περιγράφεται στις ιστορίες του είναι ένας κόσμος της παρακμής, καταδικασμένος από την ιστορία, ένας κόσμος που βούλιαξε οριστικά στα νερά της λίμνης, εκεί, στην δεκαετία του '40. Και είναι όντως έτσι. Αυτό όμως το απαράμιλλο σκηνικό του ελληνικού μικρόκοσμου γίνεται στην άκρη της πέννας του Χατζή μια σχεδιά πλέουσα πάνω απ' τα νερά της λίμνης, στις οποίες τα

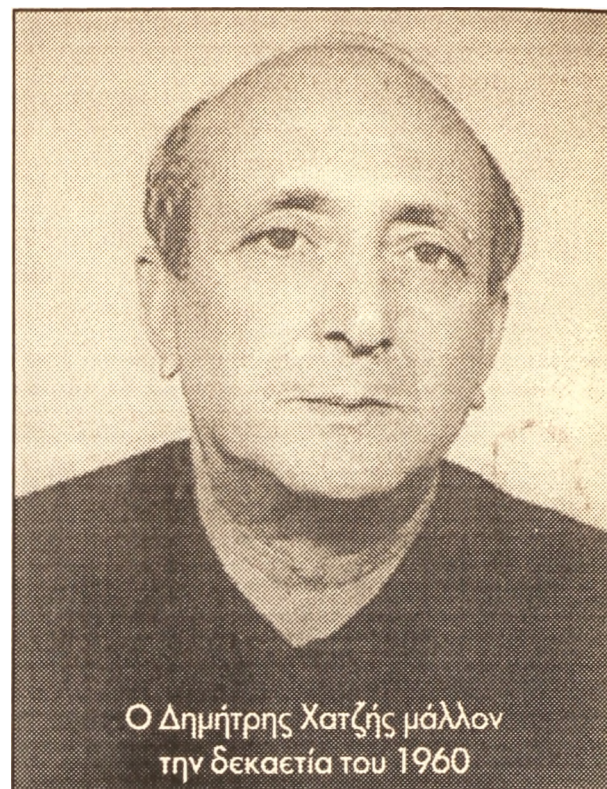
άπατα με τις επικίνδυνες ρουφήχτρες βουτάει κάθε τόσο ο συγγραφέας και ανασύρει κομμάτια από το μέλλον μας. Και με το γλυκύ ηπειρώτικο χαμόγελο στις άκρες των χειλιών του (για το οποίο δεν μπορείς ποτέ να είσαι σίγουρος πόσο κοροϊδευτικό είναι) καταφέρνει να πείσει τους ελεγκτές του για το ακίνδυνο του τέλους της μικρής του πόλης. Τους πάντες. Και το καταφέρνει γιατί δεν έχει αστεία με τον Χατζή, όπως δεν έχει αστεία με τον Σιούλα τον ταμπάκο. Όμοια κι οι δυο τους στις συναντήσεις των απόκληρων ταμπάκων, βαρελάδων και φουκαράδων γύφτων, σαρκάζουν: «Για διάβασέ μας εδώ πέρα τι γράφει! Εδώ τι γράφει, εδώ!» Χωρίς να γίνεται ποτέ ανθρωποφαγικός αυτός ο σαρκασμός, καθώς απαλύνεται από αγάπη απέραντη για τον συνάνθρωπό τους.

Ιούλιος 2001

Για την επικαιρότητα του Διπλού βιβλίου

της Αμάντας Μιχαλοπούλου

Κάθε φορά που ανοίγω Το διπλό βιβλίο του Δημήτρη Χατζή, το βλέμμα μου πέφτει σε μια φράση που ορίζει, στο διηνεκές, την ελληνική ψυχή: «Ήθελα να φύγω, να ξεφύγω μονάχα, όπου και νά 'ναι. Έτσι, λέω, γίνεται το σκόρπισμά μας, αυτός ο ξεριζωμός ο δικός μας. Δεν θέλουμε κάποιον να πάμε. Θέλουμε να φύγουμε μόνο». Θαυμάζω απεριόριστα την ικανότητα του Χατζή να χρησιμοποιεί τη μετανάστευση στη Γερμανία για ν' αναφερθεί προπάντων σε μια εσωτερική μετανάστευση απαλλαγμένη από ρομαντισμό, σε έναν τυχοδιωκτισμό των κυττάρων. Κι αν συνεχίσουμε με τέτοιες αναγωγές θα βρούμε στο βάθος, όπως συμβαίνει πάντα στη μεγάλη λογοτεχνία, κάτι που αγγίζει την ανθρώπινη ψυχή ανεξαρτήτως συνόρων. Ένα βαθύ υπαρξιακό τραύμα που εμπνέεται από τις συγκυρίες, αλλά τις ξεπερνά κιόλας.

Ο Δημήτρης Χατζής μάλλον την δεκαετία του 1960

Ο ήρωας του Διπλού βιβλίου φεύγει από το ξυλάδικο του Βόλου για να εργαστεί στο Άουτο Ελέκτρικα της Στουτγάρδης, ένα εργοστάσιο που κατασκευάζει λαμπτήρες αυτοκινήτων. Αλλά αν απαλείψουμε τον περίγυρο θα μπορούσε να είναι κι ένας αθηναίος τουρίστας που αγοράζει άχρηστα αγαθά, χαμένος στην γλυκειά τυραννία των μητροπόλεων: «Μου τα τυλίζουν ωραία-ωραία σε χαρτιά χρωματιστά – σπατάλη, λέω. Μου τα βάζουνε κάποτε σε μια σακουλίτσα νάιλον – άλλη σπατάλη. Και τότε σκέφτομαι εγώ πως η σπατάλη γίνεται βέβαια για να μπορούν να ζούνε μέσα στο σύστημα οι βιομηχανίες αυτές που φτιάχνουν τις άχρηστες σακουλίτσες. Και το σύστημα – τι είναι το σύστημα;» Θα μπορούσαμε να διαβάσουμε τις σκέψεις του Χατζή για τη δουλειά του εργαζόμενου («σκλαβεράι», ελληνογερμανιστί) στα επαναστατικά φυλλάδια εναντίον των πολυεθνικών, στη συνάντηση του Γκέτεμποργκ ή της Γένοβας.

Τις προάλλες είδαμε στο σινεμά την ταινία *Η νύφη* φορούσε μαύρα του Τρυφώ. Ο μισός κινηματογράφος γελούσε. Εγώ δε γελούσα. Είχα μελαγχολήσει με την άδικη μοίρα των ταινιών, των βιβλίων, της μουσικής να παλιώνουν και να αυτοκαταργούνται από τη σύγχρονη σκέψη. Δεν υπάρχει μεγαλύτερη αρετή για ένα έργο τέχνης από το να βρίσκει τρόπους να παραμένει επίκαιρο. Ακόμη

κι αν μιλάει για τη δεύτερη μεταπολεμική γενιά, για το αντάρτικο και για τις διαψευσμένες ελπίδες μιας συγκεκριμένης εποχής να μπορεί να εκβάλλει στο σήμερα και να αγγίζει πτυχές της αναλλοίωτης ανθρώπινης κατάστασης. Αυτό άλλωστε δεν είναι η λογοτεχνία; Να μπορείς να πεις «και μένω πάλι χωρίς την πατρίδα, χωρίς μικρούτσικο κόσμο δικό μου – που δεν τον έχω – και χωρίς τη νοσταλγία του μεγάλου του κόσμου – που δεν υπάρχει» και η φράση σου θα ταξιδεύει, με ούριο άνεμο, στο 2001.

Πώς το πετυχαίνει αυτό ο Χατζής, αναρωτιέμαι. Όχι ο Χατζής της αγωνιστικής Φωτιάς, αλλά ο Χατζής της λογοτεχνικής πρόθεσης, του Διπλού βιβλίου. Νομίζω εξαιτίας του ειλικρινούς του ανθρωπισμού, της βαθιάς του συμπόνιας για τους ανθρώπους. Το κεφάλαιο για την «Τελευταία αρκούδα του Πίνδου» περιγράφει την απελπισία του Σκουρογιάννη, μετανάστη στη Γερμανία που επιστρέφει στην Ήπειρο, δεν αναγνωρίζει τον τόπο του και καταλήγει – «ο τελευταίος άνθρωπος του Ντομπρίνοβου» – να εμπιστευτεί και ν' αγκαλιάσει την «τελευταία αρκούδα του Πίνδου». Πόσο καλύτερα θα μπορούσε να περιγράψει κανείς τη μοναξιά και την αγιάτρευτη νοσταλγία για κάτι οριστικά χαμένο; Συνήθως οι άνθρωποι μιλάνε για την εποχή τους μ' ένα «εμείς» ηρωικό και θυμωμένο που σε κάνει να τους λυπάσαι. Το «εμείς»

του Χατζή είναι σπασμένο, νικημένο και γι' αυτό αριστουργηματικό.

Κάτι άλλο που μου κάνει εντύπωση στο Διπλό βιβλίο είναι η σχέση του ήρωα με τις γυναίκες. Στο υπέροχο κεφάλαιο «Από το Φίφτυ Φίφτυ στον έρωτα» δεν συναντάς την τεστοστερόνη που στοίχειωσε την ελληνική λογοτεχνία τις τελευταίες δεκαετίες. Δεν υπάρχει αντιπαλότητα, διάθεση επιβολής, η ματιά του αρσενικού που γδύνει το «κουτό» θηλυκό. Κι αυτό είναι μεγάλο επίτευγμα – ειδικά για τη δική μας λογοτεχνία που δεν κουράζεται να αναπαριστά τις γυναίκες ως πληκτικές μικροαστές ή «ξανθιές» ή εντελώς ανύπαρκτες.

Εκείνο πάλι που με συγκινεί βαθύτατα ως δήλωση αδυναμίας – προφανώς με δυσκολεύει κι εμένα ως συγγραφέα – είναι αυτό που ο Χατζής ονομάζει «αντίφραση μιας ζεστής καρδιάς και ενός λογοκρατούμενου πνεύματος». Η γνωστή αντινομία συναισθήματος και διανόησης, την οποία όμως πιστεύω πως ο Χατζής περισσότερο φοβόταν, παρά αντιμετώπιζε. Όσο για την τεχνική του Διπλού βιβλίου – που θα του ταίριαζε περισσότερο να ονομάζεται κομματιασμένο, παρά διπλό – έφερε στη λογοτεχνία μας για άλλη μια φορά το σπάσιμο της φόρμας ως αισθητική πρόταση, αλλά και ως πρόταση περιεχομένου. Ένας κομματιασμένος κόσμος, τότε όπως και τώρα, θάπρεπε κάπου κάπου να αναγνωρίζει τη μοίρα του. Υφολογικά έστω.

Ἐπιστολή τοῦ Ἀγγέλου Γ. Χατζῆ στήν οἰκογένειά του

Ο Ἀγγελος Γ. Χατζῆς, ο ἀγαπημένος ἀδελφός του Δημήτρη Χατζῆ, στρατεύθηκε το 1946 καί βρέθηκε στον Ἅγιο Νικόλαο στην Κρήτη. Ἀπό ἐκεῖ ἐστειλε το γράμμα που δημοσιεύεται, στη Λούλα Χ. Χατζῆ, θυγατέρα του Χαρίλαου Δ. Χατζῆ, φαρμακοποιού, ἀδελφού του Γεωργίου Δ. Χατζῆ, πρώτη εξαδέλφη του Ἀγγέλου. Ἡ οἰκογένεια Χαρίλαου Δ. Χατζῆ κατοικοῦσε Ερατοσθένους 13, στο Παγκράτι, ὅπου βρισκόταν καί το φαρμακείο. Ἡ διεύθυνση αὐτή ἦταν καί διεύθυνση κατοικίας του Δημήτρη Γ. Χατζῆ, ὅταν φοιτοῦσε στην Ἰόνιο Σχολή στη δεκαετία του 1920. Το γράμμα ἐξιστορεῖ μια ἀγνωστή ἱστορία ἀπό τα χρόνια του Εμφυλίου.

Ἅγιος Νικόλαος Κρήτης
[Τρίτη] 31 Δεκεμβρίου 1946

Ἀγαπητή Λούλα,

Μέ χαρά πῆρα μόλις χτές τό γράμμα ἀπό 15 τρέχ. Εὐχομαι νά εἴστε ὅλοι σας καλά καί σᾶς διαβιβάζω τίς εὐχές μου γιά τόν καινούργιο χρόνο καί τίς γιορτές. Ἡ δική μας ἡ ζωή, μετά τήν ἀπελπισία τῶν πρώτων ἡμερῶν ὥσπου νά τακτοποιηθοῦμε, μπῆκε σ' ἕνα ρυθμό. Μένουμε πάντα σ' ἀντίσκηνα. Ὁ καιρός δέν εἶναι βαρὺς. Μόνο πού βρέχει καί φυσάει τακτικά. Αὐτά τά δύο στοιχεῖα, βροχή καί νοτιάς παλεύουν τίς περισσότερες φορές πάνω ἀπό τόν οὐρανό τοῦ Ἀγίου Νικολάου κι ἔτσι μπορεῖ νά βρέξει δέκα φορές τήν ἡμέρα κι ἄλλες τόσες νά βγῇ ἥλιος μέ δόντια. Δέν λείπουν ὅμως κι οἱ μπόρες ἰδιαίτερα τίς νύχτες. Τότε πρέπει νά σηκωνόμαστε καί νά στερεώνουμε τούς πασσάλους. Οἱ λιακάδες –ὅταν ἔχει– δέν εἶναι χειμωνιάτικες ἀλλά φθινοπωρινές.

Στήν πόλη –πού δέν ἀπέχει παρά πέντε λεπτά– κατεβαίνουμε καθημερινά, ἂν καί πρό ἐβδομάδος μᾶς εἶχε ἀπαγορευθεῖ.

Τό συσσίτιο ἐν σχέσει μέ τό Λιόπεσι χειροτέρευσε κι αὐτό γιατί λείπει τό κρέας, τό ὁποῖο κι ὅταν ὑπάρχει, λόγω τῶν ἀποστάσεων καί τῆς πολυμέρου μεταφορᾶς παθαίνει ἀλλοιώσεις.

Ἐξαιρετικό γεγονός στή ζωή μας ἀπετέλεσε ἡ 25η Δεκεμβρίου. Εἶναι μιά μέρα ἀξέχαστη γιά τό Τάγμα καί πιθανόν νά ἔγραψαν κι ἐφημερίδες σχετικά, γι' αὐτό σᾶς γράφω. Ἐγώ δέν ἔζησα ὅλα τά γεγονότα γιατί ἔλειπα σέ ἐπίσκεψη στό σπίτι ἑνός συμπατριώτη, Κ. Σταυρίδη, Δ/νοῦ τῆς Νομαρχίας Λασηθίου. Ἀλλά τά

ἔμαθα λεπτομερῶς καί σᾶς τά περιγράφω:

Ἀπό τό πρωί εἶχε μιά θαυμάσια λιακάδα κι ὅλα ἦταν ἥσυχια. Τό μεσημέρι πολλοί συνάδελφοι –κατά ἀντίσκηνα– δέν ἔφαγαν τό κατεψυγμένο κρέας, ἀλλά ἔκαμαν μικρές / παρέες μέ φαγητά δικά τους καί κρασί. Κατά τίς δύο τό μεσημέρι ἄρχισαν τά πρῶτα ξεφαντώματα ἀπό τό φαῖ καί τό κρασί καί κάπου κάπου καί κανένα τραγούδι ἀπ' τά ἀπαγορευμένα. Κι ὕστερα ὁμαδικές σχεδόν, κατά παρέες, κάθοδοι στήν πόλη. Στήν πλατεῖα τοῦ Ἀγίου Νικολάου ἐντελῶς αὐθόρμητα στήθηκε ἕνα κοινό καί χαρούμενο γλέντι στρατιωτῶν καί πολιτῶν –μέ χορούς καί ὄργανα τῶν ἰδίων τῶν στρατιωτῶν. Κρητικοί καί Κρητικές χόρεψαν τοπικούς χορούς, χειροκροτούμενοι καί ἐπευφημούμενοι συνεχῶς («Ζήτω ἡ λεβεντογέννα Κρήτη») καί στρατιῶτες, σιμηνῖτες πού ἔχει τό τάγμα μας, ναῦτες ἀδειοῦχοι καί πολῖτες χόρεψαν πολλές ὥρες μαζί λαϊκούς χορούς. Γιά λίγο συμμετέσχε στό χορό κι ὁ Ὑποδιοικητής τοῦ τάγματος μέ τή γυναῖκα του. Ὑστερα κατά τίς 4 1/2 τό ἀπόγευμα, ὅλοι μαζί μέ τά ὄργανα καί χορεύοντας στό δρόμο ξεκίνησαν γιά τό στρατόπεδο, ἐνῶ ταυτόχρονα συνέρρεαν κι ἄλλοι συνάδελφοι, λίγο πολύ πιωμένοι, γιά τό βραδινό συσσίτιο. Ὁ χορός συνεχίστηκε μέσ' τόν καταυλισμό. (Σημείωσε πῶς αὐτό ἦταν κάτι περισσότερο ἀπό πολύ. Γιατί ἡ Διοίκηση τοῦ Τάγματος ἀπό τήν πρώτη μέρα τῆς ἀφίξης μας ἀπαγόρευσε τήν ἐπαφή μέ πολῖτες κι ἀκόμα, ὅπως μάθαμε, σέ ἐπιτροπή πολιτῶν πού ζήτησε νά μᾶς φιλοξενήσουν τά σπίτια τά Χριστούγεννα ἢ

νᾶρθουν οἱ κάτοικοι στόν καταυλισμό νά διασκεδάσουμε ὅλοι ἀπό κοινοῦ, ἀρνήθηκε). Κατά τίς πέντε σήμανε συσσίτιο κι ἄρχισαν νά συγκεντρώνονται οἱ λόχοι ἀκριβῶς λίγο κάτω καί κατά μήκος τοῦ δημοσίου δρόμου ὅπου εἶναι τό μαγειρεῖο, ἐνῶ ταυτόχρονα, πάλι μέ τά βιολιά καί χορούς ἄρχισαν νά φεύγουν οἱ πολῖτες. Τήν ὥρα αὕτη ἕνα αὐτοκίνητο μέ ὀπλισμένους τῆς ΑΜ (Ἀστυνομίας Μονάδος) ἦρθε καί στάθηκε ἀπάνω στό / δημόσιο δρόμο, στήν εἴσοδο τοῦ καταυλισμοῦ μας. (Φαίνεται πῶς ἤθελαν νά διακόψουν τό γλέντι καί τίς παραπέρα ἐκδηλώσεις). Μόλις ἄρχισαν οἱ λόχοι νά πέρνουν συσσίτιο, ἀπ' ἀπάνω στό δημόσιο δρόμο, τρεῖς ὀπλισμένοι τῆς ΑΜ, ἔσερναν γιά τό πειθαρχεῖο ἕνα στρατιώτη. Ὅλοι μαζί τότε ἄρχισαν τό γιουχάισμα καί τήν ἀποδοκιμασία. Οἱ ὀπλισμένοι ἀφησαν τόν κρατούμενο καί στράφηκαν πρός τούς συγκεντρωμένους, γυρνώντας κατ' ἐπάνω τους τά ὄπλα. Ἐνας πυροβόλησε στόν ἄερα. Ἀρχισαν τότε νά βρίζουν: «Βούλγαροι, δέν σᾶς ἀξίζει τό φαῖ πού τρῶτε». Ἐξαγριωμένοι οἱ στρατιῶτες ὥρμησαν στά καζάνια καί τᾶχυσαν κάτω, ἄλλοι πετοῦσαν τίς καραβάνες μέ τό φαῖ στόν ἄερα κι ἕνας πέταξε τήν καραβάνα στά μοῦτρα τῶν ἐνόπλων φωνάζοντας: «Πάρτε το ἀφοῦ δέν μᾶς ἀξίζει». Ἐπακολούθησε φαίνεται σύγχυση. Ἐνας ἀπό τούς ἐνόπλους ἔδγαλε τό περιστροφικό καί ρίχτηκε ἐναντίον τῶν [ἀνδρῶν] τοῦ 4 Λόχου. Ἐνας στρατιώτης πρότεινε τό ξεγυμνωμένο στήθος του καί φώναξε: «Βάρα ρέ, δέν σοῦ πρέπει ἐσένα τό ὄπλο». Μπροστά στήν ψύχραμη κι ἀποφασιστική στάση ὅλων τῶν ἀνδρῶν, οἱ ἐνοπλοὶ τᾶχασαν κι ἀσυνεΐδητα τούς ἔπесαν τά χέρια κάτω μαζί μέ τά ὄπλα.

Ὡς ἐδῶ τελειώνει ἡ πρώτη φάση. Σέ λίγο ἀρχίζει ἡ δεύτερη μέ τήν ἀφίξη τοῦ Διοικητοῦ τοῦ Τάγματος. Ἀφοῦ συγκέντρωσε τό Τάγμα λίγο πιο πέρα ἀπ' τά Μαγειρεῖα προσπάθησε, ἀνάμεσα σέ φωνές καί διαμαρτυρίες τῶν στρατιωτῶν, νά καθησυ-

χάσει τὰ πράγματα. Σέ κάθε κουβέντα του ἀκούγονταν ὁμαδικές φωνές: «Κάτω οἱ φασίστες, νά φύγουν οἱ ταγματαταλῆτες», «Θέ-λου-με-τόν-τα-ξί-αρ-χο». Μπροστά σ' αὐτή τήν κατάσταση, ὅπου δέν ὑπῆρχε πιά ἔννοια στρατιωτικῆς πειθαρχίας, παρά μιά μαζική διαμαρτυρία μέ διάφορες φωνές, ὁ Διοικητής λέει: «Σᾶς μιλῶ σάν πατέρας κι ὄχι σάν Διοικητής». Τότε ζητωκραυγάζοντας καί χειροκροτώντας οἱ στρατιῶτες τόν σήκωσαν στά χέρια φωνάζοντας: «Ἐσένα θέλουμε. Σέ πιστεύουμε. Νά διώξεις ἀπό τό τάγμα τούς φασίστες πού μᾶς βρίζουν καί μᾶς πυροβολοῦν». Λένε πώς ἓνας συνάδελφος μέ δάκρυα στά μάτια ἀπ' τό κακό του καί τό θυμό ἔφτασε μέχρι τόν Διοικητή, τόν ἔπιασε ἀπ' τό γαγκᾶ καί τοῦ εἶπε: «Ἐμένα νά μέ ποῦνε Βούλγαρο αὐτοί οἱ προδότες. Νά τούς διώξεις». Ἀνάμεσα σ' αὐτές τίς ἐκδηλώσεις, ὅπου καμιά πειθαρχία δέν μποροῦσε νά ἐπιβάλῃ, ὅπως προσπαθοῦσε ὁ Διοικητής, διαδίδεται ὅτι ὄργανα τῆς ΑΜ ἔπιασαν ἓνα λοχία. Ἀμέσως ὅλοι ἐκείνη ἡ συμπαγῆς μάζα ἀφήνει κάτω ἀπ' τά χέρια τῆς τό Διοικητή κι ἀρχίζει νά φωνάζει συνέχεια καί θροντερά: «Τό-λο-χί-α-θέ-λου-με. Τό-λο-χί-α-θέ-λου-με». Καμιά φωνή πιά δέν μποροῦσε νά νῆνε ἀνώτερη ἀπ' αὐτή, τίποτε δέν μποροῦσε νά ἐπιβληθῇ. Ἐδέησε ν' ἀνέβουν δυό συνάδελφοι στό βῆμα καί νά ὑποσχεθοῦν ἐκ μέρους τοῦ Διοικητοῦ ὅτι σέ 20' λεπτά ὁ λοχίας θά ἀπελευθερωθεῖ κι ὅτι τήν ἐπομένη θά δέχονταν ἐπιτροπή στρατιωτῶν γιά [...], συνέστησαν δέ στούς ἄνδρες νά διαλυθοῦν. Ἀλλά κανένας δέν διαλύονταν. Ἔτσι πού ἀναγκάστηκε σέ λίγο ὁ Διοικητής, μαζί μέ τούς ἄλλους ἀξιωματικούς πού τόν συνόδευαν καί πού μπροστά σ' αὐτές τίς ἐκδηλώσεις [ἔμειναν ἀκίνητοι], νά ὑποχωρήσῃ, ἐνῶ ὁ λοχίας ἐπέστρεφε στόν καταυλισμό. Ὅσοι ἀκουσαν τίς φωνές τῶν στρατιωτῶν ἀπό τήν πόλη τίς παρομοιάζουν μέ φωνές μαχητικοῦ συλλαλητηρίου. Γέμιζαν τόν ἀέρα καί προκαλοῦσαν δέος μέ τή δύναμή τους.

Ἀρχισε νά νυχτώνῃ κι ἡ ἀτμόσφαιρα ἦταν ἀκόμα στό ζενίθ ἡλεκτρισμένη. Οἱ ἀξιωματικοί εἶχαν φύγει ἀπό τό στρατόπεδο ἐνῶ γύρω-γύρω

Το σπίτι της Ερατοσθένους 13 στο Παγκράτι, όπου βρισκόταν και το φαρμακείο.

ἰσχυρά περίπολα τό φρουροῦσαν. Διαδίδεται τότε ὅτι κατά τήν ὥρα πού μιλοῦσε ὁ Διοικητής, ἑπτὰ ἔνοπλοι τῆς ΑΜ ἔσερναν πιό κάτω στό χωράφι ἓνα συνάδελφο καί / τόν εἶχαν ρίξει κάτω ἀναίσθητο ἀπό τό ξύλο. Αὐθόρμητα οἱ στρατιῶτες συγκεντρώνονται κι ἀρχίζουν μόνοι τους τό προσκλητήριο. ~~Ἦταν κάτι~~ Μόλις εἶχα γυρίσει κι ἐγώ στό στρατόπεδο, κι ἦταν κάτι πού πρώτη φορά ζοῦσα. (Λένε πώς στό κίνημα τῆς Μέσης Ἀνατολῆς ἔγινε κάτι ἀνάλογο). Ἡ εἶδηση γιά τόν συνάδελφο ἦταν ἀληθινή. Μέσα στό σκοτάδι ἀκούγονταν δυνατές φωνές: «Παιδιά κανένας δέν θά κοιμηθεῖ ἀπόψε ἂν δέν μᾶς φέρουν τόν Τομαῆ (τό συνάδελφο πού συνέλαβαν). Θά κατέβουμε ὅλοι κάτω νά τόν ἐλευθερώσουμε. Κάτω ἡ Τυραννία». Χρειάστηκε νά ξανάρθῃ πάλι ὁ Διοικητής καί νά ὑποσχεθῇ ὅτι ὡς τίς 8 στό βραδινό προσκλητήριο θάχει γυρίσει ὁ Τομαῆς. Καί πράγματι στίς 8 παρά 20' μᾶς τόν ἔφεραν ματωμένο μέ ἄλλο πουνάμισο καί φανέλλα γιατί τά δικά του εἶχαν γεμίσει αἷματα. Ἐμείνε δυό μέρες ξαπλωμένος (εἶναι ἀπ' τή σκηνή μου).

Αὐτά ἦταν τά γεγονότα τῆς 25 Δεκέμβρη. Ὁ ἀντίκτυπος στήν πόλη κι ἰδιαίτερα στούς κύκλους τῶν Ἀξιωματικῶν ἦταν ἰσχυρός. Ἀπό κείνη τή μέρα δέν ξαναεἶδαμε τό διοικητή θυ-

μωμένο, μολονότι προχτές προφυλάκισαν τό λοχία, οὔτε ξαναπαγορεύτηκε ἡ κάθοδος στήν πόλη. Γιά τήν ὥρα. Ἀλλά καί σ' ὅλους τούς συναδέλφους εἶχαν συγκλονιστικό ἀντίκτυπο. Τήν ἄλλη μέρα, ὅταν πιά δέν ὑπῆρχε ἡ ἀτμόσφαιρα τῶν γεγονότων, ὅλοι μιλοῦσαν μ' ἓνα ξάφνιασμα γιά τήν ἀποκάλυψη τῆς ὁμαδικῆς δύναμης καί τῆς ἀκατανίκητης ἔντασής της.

Τώρα ἡ ζωή ξαναβρῆκε τούς συνηθισμένους ρυθμούς της. Ὅμως, ὅπως εἶπε κάποιος συνάδελφος, ὁ καθένας ξέρεي τώρα τί βρίσκεται στό ὑπέδαφος.

Ἐγραψα πολλά. Ἀλλά τό γράμμα τοῦτο ἀπευθύνεται / καί στούς ἄλλους. Ἄν ἡ μάνα ἦρθε νά τῆς τό δώσεις, γιατί τώρα δέν μπορῶ νά γράψω ἄλλα.

Εὐχομαι σ' ὅλους σας καλές γιορτές Ἀγγελος

Ἡ σύστασή μου εἶναι πάντα ἡ ἴδια, ἡ στρατιωτική.

Καί πολιτική ἡ ἐξῆς (καί ἀεροπορικῶς ἂν θέλετε):

Κύριον

Θ. Σ[...]

Νομοκτηνίατρον

Ἁγίου Νικόλαον

Κρήτης

καί πίσω καθαρά τό ὄνομα τοῦ ἀποστολέα.

Δημήτρης (Τάκης) Χατζής

Μαρτυρία Γιώργου Κ. Τσαπόγα

Τὸν γνώρισα τὸν Δημήτρη –Τάκη, πού λέγαμε– Χατζή, τὸ 1944, ὅπως ὁ ἴδιος περιγράφει, γιὰ ἕναν ἥρωά του, στὴ Φωτιά: «Τὸν περνᾷς γιὰ μιᾶς πεντάρας ψυχαράκι, ἔτσι μαζεμένος καὶ φρόνιμος πού δείχνεται. Καὶ ἅμα ἀνοίξει τὸ στόμα του καὶ ἅμα σέ γραπώσει μέ τίς ματάρες του, θαρρεῖς πὼς εἶσαι σκολιάρόπαιδο, μπροστά στό δάσκαλο.» Καί πιό κάτω, ἐκφράζοντας κατὰ τὴ γνώμη μου ἀντιθετικά τὴ στάση του ἀπέναντι στὴ μεταφυσική καὶ τὸ θάνατο: «Ὁ πανάγαθος θεὸς θά τὸν ἔστειλε σίγουρα στὸν παράδεισο τῶν ἄσπρων κοκόρων νά λαλοῦνε καὶ νά γιομίζουν χαρά τὴν ψυχή του – ἂν δὲν ἦτανε τόσο ἀντίθεος καὶ τόσο κοροϊδευτής». Ναί, ὁ Τάκης Χατζής ἦταν μαζί ἥρεμα σκωπτικός ἀλλὰ καὶ αὐτοσαρκαζόμενος, σέ μιὰ διαλεκτική σχέση μέ τὰ ὑπαρξιακά προβλήματα.

Ἀπὸ τὴ γνωριμία μαζί του, ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση καὶ στὴ συνέχεια, τὴν ἐκτόπισή μας στὴν Ἰκαρία καὶ τὴν συμβίωσή στο «θάλαμο τῶν διανοουμένων», προσπάθησα νά δώσω, ἀπὸ τὴν ἀρχή, μερικές ὑποκειμενικές φυσικά ἐκτιμήσεις γιὰ τὸ ψυχόρμητο τοῦ Τ.Χ. πού πιστεύω ἐπίσης ὅτι διαπερνᾷ τὸ συνολικό του ἔργο. Ἐνα ψυχόρμητο πού διασταυρῶνεται ἀργότερα, στὴν ὑπεροχία στὴν Οὐγγαρία (Βουδαπέστη) καὶ τὴν ἐκεῖ πνευματική-πολιτική δραστηριότητα, γιατί «τίποτα δὲν ἐνιωθε ἀκόμα σίγουρο, τελειωμένο...» (Φωτιά).

ΣΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΕΛΛΑΔΑ

Ἦταν ἀμέσως μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τὸ 1944, ὅταν βρεθήκαμε μαζί στὴν ομάδα σύνταξης τῆς Ἑλεύθερης Ἑλλάδας πού ἀπὸ παράνομο ἔντυπο τῆς Ἑθνικῆς Ἀντίστασης, κυκλοφόρησε κατὰ τὸ διάστημα τῆς ναρκοθετημένης ἀπελευθέρωσης ὡς ἡ φωνὴ τῆς Κεντρικῆς Ἐπιτροπῆς τοῦ Ἑθνικοῦ Ἀπελευθερωτικοῦ Μετώπου (Ε.Α.Μ.).

Στὸ ἐπιτελεῖο τῆς ἐφημερίδας καὶ ἀνάμεσα σέ δετεράνους τῆς μαχόμενης δημοσιογραφίας καὶ «ἐκκολαπτόμενους» νέους, πού ἀργότερα στελέχωσαν ἡμερήσιες ἐφημερίδες, ἄλλα ἔντυπα καὶ ἠλεκτρονικά μέσα, ὡς τίς μέρες μας, ὁ Τάκης Χατζής εἶχε ἀναλάβει ὡς ἀρχισυντάκτης τὸν συντονισμό, μέ διευθυντὴ τὸν Τάσο Χαϊνογλου καὶ τρεῖς συνεργάτες ἐπὶ τῆς ὕλης, τὸν Βασίλη Εὐφραυμίδη, τὸν Ἀλέξη (Ἀλέκο) Καρρέρ καὶ τὸν ὑπογραφόμενο.

Στὸ ἐπιτελεῖο τῆς ἐφημερίδας, μετεῖχαν προσωπικότητες ὅπως ὁ Γιάννης Κορδάτος (συνεργασίες), ὁ Σεραφεῖμ Μάξιμος (μακροοικονομικά), ὁ Κώστας Βιδάλης, ὁ Βάσος καὶ ὁ Θανάσης Γεωργίου, ἐνῶ πρόσφερε καὶ τὴν

Ικαρία, καλοκαίρι 1947. Ὁ Δημήτρης Χατζής (πρῶτος ἀριστερὰ στὴ δεύτερη σειρά των καθισμένων) μαζί με τοὺς συνεξορίστους του.

ἐμπειρία του στό πολιτικό ρεπορτάζ καὶ ὁ Κώστας Καραγιώργης πού ἦταν διευθυντὴς τοῦ *Ριζοσπάστη*, ὁ Ἀσημάκης Γιαλαμᾶς, ὁ Νίκος Καραντινός, σημερινός πρόεδρος τοῦ Συνδέσμου Δημοσιογράφων τῆς Ἑθνικῆς Ἀντίστασης.

Ἀνάμεσα στοὺς νέους συντάκτες θυμᾶμαι τοὺς: Σπύρο Μονδάνο, Χρήστο Βορτσέλα, Ἀντρέα Παναγόπουλο, Ἀντρέα Φραγκιά, Κώστα Κύρκο, Γιάννη Πουρνάρα.

Σ' ἕνα βαρὺ κλίμα τῆς ἐποχῆς, καθὼς ἡ «ἀπελευθέρωση» ἦρθε χωρὶς ἀπελευθέρωση καὶ ἡ χώρα ὀδηγήθηκε στὴν κλιμάκωση τῶν ἐμφύλιων συγκρούσεων (δὲν εἶναι τοῦ παρόντος ἡ ἀνάπτυξη τῶν αἰτίων) ἡ Ἑλεύθερη Ἑλλάδα ἀποτελοῦσε, μαζί μέ τὸν *Ριζοσπάστη*, τὴ φωνὴ τῆς ἀντίστασης στὴν κλιμακούμενη βία καὶ τῆς υπεράσπισης τῶν ἀρχῶν ἐκείνων, στό ὄνομα τῶν ὁποίων εἶχαν κορυφωθεῖ οἱ ἀγῶνες κατὰ τοῦ φασιστικοῦ ἄξονα.

Γι' αὐτὴν ἄλλωστε τὴν ἀγωνιστική δημοσιογραφία οἱ περισσότεροι συντάκτες τῆς ἐφημερίδας –καὶ μαζί τοὺς ὁ Τάκης Χατζής– ὀδηγήθηκαν σέ φυλακές, στὴν Ἰκαρία, τὸ Μακρονήσι καὶ ἀργότερα, τὴν ἐποχὴ τῆς δικτατορίας, στὰ νεότερα «εὐαγὴ ἰδρύματα» τῆς Χούντας.

Σ' αὐτὸ τὸ ἐξαιρετικά φορτισμένο καὶ γεμᾶτο κινδύνους χρονικό διάστημα, ὁ Τάκης Χατζής ἀσχοῦσε τὸ ἔργο τοῦ συντονισμοῦ σύνταξης, μέ τρόπο ἀθόρυβο καὶ διακριτικό, χωρὶς τὴ νευρικότητα πού ἀναπτύσσεται στοὺς δημο-

Γιώργος Κ. Τσαπόγας, «Η (Ν)Ικαρία της λεβεντιάς», *Η Αυγή*, 9/9/1997:

ΒΟΗΘΕΙΑ, σκοτώνουν τα παιδιά μας. Σπαραχτικές και εναγώνιες φωνές των γυναικών της Ικαρίας, στο μεσονύχτιο σκοτάδι. Λεβεντομάνες που καλούν σε βοήθεια για να σώσουν τα «παιδιά τους», δηλαδή τους εξόριστους από τις τρομοκρατικές επιθέσεις ειδικών αποσπασμάτων της Χωροφυλακής του τότε κράτους και παρακράτους. Χίλια εννιακόσια σαράντα επτά και χιλιάδες αγωνιστές, μετά από το βασανιστήριο της δίψας στην Ψυτάλεια, ξεβράζονται από τις μπουκαπόρτες των αρματαγωγών του Ναυτικού, στις κροκάλες του προοδευτικού νησιού, με διαταγή του εν Γοργοποτάμω Ναπολέοντα υπουργού της Δημόσιας αταξίας, κατά την περίοδο εκείνη. Τότε, που οι Ικαριώτες άνοιξαν τα σπίτια και τις καρδιές τους για να συμπαρασταθούν στους ξεριζωμένους αγωνιστές. Μοιράστηκαν μαζί τους κοινωνία αγάπης, αγωνιστικότητας και ελπίδας. Στήριξαν τους εξόριστους, πάλεψαν μαζί τους, εκεί στο

ανεμόδαρτο νησί του φουρτουνιασμένου πελάγους.

Νύχτα του 1947: Σ' ένα γυμνό θάλαμο του Αγίου Κηρύκου, στο Σεβδαλή σοκάκι, μια ομάδα συγγραφέων, δημοσιογράφων και καλλιτεχνών, δέχεται την άγρια επίθεση των τρομοκρατικών αποσπασμάτων που χτυπάνε λυσσασμένα με γροθιές, με τους υποκοπώνους των όπλων, με ρόπαλα. Ανάμεσά τους ο ιστορικός Γιάννης Κορδάτος, άρρωστος από την καρδιά του, ο Βασίλης που είχε χάσει το μάτι του στις μάχες κατά των χιτλερικών, ο Χρίστος Βορτσέλας, ο Σόλωνας Γρηγοριάδης, ο γεωλόγος Δημ. Κισκύρας, ο ζωγράφος Αλφόνσος Χόροβιτς, ο Σπύρος Μονδάνος, ο Αλέξης Καρρέρ, ο Αντρέας Φραγκιάς, ο Τάκης Χατζής κ.ά.

— Βοήθεια, σκοτώνουν τα παιδιά μας. Στα βογγητά των εξορίστων οι φωνές συμπαράστασης των κατοίκων, ανδρών, γυναικών και παιδιών από τα πορτοπαράθυρα που άνοιγαν βιαστικά, από τις αυλές και τα σοκάκια. Η

κυρά Σταματία και ο άντρας της ο Ανέστης, τα μικρά παιδιά τους η Σοφία και το Βασάκι, η κυρά Άννα και η Αργυρώ, ο Τάσος, η κυρά Ρηγώ, η Ελλη, η Λαμπρινή, ο Νίκος που μικρό παιδάκι μās έφερνε λίγες σταφίδες και αμύγδαλα και άλλοι και άλλοι. — Βοήθεια, σκοτώνουν τα παιδιά μας. Φωνή λαού που απαιτούσε από τον ανίσχυρο μπροστά στο οργανωμένο παρακράτος διοικητή Χωροφυλακής Αγίου Κηρύκου να παρέμβει και να σταματήσει το κακό. Τα πλήρωσε τότε ο Ανέστης, που ξυλοφορτώθηκε άγρια στα κρατητήρια, όπως και άλλοι κάτοικοι για τη συμπαράστασή τους στους εξόριστους και ρίχτηκε αιμόφυρτος στο καλντερίμι. Μικρή αναφορά τιμής στην Ικαρία και τους κατοίκους της που δέχθηκαν τους εξόριστους σαν τα παιδιά τους. Χρέος τιμής, μαζί με την επίσκεψη που πραγματοποιήθηκε φέτος το καλοκαίρι, από τους «προσωρινούς κατοίκους» εκείνης της εποχής.

σιογραφικούς χώρους. Άλλά και χωρίς έπαρση, αυτοπροβολή και νεποτισμό.

Ή αν κάτι θά μπορούσε να επισημάνει κανείς ήταν ότι η δημοσιογραφία άποτελούσε τότε για τόν Δ. Χ. επιλογή και ευθύνη της συγκυρίας που υπηρετούσε με εύσυνειδησία αλλά χωρίς τό ιδιαίτερο πάθος και τά κόλπα που χαρακτηρίζουν τόν ρεπόρτερ-κυνηγό τών ειδήσεων.

Ίδιαίτερη όμως προσοχή έδινε στά πνευματικά και πολιτιστικά θέματα και στην υποβοήθηση τών συντακτών που τά ανέλαμβαναν και ανάλογη προσοχή στους νέους συντάκτες, χωρίς τίς φοβίες άλλων ότι «κάποια μέρα θά τού φάνε τό ψωμί».

Στήν πρωτοβουλία του νομίζω ότι ανήκε μία πολυήμερη έρευνα που άρχισαμε για τά ναρκωτικά, στά πρώιμα εκείνα στάδια.

Ή αν θά μπορούσα να επισημάνω κάτι που θυμάμαι και από τό διάστημα της συνεξορίας μας ήταν κάποια διαφαινόμενη «άχλυσ μελαγχολίας» που σκεπαζόταν από τή διάθεση σαρκασμού και αυτοσαρκασμού. Τό ύπαρξιακό έξάλλου πρόβλημα τού τέλους τόν άπασχολούσε, αλλά χωρίς μεταφυσικές προεκτάσεις.

ΕΞΟΡΙΣΤΟΣ ΣΤΗΝ ΙΚΑΡΙΑ

Τόν Ίούλιο τού 1947, με τίς όμαδικές συλλήψεις που είχε διατάξει ό ύπουργός Δημόσιας Τάξης της τότε κυβέρνησης —ό Ναπολέον Ζέρβας— ό Τάκης Χατζής μαζί με 7000 (έφτά χιλιάδες), μαζί κι εγώ και πολλοί συντάκτες και δια-

νοητές «ξεδραστήκαμε» από τά άρματαγωγά τού Στόλου στίς γρανιτένιες κροκάλες τού Αγίου Κηρύκου της Ίκαρίας.

Τό νησί με τήν άριστερή παράδοση που είχε διαμορφωθεί από τούς πρώτους άκόμη εξορίστους της μεταξικής δικατορίας, μās άγκάλιασε με ιδιαίτερη φροντίδα και στοργή. Άνοιξαν τά σπίτια τους και τίς καρδιές τους για νά άπαλύνουν τίς δοκιμασίες μας. Καί βρέθηκαν κοντά μας όταν δεχθήκαμε τή βία και τήν τρομοκρατία, μετά από τό πρώτο διάστημα της σχετικά ήρεμης αλλά γεμάτης δυσκολίες διαβίωσης. Όταν μās έριξαν, για παράδειγμα, εκεί, τό νησί δέν διέθετε τήν άπαραίτητη ύποδομή, τά έφόδια και τά τρόφιμα για νά «ύποδεχτεί» τόσες χιλιάδες ανθρώπους. Είναι χαρακτηριστικό ότι τίς πρώτες μέρες που φτάσαμε στόν Άγιο Κήρυκο, φάγαμε μέχρι και τά άσημένια κουφετάκια τών μνημοσύνων, για νά ίκανοποιήσουμε τήν πείνα μας.

Άργότερα και ένα μήνα μετά τή μεταφορά μας, έξασφαλίστηκαν φορτία πατάτας και χοντρό άλάτι τού μονοπωλίου, μέχρι που έφτασαν τά πρώτα δέματα από τά σπίτια τών προνομιούχων, γιατί ύπήρχαν και πολλοί έντελώς άνήμποροι και φτωχοί, με ξεκληρισμένες τίς οικογένειες και τά νοικοκυριά τους.

Τά γράφω αυτά για τό κλίμα που επικρατούσε και μέσα στο όποιο έπρεπε να λειτουργήσουμε για τή στοιχειώδη επιβίωσή μας.

Μαζί μας ό Τάκης Χατζής, μαζί με είκοσι περίπου διανο-

ούμενους, δημοσιογράφους και καλλιτέχνες πού στριμωχτήκαμε στο κατ' ευφημισμόν «σπίτι τών διανοουμένων», στο άνηφορικό Σεβδαλή σοκάκι του 'Αγίου Κηρύκου. (Τά όνόματα, όπως και τό περιστατικό μᾶς από τίς τρομοκρατικές επιδρομές τά ἔχετε ἤδη από τό χρονικογράφημά μου).

Οἱ καθημερινές ἀνάγκες ἀπαιτοῦσαν ἐπιμερισμό ὀρισμένων ἐργασιῶν ἀνάμεσα στά μέλη καί τῆς δικῆς μας ὁμάδας. "Αν θυμᾶμαι καλά ἡ μόνη ἐξαίρεση εἶχε γίνει στο πρόσωπο τοῦ Γιάννη Κορδάτου, ὅχι μόνο γιατί ἦταν μεγάλης ἡλικίας, ἀλλά γιατί εἶχε σοβαρό καρδιακό πρόβλημα.

"Ἐπρεπε λοιπόν ἀπό τόν «ἐντεταλμένο» ὑπηρεσίας τοῦ θαλάμου νά σκουπιστεῖ ὁ χώρος, νά καθαριστοῦν καί νά βραστοῦν οἱ πατάτες. Καί γιά νά γίνει αὐτό, νά κουβαληθοῦν ξύλα, συχνά ἀπό τήν κορυφή τοῦ βουνοῦ πάνω ἀπό τόν "Αγιο Κήρυκο καί δέβαια νά ἀναφτεῖ ἡ φωτιά στοῦ ὑπαίθριου τζάκι. Καί ἔπρεπε νά τριφτεῖ τό χοντρό ἄλατι πάνω στήν πέτρα μ' ἓνα... μπουκάλι.

Καί δέβαια σέ συλλογική βάση νά ἀσβεστωθοῦν τά σκαλοπάτια καί τά γύρω καλντερίμια. Καί πρόσθετα νά πλυθοῦν τά ρούχα καί ὅ,τι ἄλλο ἀπαιτοῦσαν οἱ ἀνάγκες.

Ὁ Σόλωνας Γρηγοριάδης καί ἀπό κοντά ὁ Τάκης Χατζῆς μισοσοβαρά-μισοαστεῖα ἀντιστέκονταν μέ χιοῦμορ:

— "Αν κάνω ὅλες αὐτές τίς δουλειές θά χάσω πολύ περισσότερες θερμίδες ἀπ' ὅ,τι θά κερδίσω τρώγοντας βραστές πατάτες.

Τελικά καί οἱ δύο... ὑπέκυπταν σέ ὅσα ἡ συμβίωση ἀπαιτοῦσε νά γίνουν.

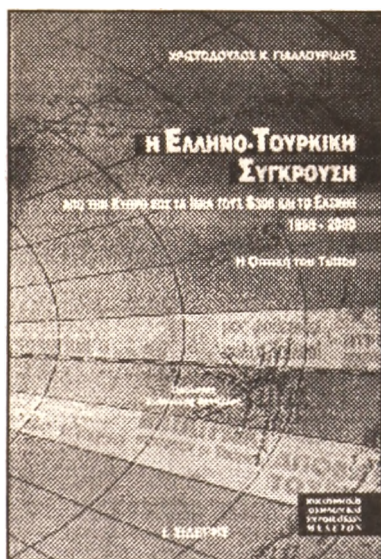
Ὁ Τάκης Χατζῆς δέν ἦταν αὐτό πού θά χαρακτηρίζαμε ὡς ἀθλητικό τύπο, ἀλλά ὡς διανοητή τοῦ πνευματικοῦ ἐργαστηρίου. Μερικές φορές ὅμως ἀκολουθοῦσε τήν τριμελή ὁμάδα «Ταρζάν», ὅπως τήν εἶχαν βαφτίσει οἱ ντόπιοι (Ἀλφόνσος Χόροβιτς, Ἀλέξης Καρρέρ, Γ. Τσαπόγας) στίς κολυμβητικές ἐξορμήσεις στή θέση «Πριόνια» τοῦ 'Αγίου Κηρύκου, μέχρις ὅτου ἀπαγορεύτηκαν διά ροπάλου. Σέ μιὰ ἀπ' αὐτές καθῶς ὁ Τάκης εἶχε βουτήξει τά κατάλευκα πόδια του (δέν τόν ἔβλεπε συχνά ὁ ἥλιος) στά ἀβαθή, ἓνα χταπόδι κόλλησε μέ τίς δεντοῦζες πάνω τους, προκαλώντας ἐντονότατες ἀντιδράσεις.

Μετέιχε, ἀντίθετα, στίς μετά τήν ἀπαγόρευση κυκλοφορίας βραδινές συζητήσεις καί τούς σχετικούς καυγάδες γιά πολιτικά, κοινωνικά, φιλολογικά, πολιτισμικά θέματα, μέ γνώση, εὐαισθησία καί τόν ἀπαραίτητο σαρκασμό. Πείραζε ἰδιαίτερα τόν «παππού» Γιάννη Κορδάτο γιά ὀρισμένες ἀπόψεις τους πάνω στά ἱστορικά θέματα, ὅπως «ἡ Σαπφώ καί οἱ κοινωνικοί ἀγῶνες τῆς Λέσβου», ὅπου στό σχετικό βιβλίο του, ἡ γυναικεία ὁμοφυλοφιλία ἀποδιδόταν στή μακροχρόνια ἀπασχόληση καί ἀπουσία τῶν ἀνδρῶν στούς πολέμους τῆς ἐποχῆς...

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ» ΑΠΟ ΤΟ 1897

104 χρόνια ενεργού παρουσίας στα ελληνικά γράμματα

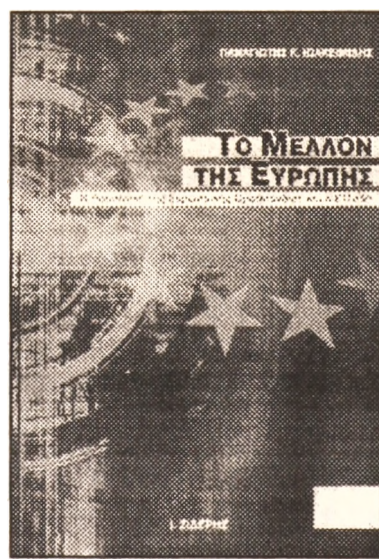
Επίκαιρες και ενδιαφέρουσες εκδόσεις

**ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ
ΓΙΑΛΛΟΥΡΙΔΗ**
Η ΕΛΛΗΝΟ-ΤΟΥΡΚΙΚΗ
ΣΥΓΚΡΟΥΣΗ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΕΩΣ ΤΑ ΙΜΙΑ
ΤΟΥΣ S300 ΚΑΙ ΤΟ ΕΛΣΙΝΚΙ
1955-2000
Η ΟΠΤΙΚΗ ΤΟΥ ΤΥΠΟΥ

**Π. ΚΑΖΑΚΟΥ - Π.
ΛΙΑΡΓΚΟΒΑ - Ν. ΜΑΡΙΑ
- Κ. ΜΠΟΤΣΙΟΥ
- Κ. ΠΟΛΥΧΡΟΝΑΚΗ**
Η ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ ΤΟ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ
ΤΟΥΡΚΙΑΣ

**ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ
ΙΩΑΚΕΙΜΙΔΗ**
ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΗΣ
ΕΥΡΩΠΗΣ
Η ΠΡΟΟΠΤΙΚΗ ΤΗΣ
ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ
ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΚΑΙ Η
ΕΛΛΑΔΑ

ΠΑΥΛΟΥ ΤΖΕΡΜΙΑ
ΤΟΥΤΗ Η ΓΛΩΣΣΑ ΕΙΝΑΙ
ΔΙΚΗ ΜΑΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ «Ι. ΣΙΔΕΡΗΣ»: ΣΟΛΩΝΟΣ 116, ΑΘΗΝΑ 106 81, ΤΗΛ.: 3833434, FAX: 3832294

Οί άνθρωποι είχαν φιλότιμο καί ήθικες αρχές

Μαρτυρία Χρήστου Παπάζογλου

Μετά τή διάσπαση τοῦ ΚΚΕ, τό 1968, ὁ Δημήτρης Χατζής ἤθελε νά φύγει ἀπό τήν Ούγγαρία, ἀπό τή Βουδαπέστη, ὅπου, ὡς γνωστόν ἔμενε στήν περίοδο τῆς «ἐμικρατίας», ὅπως ὀνόμαζε ὁ ἴδιος τά μετεμφυλιοπολεμικά χρόνια τῆς ἐξορίας του, καί νά πάει νά ἐγκατασταθεῖ ὅπου τυχόν ἄλλοῦ θά ἦταν δυνατόν νά βρεῖ μιά δουλειά νά ζήσει καί νά γράψει.

Τό φθινόπωρο τοῦ 1972 ὁ Δημήτρης Χατζής ἀνέλαβε ἐντολή νά διδάξει ἐλληνική γλώσσα καί λογοτεχνία στή γνωστή παρισινή Σχολή Ἀνατολικῶν Γλωσσῶν μετά ἀπό πρόταση τοῦ αἰμίνηστου νεοελληνιστῆ Υἱοῦ Tarabout, καθηγητοῦ καί διευθυντοῦ τότε τοῦ ἐκεῖ Νεοελληνικοῦ Τμήματος.

Ὁ Τάκης ἔφθασε στό Παρίσι μ' ἓνα «φύλλο ἀπάτριδος», ἓνα ἀπλό, κοινό διπλωμένο χαρτί, ἐκδεδωμένο στήν Ούγγαρία, στό ὁποῖο, ἐκτός ἀπό τό ὄνομά του, ἀναγράφονταν οἱ ἐνδιάμεσοι, ἀπό τή Βουδαπέστη ὡς τό Παρίσι, σιδηροδρομικοί σταθμοί ἀπ' ὅπου ἔπρεπε ὑποχρεωτικῶς νά περάσει. Ἄλλο ἐπίσημο ἔγγραφο (διαβατήριο, ταυτότητα, δίπλωμα ὁδηγήσεως) δέν εἶχε κανένα. Μ' αὐτό λοιπόν τό «φύλλο ἀπάτριδος» καί μέ τά δικαιολογητικά τοῦ διορισμοῦ του στό Πανεπιστήμιο ὁ Δημήτρης Χατζής παρουσιάστηκε στή γαλλική ἀστυνομία γιά νά ζητήσει τήν ἐκδοση τῆς κάρτας διαμονῆς του στή Γαλλία. Ἐκεῖ ἔμαθε ὅτι ὁ μόνος τρόπος πού ὑπῆρχε γιά νά μπορέσει νά μείνει στή Γαλλία ἦταν νά ζητήσει πολιτικό ἄσυλο ὡς προερχόμενος ἐξ Ούγγαρίας. Ὁ Τάκης ἐξήγησε ὅτι ἦταν, βέβαια, πολιτικός πρόσφυγας, ἀλλ' ὅμως ἀπό τήν Ἑλλάδα καί ὄχι ἀπό τήν Ούγγαρία, καί ὅτι ἦταν πρόθυμος νά ζητήσει πολιτικό ἄσυλο ἀλλά ὡς προερχόμενος ἐξ Ἑλλάδος, μιά καί στήν Ἑλλάδα ἦταν καταδικασμένος γιά πολιτικούς λόγους σέ θάνατο καί στήν Ἑλλάδα δέν μποροῦσε νά γυρίσει ἀκίνδυνα, ἐνῶ στήν Ούγγαρία γύριζε ὅποτε ἤθελε καί χωρίς πρόβλημα. Κι ἀκόμη πῶς, ὅταν

Με τον Μέμο Μακρή στη Βουδαπέστη, 1973.

χρειάστηκε νά φύγει κακὴν κακῶς ἀπ' τήν Ἑλλάδα, στήν Ούγγαρία εἶχε βρεῖ ὡς τότε ἀποκούμπι καί σπίτι καί δουλειά καί ἀναγνώριση καί ὅτι ἐν τέλει τοῦ φαινόταν ἀνήθικο νά τοῦ ζητοῦν ν' ἀπαρνηθεῖ αὐτοῦς πού τόν συντρέξανε στήν ξενιτειά.

Παρά τίς ἐπίμονες προσπάθειες τῶν πανεπιστημιακῶν ἀρχῶν, οἱ γαλλικές ὑπηρεσίες ἀσφαλείας, στό ψυχροπολεμικό κλίμα τῆς ἐποχῆς καί πολύ κοντά ἀκόμη στήν μαγιάτικη ἐξέγερση τοῦ 1968, ἔμειναν ἀδιάλλακτα ἀμετάπειστες.

Ὁ Τάκης τά ξαναμάζεψε, μπῆκε στό τραῖνο, ξεδίπλωσε καί σφράγισε στούς προκαθορισμένους σιδηροδρομικούς σταθμούς τό «φύλλο τοῦ ἀπάτριδος» καί ξαναγύρισε στή Βουδαπέστη.

Οἱ ἄνθρωποι αὐτοί εἶχαν φιλότιμο καί ήθικες ἀρχές. Καί τέτοιοι ἄνθρωποι «δέν φτύνουν ἐκεῖ πού ἔφαγαν ψωμί», ὅπως πολύ ὠραῖα ἔγραψε ὁ Γιώργος Μπράμος στήν *Κυριακάτικη Καθημερινή* τῆς 25/26 Μαρτίου 2000.

11 Ιουνίου 2000

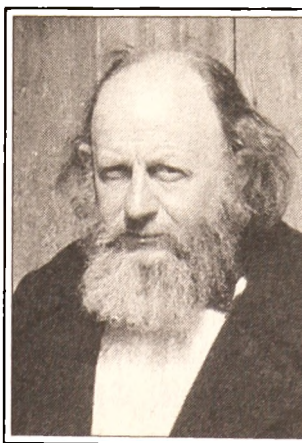

Ἄπαντα ΓΙΑΝΝΗ ΣΚΑΡΙΜΠΑ

- Το θεῖο Τραγί
- Το Σόλο του Φίγκαρω

Επιμέλεια: Κατερίνα Κωστίου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Η.Χ. Παπαδημητρακόπουλος

ΘΕΡΜΑ ΘΑΛΑΣΣΙΑ
ΛΟΥΤΡΑ

[Διηγήματα]

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Πώς γνώρισα τόν Δημήτρη Χατζή

Μαρτυρία της Άννικας Κίτσιου Χαραλαμπίδου

Τόν Δημήτρη Χατζή τόν γνώρισα στή Βουδαπέστη τό φθινόπωρο τοῦ 1949. Εἶχε ἔρθει ἀπό τή Ρουμανία γιά λίγες μέρες καί τόν συνάντησα τυχαῖα στό Μπάγιαρ, ὅπου ἦταν ἐγκατεστημένη ἡ ἑλληνο-οὐγγρική ὑπηρεσία. Ἐκεῖ διέμεναν καί μερικοί τραυματίες τοῦ ΔΣΕ, πού εἶχαν ἔρθει γιά ἀποθεραπεία.

Ἐγώ τότε εἶμουν μέ 25-30 ἄλλους Ἕλληνες σ' ἓνα σανατόριο, ἔξω ἀπό τή Βουδαπέστη. Μᾶς εἶχαν φέρει ἀπό σανατόριο τῆς Κορυτσᾶς γιά θεραπεία. Τίς Κυριακές, κι ἐφ' ὅσον εἶμασταν σέ σχετικά καλή κατάσταση, μᾶς ἔδιναν «ἔξοδο» καί φυσικά πηγαίναμε στή Βουδαπέστη νά δοῦμε τούς συμπατριῶτες μας πού ἔμεναν σέ διάφορα μέρη τῆς πόλης. Σέ μιά τέτοια ἔξοδό μου πρωτογνώρισα, ὅπως εἶπα, στό Μπάγιαρ τόν Δ. Χατζή.

Μετά τήν ἀποθεραπεία μου ἐργάστηκα στό Γραφεῖο τῆς ΕΠΟΝ τῆς Βουδαπέστης καί παρακολουθοῦσα τά 4 Κολλέγια, στά ὁποῖα ἔμεναν τά παιδιά τοῦ «παιδομαζώματος» καί μερικοί δάσκαλοί τους.

Ταυτόχρονα ἐργαζόμουν στό Ἑλληνικό Τμήμα τοῦ Ραδιοσταθμοῦ τῆς Βουδαπέστης, ὡς ἀναπληρώτρια ἐκφωνήτρια. Ἄν θυμᾶμαι καλά, τό καλοκαίρι τοῦ 1950 στό Τμήμα ἦρθε καί ὁ Δ. Χατζής, πού πολύ σύντομα ἔγινε τό βασικότερο μέλος τῆς Σύνταξης. Ἐγραφε, ἔβλεπε μέ διακριτικότητα τά γραπτά τῶν ἄλλων συντακτῶν, τίς μεταφράσεις τῶν ὑλικῶν πού μᾶς ἔδινε ἡ Οὐγγρική Ὑπηρεσία τοῦ Ραδιοσταθμοῦ καί γενικά ἦταν ὁ ἀδιαφιλονίκητος δημοσιογράφος τοῦ δυναμικοῦ τοῦ Τμήματος. Ἐντυπωσίαζε ἡ μεθοδικότητα στή δουλειά του, ἡ ἐτοιμότητά του νά μᾶς βγάξει ἀπό δύσκολες καταστάσεις, νά παρεμβαίνει ἐγκαίρως γιά τήν κάλυψη τῶν τυχόν κενῶν τῆς ροῆς τοῦ προγράμματος κ.λπ.

Ὁ Δ. Χατζής ἐργάζονταν καί στήν ἑλληνική ἐφημερίδα τῆς Οὐγγαρίας –στόν *Λαϊκό Ἀγῶνα*–, διευθυντής τῆς ὁποίας ἦταν ὁ Θωμᾶς ὁ Δρίτσος. Στό σπίτι πού ἔμενε ὁ Δρίτσος –στή Μπάτορι οὐτσα– ἔμενα κι ἐγώ μέ δύο-τρεῖς συνεργάτες μου τοῦ Γραφείου τῆς ΕΠΟΝ –τόν Γ. Κυριαζή, τόν Ἀργ. Ἀργυριάδη καί τήν Ὀλγα, πού μᾶς βοηθοῦσε στίς δουλειές τοῦ σπιτιοῦ καί μᾶς μαγεῖρενε. Συχνά ἐρχόταν ὁ Γιάννης ὁ Σαμαρᾶς, γραμματέας τότε τῆς ΕΠΟΝ τῶν Ἑλλήνων τῆς Οὐγγαρίας καί μέλος τοῦ Γραφείου τῆς Κομματικῆς Ἐπιτροπῆς, ἀλλά καί ἀρκετοί περαστικοί ἀπό τό Κ.Σ. τῆς ΕΠΟΝ, πού εἶχε τήν ἔδρα του στή Ρουμανία, ὅπως ὁ Γρ. Φαράκος, ὁ Φ. Βέτας, ὁ Ν. Ἀκριτίδης κ. ἄ. Ἐκδίδαμε μάλιστα καί τό *Δελτίο τῆς ΕΠΟΝ*. Τακτικός θαμώνας τοῦ σπιτιοῦ τῆς Μπάτορι ἦταν κι ὁ Δ. Χατζής πού συνεργάζονταν μέ τόν Θ. Δρίτσο. Ἔτσι ἡ γνωριμιὰ τῆς συνεργασίας μας στό Ραδιοσταθμό γινόταν σιγά-σιγά ἀμοιβαία συμπάθεια καί φιλία. Φιλία πού ἀναπτύχθηκε περισσότερο, ὅταν στό

Βουδαπέστη 1964. Ὅρδιοι: Α. Φραγκιάς, Θωμᾶς Δρίτσος· καθιστοί: Δ. Χατζής, Ζιζή Μακρή, Αφροδίτη Μανιάτη.

Ντοχανγκυάρ –τή βασική ἑλληνική παροιμία τῆς Βουδαπέστης– γνωριστήκαμε μέ τόν Νίκο τόν Πετρίδη, ἀρχιτέκτονα ἀπό τήν Ἀθήνα, καί κυρίως ὅταν ἦρθαν ὁ Μέμος κι ἡ Ζιζή Μακρῇ ἀπό τό Παρίσι. Ἐγώ δέν γνώριζα κανέναν ἀπ' αὐτούς, ἐνῶ ὁ Δ. Χατζής, νομίζω, πῶς τούς ἤξερε ἀπό παλιότερα. Τήν προσέγγιση καί τή φιλία μου μέ τό ζεῦγος Μακρῇ διευκόλυνε τό γεγονός ὅτι ἡ Ζιζή δέν ἤξερε καλά τά ἑλληνικά κι ἐγώ μέ τά «γαλλικούλια» μου διευκόλυνα τήν ἐπικοινωνία της μέ τούς Ἕλληνες. Ἔτσι γίναμε μιά καλή παρέα πού συναντιόμασταν συχνά. Κοντά στό Ντοχανγκυάρ μάλιστα ἦταν κι ἓνα ἑλληνικό ταβερνάκι, πού ἔφτιαχνε νόστιμους μεζέδες, πρόσφερε δικό του, βαρελίσιο κρασί κι εἶχε ἀρκετούς παλιούς ἑλληνικούς δίσκους – «κληρονομιά» τοῦ ἰδιοκτήτη ἀπό τόν πατέρα του. Ὁ πατέρας του ἦταν φούρναρης, ἐγκατεστημένος ἀπό παλιά στή Βουδαπέστη, ἀλλά ὁ γιός ἔκανε τόν φούρνο ταβερνάκι. Πηγαίναμε ἐκεῖ ὅλη ἡ παρέα καί νοιώθαμε τόσο ὁμορφα, τόσο εὐχάριστα! Ὁ Δ. Χατζής γινόταν τόσο τρυφερός, τόσο γλυκός, ἀλλά καί τόσο μελαγχολικός καί πονεμένος ὁρισμένες φορές, πού δέν ἤξερες ἦταν εὐχαριστημένος ἢ μετανοιωμένος πού ἐρχόταν σ' αὐτήν τήν ὁμορφή ἑλληνική γωνιά. Θυμᾶμαι πῶς κι ἄλλες φορές ζοῦσε αὐτές τίς μεταπτώσεις. Ἐκεῖ πού ἦταν ὁμιλητικός, εὐχάριστος στή συντροφιά, καλοσυνάτος, σάν ἄκακο παιδί, ξαφνικά γινόταν ἀγνώριστος. Ἦταν ἀμίλητος, σκεπτικός, προβληματισμένος, μέχρι καί βλοσυρός. Τότε φοβόμασταν καί νά τοῦ μιλήσουμε. Εἶναι στίς κακές του, λέγαμε κι ἀποφεύγαμε καί νά τόν ρωτήσουμε γιατί ξαφνικά ἔχασε τό κέφι του.

Νομίζω πῶς μερικές φορές καί στό ἑλληνικό ταβερνάκι, ἰδιαίτερα ὅταν ἀκούγαμε καί σιγοσυνοδεύαμε τά ἑλληνικά τραγούδια, ἰδιαίτερα αὐτά πού μιλοῦσαν γιά χαμένες

αγάπες, έπεφτε σέ μιά μελαγχολική νοσταλγία. Ποτέ όμως δέν έλεγε τίποτα γιά τίς συναισθηματικές πτυχές τής ζωής του. Έντελως τυχαία τόν είχα ακούσει ότι έπαιρνε γράμματα από κάποια φίλη του Κλειώ από τή Γαλλία. Ήρθε μιά μέρα στό σπίτι γιά τήν συνήθη συνεργασία του μέ τόν Θωμά τό Δρίτσο, ό όποιος τόν παρακάλεσε «νά τά πούν στά γρήγορα» γιατί έπρεπε νά γράψει στή γυναίκα του τήν "Ολγα, τήν όποία υπεραγαπούσε αλλά είχε αφήσει στήν Έλλάδα. Θά έδινε τό γράμμα σέ κάποιον φίλο του Ούγγρο, ό όποιος θά τό ταχυδρομούσε από τήν Αύστρία. "Ηθελε ν' αποφύγει, μās είπε, έστω και μιά-δυό φορές, τούς «λογοκριτές τών συναισθημάτων του». Καί τότε ό Δ. Χατζής είπε μέ κάποια δόση τύψεων: «Ναί, μωρέ, κι εγώ σήμερα πρέπει νά γράψω στήν Κλειώ. Πήρα δυό γράμματά της και δέν τής απάντησα. Σήμερα, σήμερα κιόλας θά τής γράψω...».

Μέ τήν κομματική και προσφυγική ήγεσία οί σχέσεις του Δ. Χατζή δέν ήταν από τίς καλλίτερες. Τόν συντρόφευαν πάντα οί κατηγορίες έναντίον του και μιά εκδηλη καχυποψία τής ήγεσίας γιά τήν κομματικότητά του. "Ελεγαν πώς είχε κάνει δήλωση στή Φολέγανδρο, ότι στό ΔΣΕ έδειξε δειλία, απέφευγε τίς μάχες και τίς επικίνδυνες αποστολές και γενικά πώς δέν είχε «κομματικό ήθος», πώς ήταν γκρινιαρης κ.λπ. Τά κουδεντιάσαμε αυτά τά πράγματα μιά-δυό φορές μαζί του. Θυμάμαι, μιά φορά σ' ένα ξέσπασμα ψυχής μου είχε πει: «Οί επάνω όχι μόνο δέν μέ συμπαθούν, αλλά και μέ κατατρέχουν. Μέ κατηγορήσαν γιά δειλό. Μπορεί και νά έδωσα κάποια αφορμή. "Ομως όλοι δέν έχομε τίς ίδιες επιδόσεις και στά ίδια πράγματα. Έγώ γράφω και φιλοδοξώ κάτι ν' αφήσω πίσω μου και προφανώς καλλίτερο απ' αυτό πού θάφηναν δυό-τρεις γενναίες μπαταρίες μου. Αυτό σπανίως τό λέω και σέ παρακαλώ κράτα το γιά σένα κι εκτίμησέ το όπως θέλεις». Κάπου διαισθάνθηκα πώς μετάνιωσε πού μου τόπε αλλά τό είχε εξομολογηθεί και στό Μέμο τόν Μακρή.

Παρ' όλη τήν αυτοπαρήγορη συλλογιστική του, έν τούτοις περίμενε τήν ανακαταγραφή του μέ κάποια βασανιστική άγωνία. "Οχι τόσο από φόβο γιά τήν τυχόν διαγραφή του από τό κόμμα, όσο σάν μιά αναπόφευκτη «ιερά εξέταση», σάν μιά διαδικασία εύτελισμού τής προσωπικότητας. Θυμάμαι μιά φορά είχαμε πάει γιά φαγητό κάπου στή Βούδα και μαζί μας ήταν κι ό Μιχάλης ό Τσάντης, μέλος ακόμα τής Κ.Ε. του ΚΚΕ, ό όποιος ήταν κυρίως δική μου συμπάθεια. Τά ίδια συναισθήματα διακατείχαν και τόν Μ. Τσάντη έν όψει τής επικείμενης ανακαταγραφής. Είχε προηγηθεί ή ανάλυση τής 3ης Κομματικής Συνδιάσκεψης του 1950, τήν όποία έκαναν στή Βουδαπέστη ό Γ. Ίωαννίδης και ό Βασ. Μπαρτζιώτας σ' ένα ευρύ σωμα κομματικών μελών. Στή σύνταξη αυτή είχε μιλήσει από τούς πρώτους ό Μ. Τσάντης. Στήν όμιλία του αναφέρθηκε τόσο στή λανθασμένη απόφαση τής 6ης Όλομέλειας τής Κ.Ε. του ΚΚΕ του 1946 γιά τήν έναρξη δεύτερου ένοπλου άγώνα, όσο και στό λανθασμένο σύνθημα τής ήγεσίας του κόμματος στό έξωτερικό γιά «τό όπλο παρά πόδα», τό όποιο χαρακτήρισε άνεδαφικό και αποπροσανατολιστικό γιά τίς σπου-

δές τών νέων, αλλά και γιά τήν επαγγελματική κατάρτιση κι άπασχόληση τών μεγαλύτερων στίς χώρες πού άνέλαβαν τή φιλοξενία μας.

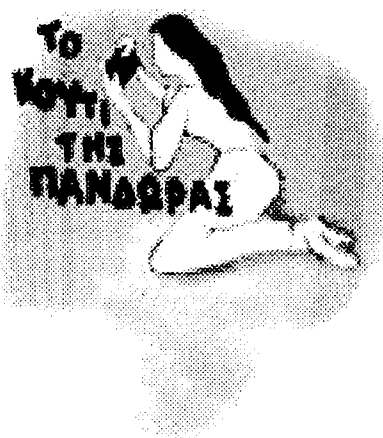
Τήν απάντηση στόν Μ. Τσάντη έδωσαν αρχικά όρισμένοι «επαγγελματίες υπερασπιστές τής γραμμής του κόμματος», μέ πρώτον και καλλίτερο κάποιον Θεόφιλο, πού ξέχασα τό επίθετό του. Αυτός ανέλαβε νά «κατατροπώσει» τόν Μ. Τσάντη, χαρακτηρίζοντάς τον όχι μόνο «άντικομματικό» αλλά και «σωβινιστή» (!). Αυτόν τόν δεύτερο χαρακτηρισμό τόν χρησιμοποιούσε συχνά ό Θεόφιλος και γιά γελοίες μάλιστα περιπτώσεις, προσπαθώντας ν' αναδείξει τόν έαυτό του μεγάλο διεθνιστή.

Τρισχειρότερος από τόν Θεόφιλο ήταν, δέβαια, ό Γ. Ίωαννίδης, ό όποιος ήταν κι ό καθοδηγητής τής κομματικής όργάνωσης τών Έλλήνων τής Ούγγαρίας. Χαρακτήρισε τόν Μ. Τσάντη «ήττοπαθή», «εκ χαρακτήρος αντιπολιτευόμενο και επαγγελματία επικριτή τής κομματικής ήγεσίας», «ανάξιο μέλος τής Κ.Ε. του ΚΚΕ» κ.λπ. Ήταν λοιπόν φυσικό τόσο ό Μ. Τσάντης, όσο και ό Δ. Χατζής ν' αναμένουν τήν ανακαταγραφή όχι τόσο μέ δέος, όσο μέ τήν έντονη αίσθηση μιάς δυσάρεστης, όδυνηρης, άλλ' αναπόφευκτης διαδικασίας.

Δέν δρέθηκα στήν ανακαταγραφή ούτε του ενός ούτε του άλλου γιατί εγώ ανήκα στόν κομματικό πυρήνα τής ΕΠΟΝ. Έμαθα όμως πώς τόν μέν Τσάντη τόν διέγραψαν κατά τήν ανακαταγραφή του σέ κομματική όργάνω-

Το Κουτί της Πανδώρας www.pandorabooks.gr

Το ελληνικό καλλιτεχνικό βιβλιοπωλείο
στο Διαδίκτυο

- Λιθογραφίες Ελλήνων καλλιτεχνών
- Έλληνες συγγραφείς σε Γαλλικά και Αγγλικά
- Λογοτεχνία ελληνική & ξένη
- Ιστορία-Πολιτική-Φιλοσοφία
- Σινεμά- θέατρο-φωτογραφία
- Λευκώματα-Ελλάδα
- Βιβλία για την τέχνη
- Νέες κυκλοφορίες
- Best seller
- Παιδικά

Από τα σοκάκια
της Πλάκας, τώρα...
στους αιθέρες του Διαδικτύου!

- Ασφαλείς συναλλαγές με πιστωτικές κάρτες
- Αποστολή σε όλο τον κόσμο

Δώρα Σκουντριάνου

ση του Ντοχανγκυάρ, τόν δέ Δ. Χατζή στην κομματική οργάνωση των ανθρώπων του μηχανισμού των Γραφείων της Ντέλμπαμπ. Έκει του «ἀπήγγειλαν» όλες τις γνωστές κατηγορίες, τόν «τσαλάκωσαν» κυριολεκτικά, κατά τη δική του έκφραση, και τόν απέβαλαν από τό κόμμα. 'Ο ἴδιος δέν ἤθελε ν' ἀναφερθεῖ στο γεγονός. 'Αρκετές λεπτομέρειες μοῦ εἶχε πει ὁ Λευτέρης ὁ Κανάκης, μέλος, νομίζω, τῆς οργάνωσης αὐτῆς τοῦ μηχανισμοῦ. «Ἦταν πτοημένος ὁ Χατζής, μοῦ εἶπε ὁ Κανάκης, «κάπου καί ὑποχωρητικός, χωρίς ἔντονες ἀντιδράσεις». Εἶχα καταλάβει ἀπολυτά τήν ψυχολογική του κατάσταση τήν ὥρα τῆς ἀνακαταγραφῆς. 'Ασφαλῶς θά ἔνοιωσε φοβερή πικρία ἀλλά καί μοναξιά. Μόνος ἀνάμεσα σέ προκατειλημμένους καί ἐντεταλμένους «συντρόφους» νά τόν ταπεινώσουν καί νά τόν μειώσουν ἀλύπητα. Ἴσως καί προδομένος ἀπό κάποιους, πού ἐνῶ δέν ἐνέκριναν τά ὅσα τοῦ καταμαρτυροῦσαν, δέν τολμοῦσαν νά τόν ὑποστηρίξουν.

[...]

Ὁμορφη ἀνάμνηση ἀποτελεῖ γιά μένα ἡ συμμετοχή τοῦ Δ. Χατζή στίς «ἐξορμήσεις» πού κάναμε σχεδόν κάθε Κυριακή γιά τήν οἰκοδόμηση τοῦ χωριοῦ «Ν. Μπελογιάννης». Μαζί μας πάντα κι ἡ Ζιζή Μακρῇ μέ τά σύνεργά της, σκισάροντας δεκάδες γυναῖκες, ἡλικιωμένους, παιδιά, πού συμμετεῖχαν σ' αὐτήν τήν προσπάθεια. Ἡ μόνη τῆς «δυσφορία» γι' αὐτή τῆς τήν συμμετοχή ἦταν τό πρωινό ξύπνημα, γιατί ξεκινούσαμε ἀπό τή Βουδαπέστη χαράματα. Πολλές φορές μοῦ ἔλεγε: «'Αν ἤξερα ὅτι σ' ὅλη μου τή ζωή θά εἴμουν ἀποχρεωμένη νά σηκώνομαι κάθε πρωί καί νά πηγαίνω στή δουλειά, θ' αὐτοκτονούσα. Αὐτό δέν μπορῶ νά τό κάνω.» Κι ἦταν κατανοητή αὐτή τῆς ἡ δυσανασχέτηση. Ἡ ἐνασχόλησή της μέ τήν τέχνη –ζωγραφική, χαρακτική, κ.λπ.– τῆς ἐπέτρεπε νά πηγαίνει στό ἀτελιέ της ὅποια ὥρα ἤθελε κι ὅποτε εἶχε ἔμπνευση. Παρ' ὅλα αὐτά ἡ Ζιζή δέν παρέλειπε καμμιά ἀπό τίς κυριακάτικες «ἐξορμήσεις» μας στό χωριό «Μπελογιάννης».

Ὁ Δ. Χατζής συμμετεῖχε ἐπίσης πολύ συχνά. Ἔσερνε τό καρότσι μέ τοῦβλα, σήκωνε καί μετέφερε σιδηρόδεργες, κουβαλοῦσε κουβάδες μέ λάσπη κ.λπ. Προσπαθοῦσε νά μὴν ὑστερεῖ σέ τίποτα. Κι ἐπιπλέον φωτογράφιζε. Φωτογράφιζε μετά μανίας τούς πάντες. Ἦθελε, ὅπως ἔλεγε, ν' ἀπαθανάτισει τούς ἐθελοντές οἰκοδόμους αὐτοῦ τοῦ ἐλληνικοῦ χωριοῦ, τούς συνεργάτες τοῦ Ραδιοσταθμοῦ καί τοῦ *Λαϊκοῦ Ἀγώνα*, τούς γνωστούς καί φίλους, γιά ν'ἀχουμε, ὅπως λέει καί τό τραγούδι, κάτι νά θυμόμαστε καί στά γεράματά μας.

Ἦθελα νά θυμίσω κι ἓνα ἄλλο χόμπυ τοῦ Δ. Χατζή. Σημείωνε ὅλες τίς γκάφες τῶν Ἑλλήνων μέ τήν ἄγνοια τῆς οὐγγρικής γλώσσας καί ἤθελε νά τίς καταγράψει καί νά τίς ἐκδόσει σ' ἓνα ἀντίστοιχο χιουμοριστικό πόνημα. Δέν ξέρω ἂν τό ἔκανε, ἂν βρέθηκε ἢ ἂν πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ, ἔστω κι ἀνέκδοτο στήν Ἑρζη, τή σύντροφο τῆς ζωῆς του στή Βουδαπέστη, στή Γερμανία καί πάλι στή Βουδαπέστη. Θυμᾶμαι πῶς σ' ἓνα μας διάλειμμα στό Ραδιοσταθμό μᾶς διάβασε ἀρκετά, πολύ συμπαθητικά τέτοια «μαργαριτάρια». Πίναμε καφέ στόν μπουφέ τοῦ

Ραδιοσταθμοῦ μαζί μέ τόν Ἀ. Λυμπουρή καί τόν Ν. Παπαδημητρίου καί γελάσαμε μ' τήν καρδιά μας. Τοῦ εἶχα πει δέ, πῶς δέν εἴμαστε οἱ μόνοι πού τήν «πατάμε» στή γλώσσα. Τήν «πατάει» κι ὁ Κάρολος, ὁ διερμηνέας μας. (Ὁ Κάρολος Σόμο εἶχε μάθει μερικά ἑλληνικά στήν Ἑλλάδα κατά τή γερμανική κατοχή, καί χρησιμοποιήθηκε ἀπό τούς Οὔγγρους, ὡς ἐπίσημος διερμηνέας, στήν ἐπικοινωνία τους μέ τό Γραφεῖο τῆς ΕΒΟΠ καί τήν πολιτική ἡγεσία τῶν ἐλλήνων πολιτικῶν προσφύγων στήν Οὔγγαρια). Τοῦ ἀνέφερα, λοιπόν, δύο γλωσσικά «παθήματα» τοῦ Κάρολου, πού τ'ἀκουσα μέ τ' αὐτιά μου. Στό Κολλέγιο τοῦ «Παπαρήγα» μιά μέρα εἶχαμε κάποια γιορτή, στήν ὁποία πρωτοεμφανίστηκε ἓνα μικρό μουσικό συγκρότημα τῶν Ἑλληνόπουλων τοῦ Κολλεγίου. Ὁ Ἀντώνης ὁ Σολάρος εἶχε πρωτοστατήσει στήν οργάνωση τῆς γιορτῆς. Ἦρθε κι ὁ Κάρολος κι ἔδγαλε ἓνα λογίδριο, ἐπαίροντας τήν προσπάθεια τῶν παιδιῶν. Καί τελειώνοντας εἶπε: «Μέ τήν εὐκαιρία αὐτή ἀπό μέρους τῆς ΕΒΟΠ σᾶς κερνάω μιά κιθάρα». Μιά ἄλλη φορά, ἐπαινώντας τίς ἐπιδόσεις τῶν παιδιῶν τῶν ἐλληνικῶν κολλεγίων στίς Σχολές καί στή δουλειά, εἶπε: «Εἶστε πολύ καλά καί πολύ ἐργατικά παιδιά, γιατί καταλαβαίνετε πῶς ὁ καθένας μέ τή δουλειά του θά γίνει ἓνα τοῦβλο στήν οἰκοδόμηση τοῦ σοσιαλισμοῦ». Τά παραλές, μοῦ λέει, ἀλλά τά σημειῶνω. Τά ἑλληνικά «μαργαριτάρια νά μοῦ μαζεῦεις», πρόσθεσε, «θά τά κάνω μιά μικρή συλλογή καί θά τά ἐκδώσω».

Ἡ ἀναφορά μου στόν Δ. Χατζή περιορίστηκε σέ γεγονότα καί περιπτώσεις τῆς καθημερινῆς μας ζωῆς στή Βουδαπέστη. Γιά τό ἔργο του μίλησαν καί θά μιλήσουν ἀκόμα εἰδικοί καί εἰδήμονες. Ἄλλωστε τί μπορεῖ νά πει ἓνας οἰκονομολόγος ὅπως ἐγώ πού συνήθως εἶναι κάπως ξέμακρος ἀπό τίς εὐαισθησίες καί τίς δυνατότητες κριτικῆς ἀξιολόγησης τοῦ ἔργου ἑνός ἐξαίρετου δημοσιογράφου, ἑνός συγγραφέα τῆς *Φωτιάς*, τῆς «Μουργκάνας», τοῦ *Τέλους τῆς μικρῆς μας πόλης* καί τόσων ἄλλων ἔργων του, πού δικαίως κατέταξαν τόν Δ. Χατζή στούς δεινούς δημοσιογράφους, στούς διακεκριμένους τεχνίτες τοῦ λόγου καί γιατί ὄχι καί στούς ἀξιόλογους διανοητές τῆς χώρας μας; Ἐγώ ἐκεῖνο πού θά ἤθελα νά σημειώσω εἶναι ἡ σημαντική προσφορά τοῦ Δημ. Χατζή στήν παρουσίαση στό οὐγγρικό κοινό τῆς βυζαντινῆς μας κληρονομιάς καί σημαντικῶν πτυχῶν τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ. Μέ τήν πλούσια ἀρθρογραφία του σέ ἀξιόλογα οὐγγρικά περιοδικά, μέ τίς μεταφράσεις καί τήν κριτική ἀξιολόγηση ἔργων ἐλλήνων λογοτεχνῶν ἔκανε κοινόν τόν οὐγγρικό λαό μέ τίς ἐπιτεύξεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς τῆς νεότερης Ἑλλάδας.

Θά ἤθελα ἐπίσης νά σημειώσω πῶς ἀκριβῶς αὐτή του ἡ συνεισφορά «ἐξουδετέρωσε» τίς οἰεσδήποτε ἀρνητικές ἐντυπώσεις πού δημιούργησε ἡ ἐκδηλῆ ὑποβάθμισή του ἀπό τήν ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ, πού δέν ἦταν ἄγνωστη στήν οὐγγρική πολιτική ἡγεσία. Ὁ Δημ. Χατζής ἐπιβλήθηκε μέ τό ἔργο του στούς πνευματικούς κύκλους τῆς Οὔγγαρίας καί ἔχαιρε γενικῆς ἐκτίμησης εὐρέων στρωμάτων τοῦ οὐγγρικοῦ λαοῦ καί τῶν ἀνώτερων ἐκπαιδευτικῶν καί πολιτιστικῶν ἰδρυμάτων αὐτῆς τῆς χώρας.

Η γνωριμία μου με τον Χατζή

του Θανάση Βαλτινού

Ο Δημήτρης Χατζής στο σπίτι του Αρύβου 8, αρχές του 1976, την εποχή που έγραφε *Το διπλό βιβλίο*.

Αναρωτιέμαι αν αυτά έγιναν το '78. Πιθανόν να έγιναν τότε. Πάντως έγιναν στην Τρίπολη. Οι φίλοι που διακινούσαν τον Φιλοτεχνικό οργάνωναν εκδηλώσεις με συμμετοχή ποιητών και καλλιτεχνών από την Αθήνα. Λογίων γενικώς. Τους βοηθούσα συχνά στις επαφές τους αυτές. Τότε είχαν καλέσει τρεις: Τον Χατζή, τον Κουλουφάκο και κάποιον άλλον. Θυμάμαι όμως μόνο τους δυό. Στη συντροφιά υπήρχε και η φιλόλογος Λόλα Μητσούλη. Ήταν η συνοδός μούσα του Χατζή εκείνη την εποχή. Αναρωτιέμαι επίσης αν ήταν άνοιξη ή φθινόπωρο. Μάλλον άνοιξη. Οι αναμνήσεις είναι ασαφείς και ως προς την μεθόδευση της βραδιάς. Υποθέτω ότι ο Κουλουφάκος θα παρουσίασε τον Χατζή και το έργο του. Ήταν ενδιαφέρον το δίδυμο. Ένας ποιητής-κριτικός, στρατευμένος στην αριστερά, υποψιασμένος και ανήχυσος ωστόσο, που είχε την δύναμη και απετάρχετο την «ορθοδοξία» – από την μια. Κι από την άλλη ένας ικανός πεζογράφος, σημαδεμένος από τις αναγκαστικές περιπλανήσεις στην ξενιτειά, που δύσκολα άφηνε να φανεί κάτω από τις γραμμές του το άλγος των χαμένων προσπαθειών – και επιλογών ενδεχομένως.

Συνήθως αυτές οι «τελετές» στον Φιλοτεχνικό έκλειναν με απορίες και ερωτήσεις του κοινού, για να καταλήξουν σ' ένα

γενναίο τραπέζωμα φιλοξενίας σε κάποια από τις ονομαστές ταβέρνες του τόπου. Ήταν η καλύτερη στιγμή, μέσα στο χαλάρωμα και την οικειότητα που δημιουργούσε το κρασί.

Συμμερίστηκα εκείνο το βράδι συμπτωματικά. Ήμουν στον Πάρωνα με την τότε γερμανίδα γυναίκα μου και οι φίλοι από την Τρίπολη με ενημέρωσαν για τα επικείμενα.

Τον Χατζή τον ήξερα λίγο, είχαμε συναντηθεί δυο-τρεις φορές. Μου θύμιζε έντονα τον Κόλια Καββαδία –τον Μαραμπού–, όχι μόνο λόγω κάποιων εξωτερικών ομοιοτήτων αλλά και για τη γενναιοδωρία των λόγων τους – και την ομότροπη ταπεινότητά τους. Για το ξεχείλισμα επίσης μιας αδερφοσύνης, κάπως παλιομοδίτικης στην υπερβολή της.

Στην ταβέρνα πήγαμε με τα πόδια. Περπατούσαμε κλιμακωμένοι στους έρημους σχεδόν δρόμους, μια δεκαριά άνθρωποι, ίσως παραπάνω. Ο Χατζής ήταν ευγενικός με τις γυναίκες. Του γνώρισα την Sigi H. Της είπα ότι είχε το προνόμιο να σφίγγει το χέρι του μεγαλύτερου ζώντα έλληνα πεζογράφου. Εξ αντανάκλασής ήμουν κι εγώ γενναιοδωρός. Σ' αυτές τις περιπτώσεις η αμηχανία είναι αμφίπλευρη. Ο Χατζής ξεγλύστρησε σα χέλι, με χιούμορ που το κράτησε όλο το βράδι. Όλο το βράδι ανέμελος χαιρότανε τη συντροφιά, τον ενδιέφεραν οι πάντες και τα πάντα. Για έναν επίμονο παρατηρητή ωστόσο αυτή η ανεμελιά είχε κάτι περίεργο. Κάτι έκρυβε στο βάθος της. Να ήταν το τίμημα του αργοπορημένου νόστου; Εκείνο το ίδιο βράδι συμφωνήσαμε, λίγο αόριστα είναι αλήθεια μέσα στην ευφορία του κρασιού, να βρεθούμε το πρωί. Θα τον έπαιρνα να του δείξω τα δικά μου βουνά.

Την άλλη μέρα ο Χατζής εξαφανίστηκε. Στην ρεσεψιόν μας είπαν ότι είχε σηκωθεί αχάραγα. Τι τον κυνήγαγε τάχα; Η τί κυνήγαγε αυτός; Το μεσημέρι έμαθα ότι με αγκαζέ ταξί έφυγε για τη Λακωνία. Πήγε να βρεί την Αναστασία του των Μολάων. Τα σμήνη των πουλιών που διέσχιζαν τους ορίζοντές της. Φυσικά κάπου εκεί θα συνάντησε στο χωριό του και τον Νικηφόρο Βρεττάκο.

Το 1980 κάλεσα τον Χατζή στη σχολή του Κούν. Ήθελαν να τον γνωρίσουν από κοντά οι μαθητές μου. Ήσαν προικισμένα και ευαίσθητα παιδιά. Ο Χατζής είχε παντρευτεί μια νεαρή γυναίκα και ήταν ήδη πατέρας. Ήρθε λοιπόν στην οδό Τζαβέλα, φρεσκοξυρισμένος, με καθαρό πουκάμισο και γραβάτα, με στρωμένο δέρμα. Ως ομιλητής ήταν απλός και ευπροσήγορος. Τα παιδιά γοητεύτηκαν. Ήξερε καλά την ελληνική λογοτεχνία, την είχε διδάξει σε πανεπιστημιακό επίπεδο. Τον παρακολουθούσα να αναπτύσσει τις ιδέες του με ηρεμία και ικανοποίηση. Καμιά μνηστηροκτονία δεν είχε γίνει. Και: Οδυσσέας δεν επρόκειτο να ξαναφύγει.

Θανάσης Βαλτινός

Υ.Γ. Τον περασμένο Μάρτιο συνάντησα τη Λόλα Μητσούλη, στο σχολείο που εργάζεται. Με αναγνώρισε πρώτη, ωραία μέσα στη λαμπερή ωριμότητά της. Θυμηθήκαμε την βραδιά της Τρίπολης. Αλλά ούτε αυτή ήταν βέβαιη αν έγινε το '78. Ή ίσως και το '79.

Οι πολιτικές ρίζες του Δ. Χατζή:

Γιάννενα, δεκαετίες '20 και '30

της Ελένης Κουρμαντζή

Δημήτρης Χατζής, Βασίλης Καρασκόγιας. Γιάννενα 1930.
Φωτογραφία του Δημητριάδη, παλιού φωτογράφου των Ιωαννίνων.

Όπως σε όλη την Ελλάδα, και στα Γιάννενα στη δεκαετία του '20 δημιουργείται ένας σοσιαλιστικός-κομμουνιστικός πυρήνας, ο οποίος, τουλάχιστον κατά τις επίσημες πηγές, πρωτοεμφανίζεται εδώ την 1η Μάη του 1923: Γιορτάζεται η εργατική Πρωτομαγιά, όπου ομιλητές εξιστορούν τα συμβάντα των εκτελεσμένων εργατών στην Αμερική το 1887, γίνεται λόγος για την «κοινωνική επανάσταση στη Σοβιετική Ρωσία», για τον «τελικό σκοπό που είναι η κατάκτηση της πολιτικής εξουσίας από το Προλεταριάτο της οικουμένης» κ.ά.

Μεταξύ των ομιλητών ο γνωστός ελληνοεβραίος ποιητής και διανοούμενος Γιωσέφ Ελιγιά ή, όπως αναφέρεται, ο «σύντροφος Ιούλιος Συνγκουλιέρος», ο οποίος «απήγγειλε ένα δικό του Σοσιαλιστικό ποίημα»¹.

Έτσι στα Γιάννενα δρα αυτός ο πυρήνας, που ως μέλη του έχει κάποιους επαγγελματιοβιοτέχνες, μερικούς εργάτες αλλά και κάποιους διανοούμενους: Πρόεδρος του εδώ Εργατικού Κέντρου είναι ο Ν. Μαυρομμάτης, τσαγκάρης, κομμουνιστής, που κυκλοφόρησε το 1922 μερικά φύλλα της εφημερίδας *Άνθρωπος*. Παράλληλα, τον Ιούλιο του 1923 ιδρύθηκε και η Πανηπειρωτική Ένωση Παλαιών Πολεμιστών, αριστερής απόκλισης, η οποία φαίνεται ότι ανέπτυξε μια αξιόλογη δράση ώστε τον Δεκέμβριο του 1924 να βρεθεί στο στόχαστρο των αρχών – ιδίως η εφημερίδα που εκδίδει αυτή η Ένωση με τίτλο *Νέος Αγών*, η οποία ενοχλεί το καθεστώς λόγω της αντιμιλιταριστικής προπαγάνδας που αναπτύσσει. Χαρακτηριστικό το ποίημα, το γραμμένο από τον Γιωσέφ Ελιγιά, «Μιλιταρισμός ή Μπότα», με σαφείς αντιβενιζελικές νύξεις (όταν αναφέρεται στο τραγούδι ο «Γιός του Ψηλορείτη»):

*Μέσ' στις ψυχές αντιλαλούν του μακελιού οι ανέμοι,
θυμείται η γριά το γιόκα της στο ερημικό της σπίτι,
Σφίγγει η μανούλα το μικρό στην αγκαλιά και τρέμει
Κ' ένας διαβάτης τραγουδεί το «Γιο του Ψηλορείτη»
Και στις πλατείες τις βουβές και στα βουβά καντούνια,
Ντραν, ντραν, κροτούνε τα σπιρούνια...*

*Σφίγγει η καρδιά το δάκρυ της κι αναγυρνά 'π τον τρόμο,
Πηχτό σκοτάδι στην ψυχή, κ' η μπότα φοβερίζει.
Κάποιος εργάτης βλαστημεί με κυρτωμένον ώμο.
Κ' ενός σκυλιού η βραχνή φωνή σαν κάπου να γαυγίζει...
Και στις πλατείες τις βουβές και στα βουβά καντούνια,
Ντραν, ντραν, κροτούνε τα σπιρούνια...*²

Το ποίημα αυτό «στρέφεται» κατά του στρατοκρατικού καθεστώτος της εποχής, με αποτέλεσμα η «ακραία» αυτή κριτική να επισύρει τη μήνη των αρχών και μάλιστα του Φρουραρχείου των Ιωαννίνων: Λόγω στρατιωτικού νόμου συλλαμβάνεται το διοικητικό συμβούλιο της Ένωσης των Παλαιών Πολεμιστών και άλλα πρόσωπα, όπως ο γνωστός γραμματέας του Εργατικού Κέντρου Ν. Μαυρομμάτης, ο γενικός γραμματέας της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών Ηπείρου Κυρ. Κούσης, ο Γιωσέφ Ελιγιά και άλλοι, το σύνολον δεκατρία άτομα. Οι ανήκοντες στον Σύλλογο Παλαιών Πολεμιστών παραπέμπονται στο Έκτακτο Στρατοδικείο «επί απειθεία κατά στρατιωτικής εντολής» και καταδικάζονται, μαζί μ' αυτούς και ο γραμματέας του Εργατικού Κέντρου, σε ποινές φυλάκισης από ένα έως και τέσσερα χρόνια³.

Πάνω ο Βασίλης Καρασκόγιας, ηγετικό στέλεχος του κινήματος στα Γιάννενα τις δεκαετίες '20 και '30. Δεξιά ο Γιοσέφ Ελιγιά στα Γιάννενα (1920), δάσκαλος της Alliance.

Στις 6 Μαρτίου του ίδιου έτους (1925) συνελήφθησαν οι Κυριάκος Κούσης, ζαχαροπλάστης, γενικός γραμματέας της Ομοσπονδίας Επαγγελματιών Ηπείρου, Βασίλης Καρασκόγιας, τοπογράφος, γενικός γραμματέας της Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών, και Πέτρος Μπάμπος, τυπογράφος, μέλος της συντακτικής επιτροπής του *Νέου Αγώνα* και εκτοπίστηκαν για ένα μήνα στην Ανάφη⁴. Γύρισαν από εκεί, καθώς διαπιστώνεται από φωτογραφία (που λήφθηκε στην Αθήνα), στις 3/4/1925. Ο ελληνοεβραίος ποιητής και διανοούμενος Γιοσέφ Ελιγιά εξαναγκάζεται σε αυτοεξορία, σε ακολουθία με τα παραπάνω γεγονότα, κατόπιν βέβαια και της πίεσης που άσκησαν οι ελληνικές αρχές στην Εβραϊκή Κοινότητα Ιωαννίνων.

Και καθώς διαφαίνεται, μέσα στη δεκαετία του '20 μεγάλη είναι η δράση αυτού του αειθαλούς σοσιαλιστικού-κομμουνιστικού πυρήνα των Ιωαννίνων. Χαρακτηριστικά, στις αρχές του 1926, η τοπική εφημερίδα *Ελευθερία* γράφει: «... η δε μεγαλύτερα έκφανσις και δράσις του εν Ελλάδι Κομμουνισμού είναι εκεί όπου και τα μεγαλειότερα εργατικά κέντρα: Η Καβάλλα, η Θεσσαλονίκη, ο Πειραιεύς, αι Αθήναι. Αλλά δεν παραμελεί ο εν Ελλάδι Κομμουνισμός και τα μικρότερα εργατικά κέντρα. Επομένως και τα Γιάννινά μας φιλοξενούν δυστυχώς όχι μόνον κομμουνιστική ομάδα ανάλογον προς τον πληθυσμόν της πόλεως, αλλά και διδασκάλους του Κομμουνι-

σμού. Αι Αστυνομικαί αρχαί, αι Διοικητικαί, αι Δικαστικαί και αι Στρατιωτικαί, και προ πάντων αι Στρατιωτικαί Αρχαί, είναι εν γνώσι των ενταύθα κομμουνιστικών ενεργειών και διδασκαλιών»⁵.

Την επομένη χρονιά, δηλαδή το 1927, αναφέρεται «πανεπαγγελματική απεργία» με δραστήριους τους «... ανά τας τάξεις της συνομοσπονδίας των επαγγελματικών σωματείων εγκατεσπαρμένους κομμουνιστάς», οι οποίοι προφανώς είχαν οργανώσει την απεργία. Οι απεργοί είχαν καταλάβει τις κεντρικές οδούς και την κεντρική πλατεία της πόλης, αλλά: «Επί κεφαλής της δρώσης χωροφυλακής είχαν ταχθή οι ανθυπομοίραρχοι κ.κ. Μαντούβαλος και Τσοτάκος, οίτινες κατόρθωσαν μετά και υπ' αυτών ενωμοταρχών, υπενωματαρχών και απλών χωροφυλάκων και ενός μικρού εφίππου αποσπάσματος, με όλας τας προσβολάς, αίτινας υπέστησαν παρά των απεργών, μεταξύ των οποίων, την πρωτοβουλίαν είχαν οι κομμουνίζοντες, κατόρθωσαν ν' απομονώσουν τους κινηματίας και να τηρήσουν την τάξιν χωρίς να ματώση μύτη». Την επόμενη μέρα συνελήφθησαν τα μέλη της διοικούσας επιτροπής της απεργίας⁶.

Παράλληλα, κοντά στα Γιάννενα, στη θέση Καλπάκι δημιουργήθηκε ο λεγόμενος Πειθαρχικός Ουλαμός Καλπακίου, που κρατά σε ενδιαφέρον και εγρήγορση την πόλη αλλά και το πανελλήνιο. Δημιούργημα λοιπόν της παγκαλικής δικτα-

τορίας, το 1925, αποτελεί ένα είδος τρόπου εκτόπισης των ανεπιθύμητων και αριστερών στρατιωτών. Εδώ ο τοπικός κομμουνιστικός πυρήνας ασχολείται συχνά με τα γεγονότα του Καλπακίου, έχοντας αναπτύξει μια ευρύτερη αντιμιλιταριστική δράση. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των αποκαλυπτηρίων του αγάλματος της Ελευθερίας στην κεντρική πλατεία της πόλης στις 21 Φεβρουαρίου 1928 (επέτειος απελευθέρωσης της πόλης το 1913). Γράφει ένας αυτόπτης μάρτυρας: «... στην τελετή πήραν μέρος εκτός από τους παράγοντες της πόλης Γιαννίνων... κι αντιπρόσωποι της κυβέρνησης Βενιζέλου με τον υπουργό των Στρατιωτικών Μαζαράκη... Μετά την τυπική δοξολογία, ο τότε μητροπολίτης Ιωαννίνων Σπυρίδων, τραβά το πέπλο που κάλυπτε το άγαλμα. Ένα ψυχρό αεράκι φυσούσε. Αυτό βοήθησε να σκορπίσει ολόγυρα μικρά χαρτάκια με έντυπα γράμματα... Μοιάζαν σαν περιστέρια που πετάχθηκαν από κάποια γωνία. Οι παράγοντες για λίγο τάχασαν. Πολλοί έτρεξαν να αρπάξουν να δουν τι είναι αυτά τα χαρτάκια που βρέθηκαν κάτω από το πέπλο και τα σκόρπισε ο αέρας. Ο αέρας βοήθησε και ο καθένας από τους στρατιώτες άρπαξαν από ένα δύο χαρτάκια και τάχωσαν στις τσέπες. Σε λίγα λεπτά διαδόθηκε ότι πρόκειται για κομμουνιστικές προκηρύξεις. Σάλος μεγάλος και σχόλια. Διαλύεται βιαστικά η τελετή και πάρθηκαν αναστηρά μέτρα. Με διαταγή της Μεραρχίας επί δύο μέρες δεν κυκλοφόρησε κανείς στρατιώτης στην πόλη. Οι προκηρύξεις εκείνες είχαν τοποθετηθεί από την πλευρά της κομματικής οργάνωσης του ΚΚΕ στο στρατό. Ήταν συντεταγμένες με αντιπολεμικό πνεύμα και στρέφονταν κατά της στρατοκρατίας και των κινημάτων κ.λπ.»⁷.

Ως εκ τούτου στις 18 Μαρτίου «... εκλήθησαν παρά της ενταύθα Γεν. Διοικήσεως το συμβούλιο του ενταύθα Κομμουνιστικού Κόμματος και διάφορα αυτού μέλη και τους κατέστη γνωστόν, ότι εάν θα εξακολουθήσουν να δρώσιν κατά του νυν αστικού καθεστώτος, θα απελαθώσιν εις τας νήσους»⁸. Αλλά εντωμεταξύ είχε διαβιβαστεί ένταλμα σύλληψης που προερχόταν από την Αθήνα και στις 19 Μαρτίου συλλαμβάνονται πολλά άτομα, από τα οποία οι τρεις συνδικαλιστές Ν. Μαυρομμάτης, Π. Μπάμπος και Κυρ. Κούσης στάλθηκαν στην Αθήνα για τα περαιτέρω...

Προς τα τέλη της δεκαετίας του '20 ψηφίζεται μια σειρά νόμων που έχουν ως σκοπό την καταστολή της δράσης διάφορων σωματείων και συνδικάτων, καθώς και του ΚΚΕ, με αφορμή –ως ένα από τα χτυπητά παραδείγματα– την απεργία των καπνεργατών της Καβάλας. Κατάληξη των αλλεπάλληλων αυτών νόμων υπήρξε το περίφημο «Ιδιώνυμο», που ψηφίσθηκε από την κυβέρνηση Βενιζέλου τον Ιούλη του 1929, με τίτλο «Περί των μέτρων ασφαλείας του κοινωνικού καθεστώτος και προστασίας της ελευθερίας των πολιτών».

Και στα Γιάννενα επικρατεί το ίδιο κλίμα, το οποίο και μεταφέρουμε με την παρακάτω ανταπόκριση (7/9/1931): «ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ. Τον τελευταίο καιρό η τρομοκρατία πήρε και εδώ μεγαλύτερη ένταση. Η αστυνομία, οι υπόλοιπες στρατιωτικές και πολιτικές αρχές λύσσαξαν κυριολεκτικά ύστερα από τις τελευταίες επιτυχίες του Κομμουνιστικού Κόμματος. Όλοι οι γνωστοί σύντροφοι παρακολουθούνται κατά πόδας απ' τους χαφιέδες. Στις 19 του μηνός έγινε μία δίκη ενάντια στον σύντροφο Θ. Σούλη με την κατηγο-

Από αριστερά: Βασίλης Καρασκόγιας, Κυριάκος Κούσης, Πέτρος Μπάμπος. «Ενθύμιον από την εξορία, Αθήναι 3-4-25».

ρία ότι αυτός συνέταξε τις προκηρύξεις της Κομματικής Νεολαίας, που μοιράστηκαν ανάμεσα στους μαθητές απ' αφορμή την αποβολή δύο μαθητών... Επίσης δίκη έγινε εναντίον των συντρόφων Παραμυθιώτη, Φαρώνη, Πράτου και τριών άλλων επειδή τους άκουσε, λέει, ένας σακαράκος της χωροφυλακής κάποιο βράδυ να τραγουδούν επαναστατικά τραγούδια...»⁹.

Και μια τελευταία παρατήρηση, για τον πνευματικό χαρακτήρα αυτού του κλίματος, με παράθεση κάποιων τίτλων βιβλίων που κατασχέθηκαν στα Γιάννενα το 1927, προερχόμενα από την Αθήνα, από τις στρατιωτικές αρχές, αλλά επιστράφησαν στους κατόχους τους, μετά από την εισαγγελική ανάκριση: 1. Πρώτο βιβλίο του Εργάτη. 2. Η Πρωτομαγιά. 3. Προς τους Νέους (Π. Κροπότκιν), σε πολλά αντίτυπα. 4. Αναρχισμός και επιστημονικός Κομμουνισμός. 5. Τι είδαμε στη Ρωσία. 6. Καταστατικόν των Σωματείων των Τυπογράφων. 7. Ο Συνδικαλιστής. 8. Το Κομμουνιστικόν Μανιφέστο (και) 9. Η Κριτική του Προγράμματος του Γκόθα (Μαρξ), 10. Αι αποφάσεις του Γ' Τακτικού Συνεδρίου του Κομμουνιστικού Κόμματος της Ελλάδος. 11. Οι Σύντροφοι και άλλα διηγήματα του Μαξίμ Γκόργκι. 12. Τι να κάνουμε; (Λένιν). 13. Το πρόγραμμα των Κομμουνιστών (Μπουχάριν). 14. Η Κομμουνιστική Διεθνής. 15. Η Γυνή και ο Κοινωνισμός (Μπέμπελ). 16. Φύλλα τινά της εφημερίδος του Βουκουρεστίου "Universal". 17. The Paris Commune (Λένιν;) και εικόνες των Λένιν, Ρόζας Λούξεμπουργκ και Καρλ Λίμπκνεχτ¹⁰.

Ο τελικός απολογισμός αυτού του δραστήριου πυρήνα δίδε-

ται από τα αποτελέσματα των εκλογών στις 9 Ιουνίου 1935, όταν τα πέντε εκλογικά τμήματα των Ιωαννίνων έδωσαν ποσοστά στο αριστερό Παλλαϊκό Μέτωπο ως εξής: Καπλάνειος Σχολή 28,45%, Ορφανοτροφείον 15,24%, Ζωσιμαία Σχολή 18,41%, Μαρούτσειος Σχολή 24,89%, Παυλίδειος Σχολή 22,44%¹¹.

Αξιίζει επίσης να παρακολουθήσουμε ένα ιδιαίτερα αξιόλογο πρόσωπο, τον μαχητικό Βασίλη Καρασκόγια, που μας ενδιαφέρει ειδικά, γιατί μάλλον αποτελεί ένα από τα καθοδηγητικά στελέχη του σοσιαλιστικού-κομμουνιστικού πυρήνα των Ιωαννίνων: Γραμματέας της Πανηπειρωτικής Ένωσης Παλαιών Πολεμιστών και Θυμάτων Στρατού, υπεύθυνος της συντακτικής επιτροπής της εφημερίδας *Νέος Αγών*, θα συμμετάσχει ως εκπρόσωπος των Παλαιών Πολεμιστών στο πρώτο αντίστοιχο πανελλήνιο συνέδριο στην Αθήνα τον Μάιο του 1924¹². Συνελήφθη και αυτός, όπως σημειώθηκε, από τις στρατιωτικές αρχές στα γνωστά γεγονότα του Δεκεμβρίου 1924 (λόγω της αντιπολεμικής κριτικής του Συλλόγου και εφημερίδας) και εκτοπίστηκε για ένα μήνα στην Ανάφη.

Υπάρχουν διάσπαρτες πληροφορίες για τη δράση του Καρασκόγια, παραδείγματος χάριν ότι συμμετέχει σε συγκέντρωση της «Εργατικής Βοήθειας», στις 18 Ιουνίου 1927¹³, ή ότι πολύ αργότερα καλείται σε ανάκριση από το πρόσφατα επιβεβλημένο καθεστώς Μεταξά, μαζί επίσης με τον αειθαλή τυπογράφο Πέτρο Μπάμπο και άλλους, και στη συνέχεια ακολουθεί τον συνήθη δρόμο της εξορίας¹⁴.

Η εικόνα αυτής της προσωπικότητας δίδεται χαρακτηριστικά από τον (δικηγόρο) Θανάση Παντούλα, μετέπειτα αντάρτη του ΕΛΑΣ, σε κείμενό του που εξιστορεί γεγονότα που αφορούν στους κατοίκους του χωριού του Δωδώνη (Τσαρκοβίστα) σε σχέση με την αντιμετώπισή τους από το πολιτικό σύστημα της εποχής. Έτσι οι συγχωριανοί του «Μπαινόβγαιναν και στα Γιάννινα και μάθαιναν τι έλεγαν κάτι άλλοι υποψήφιοι. Άκουσαν και τον υποψήφιο Καρασκόγια, πούλεγε στους εργάτες και τους χωρικούς: “Ξυπνήστε: Οι πλούσιοι κάνουν τους πολέμους για το συμφέρο τους. Γι’ αυτούς άφησε η νεολαία τα κόκκαλά της στο Σαγγάριο, στο Εσκή Σεχήρ, στο Τουλουμεπουνάρ, στο Αφιόν Καραχισάρ... Οι πλούσιοι ρουφάν και τώρα, που έχουμε ειρήνη, το αίμα σας”. Και σα να φτερούγισε λίγο το βλέφαρό τους... Και από το στόμα στ’ αυτή “μαγαριζόταν” μερικοί με τις καινούριες ιδέες. Μάλιστα στο χωριό μου, έναν τον βάφτισαν “Καρασκόγια”. Και κράτησε το παρατσούκλι, σα γκόλφι, μέχρι το θάνατό του. Γι’ αυτό κι αρκετοί περίμεναν αδιάφοροι τους υποψηφίους, είτε Λαϊκούς είτε Φιλελευθέρους»¹⁵.

Εν κατακλείδι: Ο Βασίλης Καρασκόγιας εξελίσσεται στη δεκαετία του 1930 σε τοπικό ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ στα Γιάννινα, και μάλιστα αποτελεί το σύνδεσμο του κόμματος με την Αθήνα (ο Κ. Λουές, επί δικτατορίας Μεταξά, προσπαθώντας να έρθει σε επαφή με τον Καρασκόγια στα Γιάννινα, εντοπίστηκε και συνελήφθη από την Αστυνομία).

Ο Δημήτρης Χατζής το 1932-1934 έχει «Επαφές με κομμουνιστές στα Γιάννινα. Γνωρίζει τον μαρξισμό. Προσχωρεί στο Κομμουνιστικό Κόμμα»¹⁶. Από οικογενειακές πληροφορίες έγινε γνωστό ότι στον Δ. Χατζή τις αριστερές ιδέες εμφύσησε ο Β. Καρασκόγιας. Πράγματι σε δύο φωτογραφίες, στη

Άγγελος Χατζής, Βασίλης Καρασκόγιας (καθιστός).
Σημείωση Καρασκόγια: «Δειλινό στη λίμνη, 1931».

μεν πρώτη, βγαλμένη στις 30/6/1930, εμφανίζεται ο Δημήτρης με τον Καρασκόγια, στη δε δεύτερη, με χρονολογία «Θεριστής 1931», εμφανίζεται ο αδελφός του Δημήτρη Άγγελος πάλι με τον Καρασκόγια¹⁷.

Μια τελευταία χαρακτηριστική αναφορά για το πολιτικό κλίμα που επικρατεί στα Γιάννινα και μέσα στο οποίο ζει ο Χατζής, είναι και το παρακάτω περιστατικό του 1935: «ΣΥΜΠΛΟΚΗ ΧΩΡΟΦΥΛΑΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ:

Προχθές περί 10 1)2 π.μ. εις την οδόν Κάνιγγος είχαν συγκεντρωθεί περί τους 40 Κομμουνιστάς, προκειμένου ν’ αποδοκιμάσουν τα Ε.Ε.Ε. [σ.σ., τη γνωστή αντισημιτική οργάνωση]. Μεταβάντες οι σκοποί χωροφύλακες... ίνα τους διαλύσουν, εδέχθησαν τας επιθέσεις των Κομμουνιστών και τας φωνάς “αέρα”, “χαφιέδες” κ.λπ. Κατόπιν τούτου... συνελήφθησαν οι... Κατά τη συμπλοκήν ο Μπατσώνας κατεπάτησε το στέμμα και το πιλήκιον του σκοπού χωροφύλακος. Οι συλληφθέντες σήμερον θα δικασθούν εις το αυτόφορον

πλημμελειοδικεῖον»¹⁸.

Η δικτατορία του Μεταξά κατόρθωσε σιγά σιγά να μεταλλάξει τελείως το πολιτικό τοπίο στην Ελλάδα και να διαλύσει τις κομμουνιστικές και συνδικαλιστικές οργανώσεις. Έτσι τον Αύγουστο του 1936 συλλαμβάνεται και ο Δ. Χατζής «... από τη δικτατορία του Μεταξά. Στο τυπογραφείο της εφημερίδας *Ήπειρος η αστυνομία ανακαλύπτει παράνομο –έντυπο– κομμουνιστικό υλικό... Τελικά... στέλνεται εξορία στη Φολέγανδρο...*»¹⁹.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Τον Μάρτιο του '48 δραπετεύει απ' το στρατό στο χωριό Ζίτσα Ιωαννίνων και εντάσσεται στο Δημοκρατικό Στρατό. Η θλιβερή πλευρά όμως αυτού του επίλογου είναι ότι ο αδελφός του Δημήτρη Άγγελος το 1948 θα καταδικασθεί σε θάνατο μαζί με άλλους σαρανταεφτά και θα εκτελεστεί στις 28 Ιουλίου του ίδιου έτους. Σημειώτεον ότι με την παραπομπή σε δίκη εκατόν σαρανταπέντε ατόμων η Ασφάλεια των Ιωαννίνων, έχοντας μάλιστα αποτυπώσει μαζί με τα ονόματα όλη τη δομή της παράνομης οργάνωσης του Κ.Κ.Ε. στα Γιάννενα, κατόρθωσε να εξαλείψει οριστικά τον παραδοσιακό, τριακονταετή σχεδόν, κομμουνιστικό πυρήνα των Ιωαννίνων²⁰.

Ο Τάκης Χατζής δίκαια λοιπόν χαρακτηρίστηκε, τον αιώνα που έφυγε, πολυσχειδής προσωπικότητα του λογοτεχνικού και πολιτικού μας στερεώματος²¹.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ανταπόκριση από τον Ριζοσπάστη: «*Η ΠΡΩΤΟΜΑΓΙΑ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ*», 7 Μαΐου 1923, φύλλο 2080-591. Και την επόμενη χρονιά σημειώνεται η ακόλουθη ενδιαφέρουσα εκδήλωση (Ριζοσπάστης, 24 Ιανουαρίου 1924, φύλλο 2824-814): «*Η ενταύθα κομμουνιστική Νεολαία ανασυνταχθείσα εύρτασε προ ημερών την 5η επέτειο της δολοφονίας των συντρόφων Λήμπκνεχτ και Λούξεμπουργκ. Κατά αυτή την εορτή παρέστη πλήθος εργατών και διανοούμενων. Μίλησαν... στην αίθουσα του Εργατικού Κέντρου οι σ. Αθανασούλας και Μπάμπος εκ μέρους του ομίλου καυτηριάσαντες την άτιμη και ύπουλη στάση των Σοσιαλδημοκρατών. Το κόρο της Νεολαίας έψαλε διάφορα επαναστατικά-κοινωνικά τραγούδια. Πρόεδρος δε της συγκεντρώσεως ήταν ο σ. Μάρκης*».
2. Το ποίημα δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Πρωτοπόροι*, φύλλο 7 του 1931, όπου αναφέρεται ως ανέκδοτο. Είναι όμως γνωστό ότι αυτό το ποίημα, μαζί με άλλα του είδους του, δημοσιεύτηκε το 1924 στην εφημερίδα της Ένωσης των Παλαιών Πολεμιστών *Νέος Αγών*. Για τον Γιώσεφ Ελιγιά βλ. τις σύντομες μελέτες: Ε. Κουρμαντζή, «Γιώσεφ Ελιγιά-Σαμπεθάι Καμπιλί: Ιδεολογικά προβλήματα στην προπολεμική Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων», *Δωδώνη-Φιλολογία, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, Τόμος ΚΒ', 1993, και *ΓΙΩΣΕΦ ΕΛΙΓΙΑ* (πρωτοπόρος διανοούμενων των Ιωαννίνων στη δεκαετία του '20, Έκδοση του Δήμου Ιωαννιτών, 1993).
3. Ριζοσπάστης, «*Η ΤΥΡΑΝΝΙΑ ΤΟΥ ΑΛΗ ΠΑΣΑ ΑΝΑΖΕΙ ΚΑΙ ΠΑΛΙ*», 12 Ιανουαρίου 1925, φύλλο 2672-1172.
4. Ριζοσπάστης, «*Ο ΦΑΣΙΣΜΟΣ ΣΥΝΕΧΙΖΕΙ ΤΟ ΑΝΟΣΙΟΝ ΕΡΓΟ ΤΟΥ. ΤΑ ΣΤΡΑΤΟΔΙΚΕΙΑ ΚΑΤΑΔΙΚΑΖΟΥΝ ΚΑΙ ΑΙ ΑΡΧΑΙ ΕΞΟΡΙΖΟΥΝ ΤΟΥΣ ΑΘΩΟΥΣ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΑΣ*», 7 Μαρτίου 1925, φύλλο 2725-1225: «*Συλληφθέντες [σ.σ. χθές] τη νύχτα οι σύντροφοι Κούσης, Καρασκόγιας και Μπάμπος πρόκειται να αποσταλούν εις εξορίαν. Ο τύπος της εξορίας είναι άγνωστος*».
5. *Ελευθερία*, «*ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΜΟΣ*», 25 Φεβρουαρίου 1926, φύλλο 233.
6. *Ελευθερία*, «*ΤΟ ΠΡΟΧΘΕΣΙΝΟΝ ΚΙΝΗΜΑ ΤΩΝ ΣΩΜΑΤΕΙΩΝ ΤΩΝ ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΩΝ ΤΑΞΕΩΝ*», 14 Μαρτίου 1927, φύλλο 343.
7. Βασίλη Γκάνιου, *Αναμνήσεις*, Βουκουρέστι 1969-1970, ανέκδοτο δακτυλογραφημένο κείμενο, σ. 10.
8. *Ηπειρωτικός Αγών*, 19 Μαρτίου 1928.
9. Ριζοσπάστης, «*ΤΡΟΜΟΚΡΑΤΙΑ ΣΤΑ ΓΙΑΝΝΕΝΑ*», 7 Σεπτεμβρίου 1931. Σημαντική όμως είναι και η αναφορά (προς παραπέρα διερεύνηση) του Π. Νούτσου ότι το περιοδικό *Σπάρτακος*, στην αρχική περίοδο το 1931, είχαν πλαισιώσει και ορισμένοι γιαννιώτες συγκρατούμενοι του Ελιγιά (από αυτούς που συνελήφθησαν από τις στρατιωτικές αρχές τον Δεκέμβριο του 1924), βλ. του ίδιου, «*Τα Γιάννενα, ο Ελιγιά και το δίπολο "Φασισμός" και "Αντιφασισμός" του Μεσοπολέμου*», *Πρεβεζιάνικα Χρονικά*, Μάρτιος 1992, τεύχος 26. Το περιοδικό *Σπάρτακος*, ως γνωστόν, υπήρξε όργανο της λεγόμενης εκτός Κ.Κ.Ε. «αριστερής αντιπολίτευσης», που εκδιδόταν από την αντίστοιχη κίνηση του πρώην γραμματέα του Κ.Κ.Ε. Παντελή Πουλιόπουλου.
10. *Ελευθερία*, «*ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΚΑΙ ΓΕΓΟΝΟΤΑ*», 22 Αυγούστου 1927, φύλλο 388.
11. *Αγροτική Ηχώ*, «*ΤΑ ΕΚΛΟΓΙΚΑ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΑ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ*», 15 Ιουνίου 1935, φύλλο 903. Χαρακτηριστικό επίσης το ότι κάποια χωριά στα περίχωρα Ιωαννίνων ψήφισαν με υψηλά ποσοστά το Παλλαϊκό Μέτωπο.
12. Π. Νούτσου, «*Τα Γιάννενα, ο Ελιγιά και το δίπολο...*», ό.π.
13. Ριζοσπάστης, «*ΠΟΛΥΜΑΘΗΣ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΒΟΗΘΕΙΑΣ*», 18 Ιουνίου 1927, φύλλο 295.
14. Π. Αποστολίδης, *Όσα θυμάμαι, 1900-1969*, Κέδρος 1983, τόμος Β', σ. 151.
15. Θ. Παντούλα, *Φλογισμένα Χρόνια, 1940-1945*, Εκδόσεις Δωδώνη 1982, σ. 34.
16. «Αφιέρωμα - Χρονολόγιο Δ. Χατζή», *Διαβάσω*, τχ. 180, 9 Δεκεμβρίου 1987, σ. 34.
17. Ο Θ. Χατζής, ηγετικό στέλεχος του Κ.Κ.Ε. και γραμματέας κατά μια χρονική περίοδο του Ε.Α.Μ. (βλ. «*Μια πολυσήμαντη ζωή*», *Αντί*, τχ. 183, 1981, σ. 14), μας αναφέρει ότι γνώρισε τον Τάκη Χατζή στα τέλη του 1931 ως φοιτητή της Νομικής Σχολής, ο οποίος διάβαζε τους *Πρωτοπόρους*, ενώ είχε αρχίσει να παίρνει μέρος στις συνεδριάσεις και τα μαθήματα της «Αριστερής Παράταξης». Τούτο επιβεβαιώνει ότι τις συμπάθειές του προς την Αριστερά, ο Δ. Χατζής τις είχε ήδη διαμορφώσει στα Γιάννενα.
18. *Ηπειρωτικόν Μέλλον*, «*ΣΥΜΠΛΟΚΗ ΧΩΡΟΦΥΛΑΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΜΜΟΥΝΙΣΤΩΝ*», 2 Μαρτίου 1935, φύλλο 11.
19. *Διαβάσω*, ό.π. σσ. 34-35.
20. Για τη δίκη αυτή βλ. Σπ. Εργολάβου, *Η δίκη της Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων*, Εκδόσεις Σοκόλη 1988, και Ε. Κουρμαντζή, «*Υπόθεση Πρίντζου, Γιάννενα 1948*», *ΕΑΜ-Αντίσταση*, τχ. 46, 1998.
21. Το *Αντί* επανειλημμένα έχει παρουσιάσει το έργο και την προσωπικότητα του Δ. Χατζή. Επίσης ο Νίκος Γουλανδρής έχει κάνει διάφορες μελέτες γύρω από την προσωπικότητά του, με τελευταία άκρως ενδιαφέρουσα έκδοση ενείδει βιογραφίας τη μελέτη *491 δελτία για τον Δημήτρη Χατζή (1930-1975)*, Μαύρη Λίστα 2001. Σημειώνουμε και το συνέδριο του 1992 «*Δημήτρης Χατζής - Μια συνείδηση της ρωμοσύνης*» (Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων - Δήμος Ιωαννιτών), Αχαϊκές Εκδόσεις 1999.

Τα Γιάννινα στην Κατοχή και τον Εμφύλιο

Δημήτρης και Άγγελος Χατζής

του Σπύρου Εργολάβου

Οι μεγάλες μάξες του λαού μας και η νεολαία μας, με το δάκρυ και το αίμα τους, συντήρησαν, στα δύσκολα χρόνια της Κατοχής, το μεγάλο αντιστασιακό όραμα και μετέτρεψαν τους καημούς της αντιστασιακής Ελλάδας σε έργα που εμπνέουν και φρονηματίζουν τις γενιές που ακολουθούν. Απ' όλα τα μέρη της Ελλάδας έφταναν μηνύματα ενθουσιαστικά για το ξεσήκωμα του λαού και της νεολαίας μας.

Σ' αυτό το ξεσήκωμα η Ήπειρος έδωσε το μεγάλο «παρών». Επίκεντρο της Αντίστασης στην Ήπειρο τα Γιάννινα. Και δεν μπορούσε, άλλωστε, να γίνει διαφορετικά. Τα Γιάννινα, από παλιά, διακρίνονταν για τη δημοκρατική τους παράδοση. Το Κίνημα της Εθνικής Αντίστασης αγκάλιασε και πολιτικοποίησε πλατιές μάξες απ' όλα τα κοινωνικά στρώματα, που περίμεναν, ύστερα απ' τον πόλεμο και την αντίσταση, ένα κόσμο καινούργιο, διαφορετικό απ' τον κόσμο της προπολεμικής περιόδου και της μεταξικής δικτατορίας. Από τέτοιους «μικρούς ανθρώπους» που μέσα απ' την αδυναμία τους ξεπερνάνε τα δικά τους όρια και αποτελούν την ελπίδα γι' αυτόν τον καινούργιο κόσμο, είναι γεμάτο το έργο του συμπατριώτη μας συγγραφέα, ανθρωπιστή, αγωνιστή και δασκάλου, του Δημήτρη Χατζή.

Η Ευτυχία Πρίντζου που εκτελέστηκε μαζί με τον Άγγελο Χατζή και άλλους Γιαννιώτες μετά τη μεγάλη δίκη. Στη φωτογραφία η Ευτυχία Πρίντζου, εθελόντρια στη διάρκεια του ελληνοϊταλικού πολέμου.

Σ' αυτή τη μαζική λαϊκή αντίσταση της πόλης σημαντικός υπήρξε ο ρόλος της νεολαίας μας. Ξεσηκώνεται, δίπλα και μαζί με το λαό μας, και προσανατολίζεται στα μεγάλα προβλήματα που την απασχολούν, κάτω από την καθοδήγηση και το ζωντάνεμα της ΕΠΟΝ που είχε ιδρυθεί στις 23 Φλεβάρη του 1943. Προεξέχουν οι αγώνες της ενάντια στην τρομοκρατία. Φοιτητές και διανοούμενοι κινητοποιούνται. Πριν ακόμα κάνουν την εμφάνισή τους στα βουνά της Ηπείρου οι πρώτοι αντάρτες, στην κεντρική πλατεία της πόλης, κα-

θώς και σ' άλλα σημεία Επονίτες αγωνιστές στήνουν περήφανα τη σημαία της λευτεριάς. Παράλληλα παρατηρείται ζωηρή κίνηση στον τομέα της πνευματικής, πολιτιστικής και ανθρωπιστικής δράσης.

Νέοι της πόλης μας ξεκίνησαν το 1943 την έκδοση του περιοδικού *Ηπειρωτικά Γράμματα*. Στη συντακτική τους επιτροπή εκπρόσωποι της τότε πνευματικής ηγεσίας του τόπου, οι γυμνασιάρχες Χρίστος Σούλης και Κώστας Στεργιόπουλος, ο Δ. Σιωμόπουλος, ο Δ. Σαλαμάγκας, ο Λ. Βρανούσης κ.ά. Ο σκοπός του περιοδικού επισημαίνεται στο

προλογικό άρθρο του Α' τεύχους:

«Τα Ηπειρωτικά Γράμματα συσπειρώνουν γύρω όλα τα πνευματικά κεφάλαια του τόπου μας και φιλοδοξούν να εκπροσωπήσουν όλη την Ηπειρωτική διάνοηση και τέχνη. Αποβλέπουν στην τόνωση κάθε ελπιδοφόρας ενέργειας, των νέων και γενικά την οργάνωση της πνευματικής ζωής που ως τώρα αγωνιζόταν και πάσχιζε».

Πολλοί συμπολίτες μας, ξεφεύγοντας τα νυχτερινά μπλόκα των Γερμανών, εγκαταλείπουν την πόλη και καταφεύγουν στις γύρω περιοχές, όπου ζουν, όλη εκείνη την ηρωική περίοδο ως την

Άγγελος Χατζής (πρώτος από δεξιά) (δεκαετία 1930[;], τόπος αταύτιστος, ίσως στα Γιάννινα).

Απελευθέρωση και τη Βάρκιζα, τη σκληρή ζωή των ανταρτών. Άλλοι συμπολίτες μας, που παραμένουν στην πόλη, ζουν τις εφιαλτικές νύχτες με τις ομαδικές συλλήψεις και τα βασανιστήρια, που εντείνονται προς το τέλος του 1943. Εκατοντάδες Γιαννιώτες οδηγούνται κάτω από άθλιες συνθήκες ως όμηροι στο στρατόπεδο Παύλου Μελά, στη Θεσσαλονίκη, με προορισμό τα γνωστά στρατόπεδα συγκεντρώσεων του Νταχάου και του Άουσβιτς. Στις συνοικίες της πόλης νέοι και νέες γεμίζουν τους δρόμους και τους τοίχους με συνθήματα υπέρ του ΕΑΜ, του ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ.

Οι φυλακές του Αγίου Κοσμά, στο μεταξύ, είναι γεμάτες από πατριώτες που υφίστανται φριχτά βασανιστήρια. Τον Μάη του 1944 εκλεγμένοι αντιπρόσωποι της πόλης μετέχουν στο Εθνικό Συμβούλιο της ΠΕΕΑ, στους Κορισχάδες.

ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΕΜΦΥΛΙΟΥ

Όπως σε ολόκληρη την Ελλάδα, έτσι και στην Ήπειρο, με επίκεντρο τα Γιάννινα υπάρχει μια ολόκληρη στρατιά μαχητών της λευτεριάς και της δημοκρατίας, που έχουν σαν σύνθημα στη ζωή τους: «πολεμάμε και τραγουδάμε». Αυτοί οι μαχητές γράφουν υπέροχες σελίδες της Εθνικής μας Αντίστασης.

Η ιστορία της πόλης ακολούθησε, απ' τον Οκτώβρη του 1944 και μετά, την ιστορία της υπόλοιπης Ελλάδας. Ζει,

για λίγο όμως, τις όμορφες στιγμές της Απελευθέρωσης. Λίγους μήνες μετά έρχονται τα Δεκεμβριανά. Εκατοντάδες συμπολίτες μας, ήρωες της Εθνικής Αντίστασης, συλλαμβάνονται τον Δεκέμβρη του 1944 και κλείνονται διαδοχικά στις φυλακές του Αγίου Κοσμά και στις εγκληματικές φυλακές της Κέρκυρας. Κάτω απ' αυτές τις συνθήκες φτάνουμε στη Συμφωνία της Βάρκιζας. Στην κεντρική πλατεία της πόλης τμήματα του ΕΛΑΣ παραδίνουν τα όπλα.

Η νεολαία της Αντίστασης πιστεύει για μια στιγμή ότι μπορεί να περιφρουρήσει τις κατακτήσεις της και να προωθήσει τις διεκδικήσεις της. Ιδρύει για το σκοπό αυτό και μια «Ομοσπονδία Εκπολιτιστικών Ενώσεων Ηπείρου», την οποία προαναγγέλλει με μια πυκνογραμμένη Προκήρυξη προς τη Νεολαία της Ηπείρου.

Σκοπός αυτής της Ομοσπονδίας «να συντονίσει την πολύπλευρη εκπολιτιστική δράση της Νεολαίας, να βοηθήσει τους νέους και τις νέες της Ηπείρου να καλλιεργήσουν τις ικανότητές τους, για τη χαρά και τη μόρφωσή τους, για το ευτυχισμένο αύριο της πατρίδας μας».

Δυστυχώς όμως. Τις μέρες ακριβώς εκείνες –την άνοιξη του 1945– η κατάσταση άλλαξε ραγδαία. Η συμμετοχή στην Εθνική Αντίσταση είχε αρχίσει να θεωρείται έγκλημα. Δύσκολες μέρες περνάει «η μικρή μας πόλη» την περίοδο μετά την Συμφωνία της Βάρκι-

ζας. Βασανιστήρια, ξυλοδαρμοί, φυλακίσεις, διώξεις στην ημερήσια διάταξη. Φτώχεια, αρρώστεια, δυστυχία μαστίζουν την πόλη. Δημόσιοι υπάλληλοι που είχαν πρωτοστατήσει στην Αντίσταση στην περίοδο της Κατοχής, δεν επανέρχονται στη θέση τους. Εκπαιδευτικοί κατηγορούνται για δήθεν κομμουνιστική δράση, ενώ το μοναδικό τους έγκλημα είναι η συμμετοχή τους στην Αντίσταση μέσα απ' τις τάξεις του ΕΑΜ/ΕΛΑΣ και της ΕΠΟΝ.

Ο γυμνασιάρχης της Ζωσιμαίας Σχολής Χρίστος Σούλης, στις μέρες του οποίου η Ζωσιμαία γνώρισε ανεπανάληπτη αίγλη και ακμή, ο άνθρωπος που κατά κοινή ομολογία εργάστηκε «ευόρκως» για την εκπαίδευση και για την επιστήμη και «επωφελώς» για την κοινωνία, καλείται σε απολογία από το υπουργείο Παιδείας –τον Απρίλιο του 1945– με ανυπόστατες κατηγορίες. Στην πόλη μας έχει στηθεί ολόκληρος συκοφαντικός μηχανισμός εναντίον λαμπρών εκπαιδευτικών, όπως προκύπτει από σωζόμενα επίσημα έγγραφα.

Έτσι με υπόμνημά τους προς το Εκπαιδευτικό Συμβούλιο (23 Ιουλίου 1945) εικοσιτρείς λαμπροί εκπαιδευτικοί της πόλης μας, ανάμεσα στους οποίους ο Χρίστος Σούλης, ο Άγγελος Χατζής και η Ευτυχία Πρίντζου, καταγγέλλουν τον Γενικό Επιθεωρητή των Σχολείων της Μέσης Εκπαίδευσης της ΙΒ' Εκπαιδευτικής Περιφέρειας, Εμμ. Καπαρό και τον καθηγητή της Ζωσιμαίας Σχολής –και ανεψιό του Μητροπολίτη Σπυρίδωνα– Αλκιβιάδη Κοντοπάνο, διότι με δημοσιεύματα στον τοπικό τύπο προσβάλλουν «την υπόληψιν και το κύρος πολλών εκ των υπογεγραμμένων εκπαιδευτικών».

Την ίδια ακριβώς εποχή (28 Ιουλίου 1945) με επιστολή του προς τον καθηγητή Κ. Αμαντο, ο γυμνασιάρχης Χρίστος Σούλης προσπαθεί να αντικρούσει τις κατηγορίες εναντίον του που προέρχονται «από πληροφορίες τις οποίες θα έχετε από τον Σεβ. Μητροπολίτην Ιωαννίνων και τον ανεψιόν του κ. Κοντοπάνον. Το μόνο αμάρτημά μου είναι ότι ανήκα και ανήκω στο ΕΑΜ, όπου και τόσοι άλλοι Έλληνες ανήκουν, πράγμα το οποίο ο Σεβ. Μητροπολίτης δεν θέλει να μου συγχωρήσει και γι' αυτό μου κήρυξε εξοντωτικόν πόλεμον».

Ο λαμπρός αυτός εκπαιδευτικός τελί-

κά απολύθηκε από την υπηρεσία χωρίς να κληθεί σε απολογία.

Αποκαλυπτικό της κατάστασης που επικρατεί στην πόλη μας αυτή την εποχή είναι το 3/20-6-45 πρακτικό της Επιθεώρησης Δημοτικής Εκπαιδεύσεως Ιωαννίνων. Ο Επιθεωρητής Ιωαννίνων, παίρνοντας το λόγο για το ζήτημα τούτο, καταθέτει στο Συμβούλιο:

«Οι σκληρές συνθήκες ζωής, οι καταπίσεις και οι μειώσεις στις οποίες υποβλήθηκε ο Λαός μας απ' τον κατακτητή κατά την περίοδο της Κατοχής, είχαν σαν αποτέλεσμα πολλοί δάσκαλοι να αναμιχτούν στην οργάνωση του κινήματος Αντίστασης που ήταν απόρροια αυτών των συνθηκών και του έρωτα του Ελληνικού Λαού για ελευθερία.

Η ολέθρια όμως για το Έθνος κατεύθυνση την οποία προσέλαβε η απελευθερωτική κίνηση, εκτράπηκε σε οξύτατο εμφύλιο σπαραγμό... Εκτός απ' την υπερβολή και την εμπάθεια που χαρακτηρίζει τα πολιτικά μας ήθη, η πολιτική διένεξη προσέλαβε, όπως είναι γνωστό, το χαρακτήρα σκληρής δίωξης κάθε αντιφρονούντα.

Αν λάβουμε υπόψη ότι σ' αυτή την περίοδο της αποχαλίνωσης των παθών εκδηλώνονται συχνά από ιδιοτέλεια και προσωπικούς λόγους διαβολές και συκοφαντίες, πρέπει το Συμβούλιο, κατά την έκδοση της απόφασης, να στηριχθεί σε σαφή και συγκεκριμένα γεγονότα και όχι σε γενικούς και αόριστους χαρακτηρισμούς. Δεν κρίνουμε άσκοπο να σημειώσουμε ότι για τους δασκάλους που υπηρετούν στα σχολεία της υπαίθρου τα στοιχεία στηρίζονται σε απλές πληροφορίες, οι δε συνθήκες που επικρατούν σε μερικά διαμερίσματα της υπαίθρου δεν επέτρεψαν την επιτόπια έρευνα και τεκμηρίωση αυτών».

Η κατάσταση αυτή που επικρατεί στην πόλη των Ιωαννίνων από το 1945 μέχρι το 1948, διεκτραγωδεύεται και σε σωζόμενο υπόμνημα του γυμνασιάρχη Χρίστου Σούλη (6 Απριλίου 1948) προς το υπουργείο Δημοσίας Τάξεως. Από το υπόμνημα αυτό προκύπτει ότι η μέθοδος της συκοφαντίας βρισκόταν σε ημερήσια διάταξη. Με τη μέθοδο αυτή σχηματίζονταν οι φάκελοι – ενώ ο συκοφαντούμενος ήταν απών. Πρόκειται για ένα υπόμνημα που αποκτά ιδιαίτερη σημασία, γιατί μας επιτρέπει να γνωρίσουμε πώς εξελίχτηκε η εθνική

Οι δυστυχισμένοι αυτοί Έλληνες Ήπειρώται που για χάρη των Σλαύων έγιναν προβόται, φονιάδες και κατατράφεις της Πατρίδος των. Στην πρώτη σειρά διακρίνονται εκ δεξιών προς τ' αριστερά: Εδύχια Πρίντζου, Άγ. Χατζής, Κων. Ράπτης, Ίωκην. Κόκκινος και Ν. Βολιώτης.

μας ζωή στα δύσκολα αυτά χρόνια του Εμφυλίου. Χαρακτηριστικός ο επίλογος αυτού του υπομνήματος:

«Ευτυχώς, κύριε Υπουργέ, έχω αρκετήν πείραν των ελληνικών πραγμάτων, διότι από του 1909 ζω τον δημόσιον ελληνικό βίον, έχω δε λόγω του επαγγέλματός μου και των επιστημονικών μου ενασχολήσεων μελετήσει αρκετά την ιστορίαν του Έθνους μας και γνωρίζω καλώς τον χαρακτήρα του Έλληνα και διά τούτο δεν μνησικακώ εναντίον ουδενός δι' όσα υπέστην μέχρι σήμερα. Το αλληλοφάγωμα, η διχόνοια και η συκοφαντία είναι ασθένεια της φυλής μας. Εταλαιπωρήθην και ταλαιπωρούμαι δυστυχώς ακόμα αρκετά, αλλά είχα και έχω πάντοτε γνώμονα των πράξεών μου την συνείδησίν μου μόνον. Και έχω την συνείδησίν μου ήσυχον, κύριε Υπουργέ, διότι παντού και πάντοτε και ως εκπαιδευτικός και ως επιστήμων και ως άνθρωπος και ως Έλληνα έκαμα το καθήκον μου και μόνον το καθήκον μου».

Η ΕΚΤΕΛΕΣΗ ΤΟΥ ΑΓΓΕΛΟΥ ΧΑΤΖΗ

Στο στόχαστρο των γνωστών παραγόντων που κυριαρχούσαν στην πόλη ήταν κυρίως οι εκπαιδευτικοί. Σπάνια εκπαιδευτικός να μπορέσει να ορθοποδήσει στη «μικρή μας πόλη». Σαφής στο

σημείο αυτό είναι η μαρτυρία του Δημήτρη Χατζή: Στο βιβλίο του Το τέλος της μικρής μας πόλης και στο κεφάλαιο «Η διαθήκη του Καθηγητή» επισημαίνει:

«Τριάντα χρόνια ήτανε στην πόλη μας καθηγητής ο Ιάκωβος Ραλλίδης· σπανιότατο πράγμα· τους άλλους που δείχναν επιθυμία να μένουνε και να μάθουνε γράμματα τα παιδιά τους, αυτούς φροντίζανε πάντοτε και τους μεταθέτανε, δηλαδή τους διώχνανε. Όχι γιατί ο καθηγητής είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη του κόσμου κι είχε επιβληθεί με την αρετή και το ήθος του. Τέτοια πράγματα δε γινότανε ποτέ στη δική μας πόλη, να επιβάλλεται κανείς με την αρετή και το ήθος του».

Μέσα σε ένα τέτοιο κλίμα η κατάσταση στην πόλη συνεχώς χειροτερεύει. Τα έκτακτα μέτρα δίνουν και παίρνουν. Επίσημα νομιμοποιούνται με το περιώνυμο Γ' ψήφισμα με το οποίο ιδρύονται στρατοδικεία σε διάφορες περιοχές της χώρας μας. Το καλοκαίρι του 1946 άρχισε να λειτουργεί στα Γιάννινα το Έκτακτο Στρατοδικείο. Η μια δίκη διαδέχεται την άλλη. Η λειτουργία των στρατοδικείων συνεχίζεται και το 1947. Πάντως η χρονιά αυτή κύλισε χωρίς θεαματικές δίκες και εκτελέσεις. Αυτές

Φωτ. από το βιβλίο του Σπύρου Εργολάβου, Η δίκη της Πρίντζου και οι εκτελεσμένοι των Ιωαννίνων, Εκδόσεις Σοκόλη, Αθήνα 1988. Ο Άγγελος Γ. Χατζής είναι ο τρίτος από αριστερά.

Η λεζάντα δίπλα είναι από την εφημερίδα Εθνικός Αγών της 15/7/1948.

Ο Άγγελος Γ. Χατζής
(μπροστά, καθιστός) με τη
θεία του Κυριακή και τα
ξαδέρφια του Λούλα, Λιάνα
και Ευριπίδη στο Ερέχδειο,
την Πέμπτη 29 Ιουνίου
1939.

έμελλε να γίνουν το καλοκαίρι του 1948. Με αφορμή προκηρύξεις που κυκλοφόρησαν παραμονές της 25ης Μαρτίου σε συνοικίες της πόλης μας, άρχισαν μαζικές συλλήψεις. Τις ανακρίσεις είχε αναλάβει ο διοικητής των στρατιωτικών φυλακών ΦΙΞ σε συνεργασία με τον διοικητή της Ασφάλειας.

114 συμπολίτες μας παραπέμπονται σε δίκη. Έτσι άρχισε στις 8 Ιουλίου 1948 η μεγαλύτερη και συγκλονιστικότερη στην ιστορία των Ιωαννίνων δίκη, που έμεινε γνωστή ως «Δίκη της Πρίντζου».

Ανάμεσα στα μέλη του Έκτακτου Στρατοδικείου ο Στυλιανός Παττακός, λοχαγός Μηχανοκίνητων εκείνη την εποχή. Ύστερα από 15 μέρες το στρατοδικείο έβγαλε την απόφασή του: 48 κατηγορούμενοι καταδικάζονται «τε-

τράκις, τρις, δις, άπαξ» σε θάνατο, 11 σε ισόβια ή σε άλλες μικρότερες ποινές· οι υπόλοιποι απαλλάσσονται. 16 απ' τους καταδικασθέντες εκτελούνται, σε δύο δόσεις, τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 1948. Ανάμεσα σ' αυτούς και ο Άγγελος Χατζής, 33 ετών, φιλόλογος καθηγητής. Η εκτέλεσή του ήρθε να ολοκληρώσει τις φυλακίσεις του, τις εξορίες του, τα βασανιστήριά του. Λίγους μήνες πριν, το Μάρτη του 1948, ο αδερφός του, Δημήτρης Χατζής, δραπετεύει απ' το στρατό και περνάει στα βουνά. Μόλις η μητέρα του πληροφορείται τη φυγή του Δημήτρη, αναλύεται σε λυγμούς και λέει:

«Αχ, Άγγελέ μου, θα φάνε εσένα τώρα, για να εκδικηθούν τον Τάκη».

Ο βασιλικός επίτροπος δε βρήκε τα στοιχεία σε βάρος του ιδιαίτερα ενοχο-

ποιητικά και γι' αυτό πρότεινε την καταδίκη του σε ισόβια δεσμά... Ο Χατζής όμως έπρεπε να λείψει απ' την κοινωνία των Ιωαννίνων. Σύμφωνα μ' αυτή την απαίτηση και η απόφαση του στρατοδικείου: τετράκις σε θάνατο. Αυτές τις σκληρές της ντροπής και της φρίκης θα απαθανάτισει ο αδερφός του στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* με μια απλή αναφορά των γεγονότων, αλλά και με μια έντονη διαμαρτυρία εναντίον των ανθρώπων που προάσπιζαν «την τάξη, την τιμή και την αρετή αυτής της πόλης».

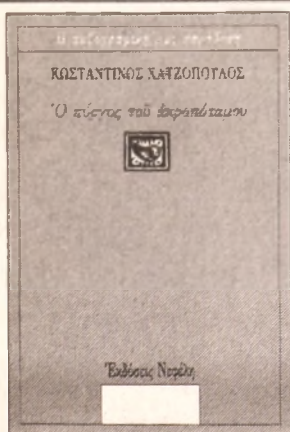
«Όταν ύστερα –γράφει ο Δ. Χατζής– γινήκαν οι μεγάλες φασαρίες στην Ελλάδα, το έκτακτο στρατοδικείο σ' αυτή την πόλη καταδίκασε τρεις φορές σε θάνατο τον πρώτο καθηγητή που 'χε σπουδάσει με το κληροδότημα του Ραλλίδη κι είχε πάρει τη θέση του στο γυμνάσιο. Η κατηγορία ήταν πως μαζί με άλλους επιβουλεύτηκε την τάξη, την τιμή και την αρετή αυτής της πόλης. Ο νέος δάσκαλος σηκώθηκε κι είπε πως ήθελε νά 'ναι δάσκαλος κι άντρας μαζί, όπως οριζόταν στη διαθήκη και γι' αυτό, στ' αλήθεια, την επιβουλεύτηκε μια τέτοια τάξη, μια τέτοια τιμή και μια τέτοια αρετή».

Ο Άγγελος έπρεπε να λείψει απ' την πόλη γιατί, όπως λέει ο αδελφός του, «επιβουλεύτηκε την τάξη, τιμή και την αρετή αυτής της πόλης». Και έπρεπε να λείψει όσο γίνεται πιο γρήγορα. Γι' αυτό στις 27 Ιουλίου 1948, τρεις μέρες μετά την ανακοίνωση της απόφασης, οδηγείται στο Σταυράκι και εκτελείται ανάμεσα στους πρώτους· βυθίζεται στο πένθος την οικογένειά του, που έζησε επί χρόνια τις περιπέτειες των δυο αδερφών. Στο βουνό ο Δημήτρης μαθαίνει για την εκτέλεση του πολυαγαπημένου του Άγγελου μετά την αποτρόπαιη απόφαση του στρατοδικείου.

«Η δολοφονία του Άγγελου είναι αυτό που στην πορεία της ζωής μου κόβει τον καιρό στα δυο και με αποσβολώνει».

Η Πεζογραφική μας Παράδοση

ΟΛΟΚΛΗΡΗ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1800 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1930

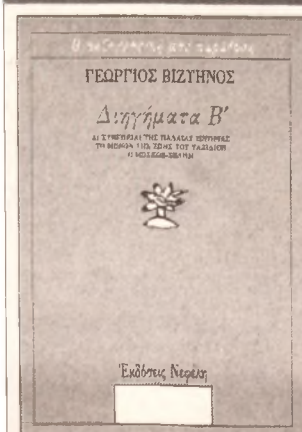
Κωνσταντίνος Χατζόπουλος

• ΦΘΙΝΟΠΩΡΟ
• Ο ΠΥΡΓΟΣ ΤΟΥ
ΑΚΡΟΠΟΤΑΜΟΥ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Η Πεζογραφική μας Παράδοση

ΟΛΟΚΛΗΡΗ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1800 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1930

Γεώργιος Βιζυηνός

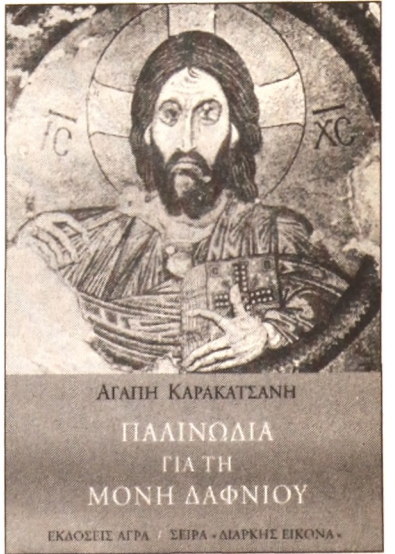
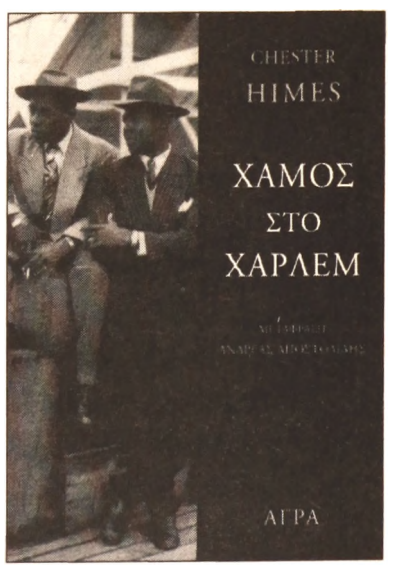
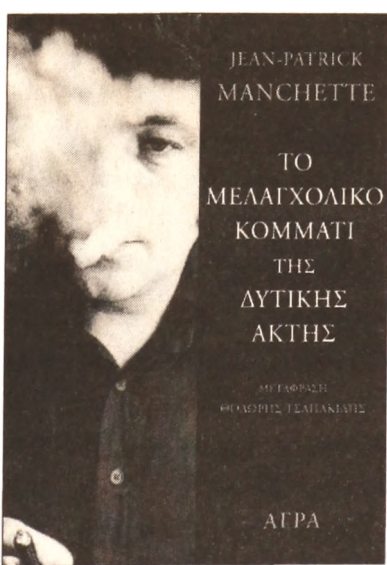
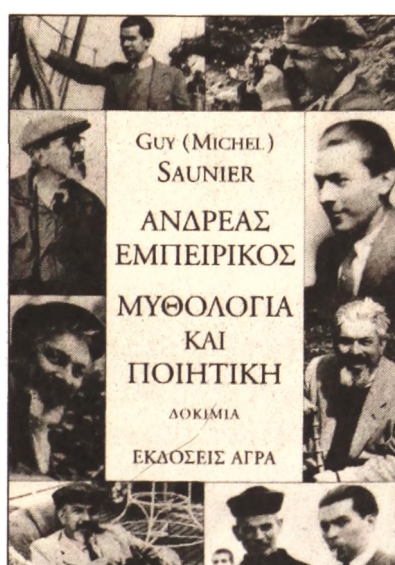
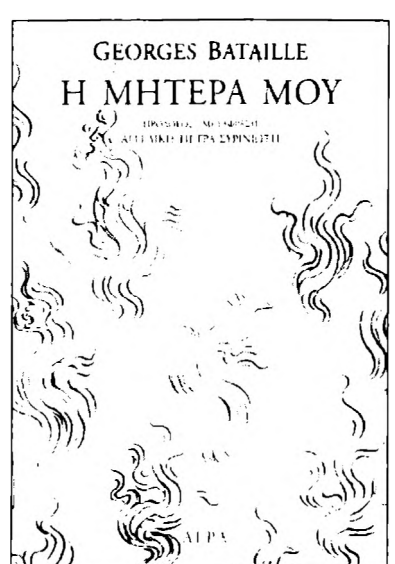
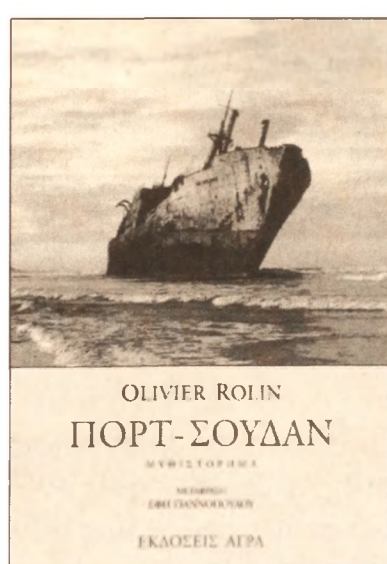
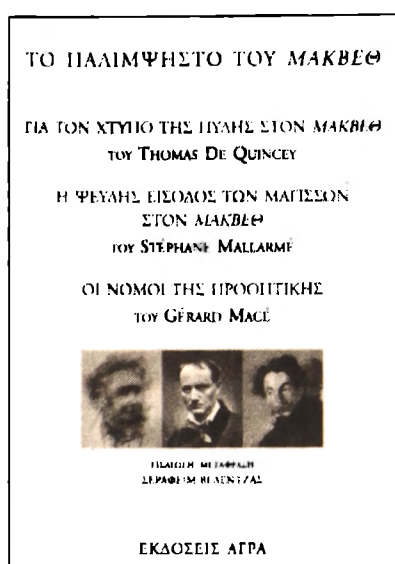
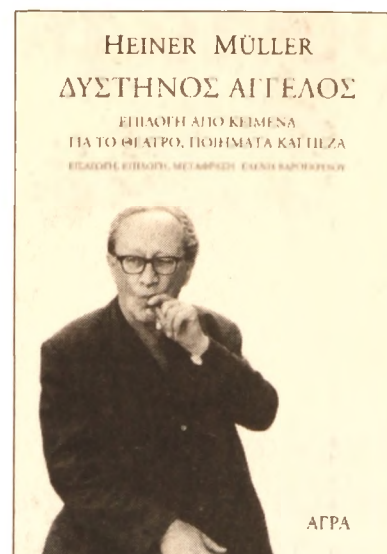
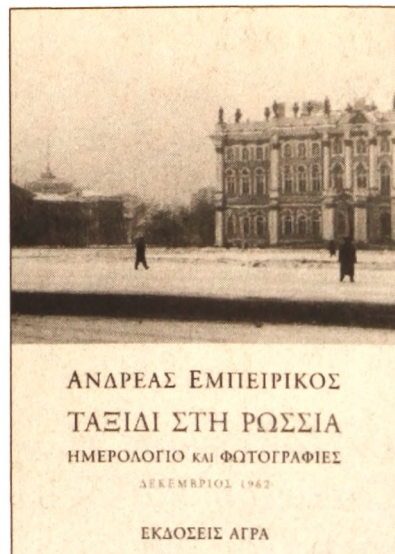
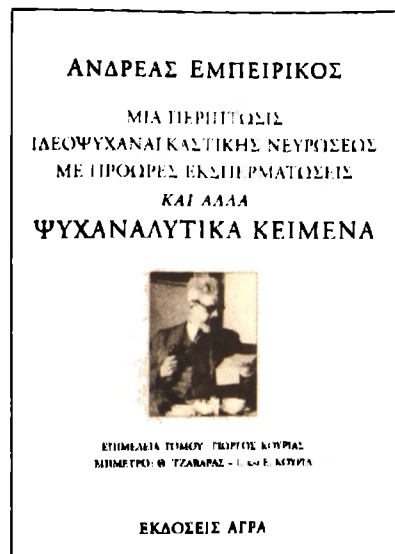
ΔΙΗΓΗΜΑΤΑ

ΤΟΜΟΙ Α' & Β'

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

Ο Δημήτρης Χατζής είκοσι χρόνια μετά

του Γ. Δ. Παγανού

Η λογοτεχνία σήμερα περνά μια περίοδο κρίσης και σύγχυσης. Η κατάσταση αυτή επηρεάζει αρνητικά και την παλαιότερη, καθώς και τη μεταπολεμική μας πεζογραφία. «Ποια είναι η θέση των κειμένων του Δημ. Χατζή σήμερα στα γράμματά μας;» Γύρω από το ερώτημα αυτό ο συντάκτης του άρθρου επιχειρεί να δώσει κάποιες απαντήσεις.

Τα λογοτεχνικά έργα ανήκουν πρωτίστως στην εποχή τους, της οποίας εκφράζουν τα κυρίαρχα αισθητικά ρεύματα, όπως τα προσλαμβάνει η συνείδηση του δημιουργού τους. Αν όμως περιορίζονταν αποκλειστικά στην εποχή που τα παρήγαγε, η μελέτη τους θα είχε μόνο ιστορικό ενδιαφέρον. Η λογοτεχνία ωστόσο, όπως άλλωστε και τα άλλα επιτεύγματα του πολιτισμού, υπερβαίνει την εποχή της, γεγονός που της παρέχει τη δυνατότητα της διάρκειας και της εξασφαλίζει τους όρους της ενσωμάτωσής της μέσα στην παράδοση.

Το τοπίο της λογοτεχνίας όλο και περιορίζεται σήμερα και τον χώρο της καταλαμβάνει σταθερά η παραλογοτεχνία και κάποιες απόπειρες ενός δήθεν μεταμοντερνισμού. Το πράγμα είναι ευεξήγητο, αφού κερδίζει συνεχώς έδαφος η άποψη ότι η λογοτεχνία ως καταναλωτικό αγαθό ακολουθεί τους νόμους της αγοράς. Η απελευθέρωση του εμπορίου ή το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας έχει τον αντίκτυπό του στο εποικοδόμημα: συνεπάγεται την εμπορευματοποίηση των προϊόντων του πνεύματος, συνεπώς και της λογοτεχνίας. Αυτό σημαίνει φθηνά και εύπεπτα προϊόντα, απελαγμένα από τους αυστηρούς κανόνες.

Μέσα σ' αυτόν τον κατακλυσμό της

αγοράς υπάρχει ποικιλία προϊόντων: σκουπίδια παραλογοτεχνικά, κείμενα μεταμοντερνιστικού αχταρμά, αλλά και κάποια άλλα που αντιστέκονται στις προτιμήσεις της αγοράς. Οι συγγραφείς των έργων της τελευταίας κατηγορίας συνειδητοποιούν τα αδιέξοδα και επιχειρούν να αναμετρηθούν, μέσα σε ένα κλίμα αρνητικό, με τα επιτεύγματα της παραδοσιακής λογοτεχνίας. Δύσκολο εγχείρημα, του οποίου το αποτέλεσμα δεν μπορεί κανείς να προδικάσει με ασφάλεια. Γεγονός πάντως είναι ότι η σύγχρονη εμπορευματοποιημένη πεζογραφία –για την ποίηση τα πράγματα είναι διαφορετικά– παράγει προϊόντα μιας χρήσεως, βιβλία δηλαδή με ημερομηνία λήξεως, τα οποία ο αναγνώστης δε θα ξαναπιάσει στα χέρια του. Αυτή είναι η βασική διαφορά της από την παραδοσιακή και ειδικότερα τη μεταπολεμική πεζογραφία.

Μετά τη διαγραφή του γενικού αυτού πλαισίου είναι ώρα να έρθουμε στο θέμα μας: *Ο Δημήτρης Χατζής είκοσι χρόνια μετά*. Δεδομένου όμως ότι ο Χατζής εντάσσεται στο ευρύτερο ρεύμα του ρεαλισμού και της παράδοσης είμαι αναγκασμένος να αναφερθώ επιτροχάδην στα ζητήματα αυτά από τη σκοπιά του παρόντος. Εμφανής είναι γενικά η τάση να αποκηρύσσεται από τους νεότερους η λογοτεχνική παράδοση μαζί με τις ιδέες που αυτή εξέφραζε. Και φυσικά

οι εκπρόσωποί της. Τίποτε το μεμπτό. Είναι εύλογο οι νεότεροι λογοτέχνες να αντιδρούν στους παλαιότερους που τους βλέπουν εμπόδιο στο δρόμο τους.

Ήδη από την τρίτη δεκαετία του 20ού αι. ο ρεαλισμός, το λογοτεχνικό ρεύμα που είχε κοινωνικές καταβολές και προσφερόταν στην οργάνωση του μυθικού κόσμου στη βάση πραγματικών και ιδεολογικών δεδομένων, αντιμετώπισε την αντίδραση του μοντερνισμού, ο οποίος όμως, στην Ελλάδα τουλάχιστον, δεν αναδείχθηκε σε αξιόμαχο αντίπαλο¹. Περιορίστηκε σε απόπειρες μόνο να ανατρέψει τις ρεαλιστικές συμβάσεις, όπως τον ολοκληρωμένο μύθο, την πλοκή, τους χαρακτήρες, και να προσανατολιστεί προς την ποιητική μυθοπλασία, τη διάσπαση της αντικειμενικότητας και την κυριαρχία του αφηγηματικού υποκειμένου εισάγοντας την ανοικειώση και τις πειραματικές τεχνικές του αυτοματισμού (ροή της συνείδησης, συνειρμική σύνδεση, διάσπαση χρονικής ακολουθίας κ.ά.).

Στην πεζογραφία μας πέρα από ελάχιστες εξαιρέσεις, όπως αυτή του Νίκου Γαβριήλ Πεντζίκη και μερικών άλλων, ο μοντερνισμός δεν εξελίχθηκε σε κυρίαρχο στιλ αφήνοντας έτσι στο ρεαλισμό περιθώρια να συνεχίσει, με μικρές ή μεγάλες προσαρμογές, την εξέλιξή του. Η μεταπολεμική μας πεζογραφία είναι κατεξοχήν ρεαλιστική. Ο ρεαλισμός, ανανεωμένος κάθε φορά, ήταν το κυρίαρχο ρεύμα που άντεξε –και αντέχει– στους νέους συρμούς. Χωρίς να παραγνωρίζει κανείς το γεγονός ότι η εγκατάλειψη των μορφών που ανήκουν σε άλλες εποχές και εκφράζουν διαφορετικούς θεσμούς και ανάγκες και η ανανέωση είναι φυσική αναγκαιότητα, οφείλει να παραδεχτεί

Η πολυκατοικία στην οδό Σπετσών, στην Κυψέλη, όπου η κατοικία (στο ισόγειο) της οικογένειας Δ. Γ. Χατζή (στα χρόνια 1945-1947).

ότι μοναδικό κριτήριο αντοχής ενός έργου είναι η προοπτική των αξιών που ευαγγελίζεται σε συνάρτηση με την ποιότητά του. Ακριβώς αυτά τα στοιχεία συνιστούν τη βαθύτερη ουσία του έργου του Δημ. Χατζή και του εξασφαλίζουν την ένταξή του στη λογοτεχνική μας παράδοση. Όψεις του έργου του που παρουσιάζουν φιλολογικό και αισθητικό ενδιαφέρον, και άλλες που συνδέονται με την ιδεολογία του νέου ελληνισμού, όπως τις συνέλαβε ο συγγραφέας, έγιναν αντικείμενο ερευνών.

Το έργο του δεν περιέπεσε σε σιωπή. Αντίθετα, μελετήθηκε επισταμένως από ερευνητές, φιλόλογους και κριτικούς σε μια σειρά κειμένων που εμπλούτισαν τη σχετική βιβλιογραφία, γεγονός που πιστοποιεί τη μεγάλη του σημασία. Οι περισσότερες μελέτες είναι έρευνες υποδομής, όπως για παράδειγμα οι βιβλιογραφικές και αρχειακές έρευνες του Νίκου Γουλανδρή², η διδακτορική διατριβή του ολλανδού ελληνιστή Hero Hokwerda³, οι ανακοινώσεις του Επιστημονικού Συμποσίου⁴ του Πανεπιστημίου και του Δήμου Ιωαννίνων κ.ά.

Ουσιαστική ήταν και η συμβολή των λογοτεχνικών περιοδικών (*Διαβάσω, Η*

λέξη κ.ά.), αλλά προπάντων του *Αντί*, του οποίου ο Χατζής υπήρξε τακτικός συνεργάτης από την επιστροφή του στην Ελλάδα το 1975 ως το θάνατό του, αλλά και σύμβουλος σε ιδέες και προτάσεις, τις οποίες υιοθέτησε το περιοδικό⁵.

Είναι γνωστή η πίστη του Δημ. Χατζή στην ανάγκη να θεμελιωθεί η ιδεολογία του νέου ελληνισμού πάνω στα ζωντανά στοιχεία της παράδοσης:

«... πάνω στα στοιχεία της ιστορίας του νέου ελληνισμού, τα στοιχεία της εθνικής του κουλτούρας και της πνευματικής του δημιουργίας, μπορούμε να στηρίξουμε το οικοδόμημα μιας νέας και σύγχρονης, μιας ζωντανής ιδεολογίας. Τι θα πει ιδεολογία; Ιδεολογία θα πει μια αντίληψη ολόκληρη που συγκροτείται από την αντίληψη των σημερινών προβλημάτων και συγκροτείται από την προοπτική της αυριανής ζωής [...] Η παράδοση. Τα θετικά, τα βιώσιμα, τα αξιοποιήσιμα στοιχεία της παράδοσής μας...»⁶.

Έχουν επισημανθεί οι σχέσεις του έργου του με λογοτέχνες της παράδοσης: Τον Σολωμό⁷, τον Αλέξ. Παπαδιαμάντη⁸, τον Δημοσθένη Βουτυρά⁹ και άλλους.

Μένει τώρα να τεθεί το κρίσιμο ερώτημα: διαβάζεται σήμερα ο Δημήτρης Χατζής; Η απάντηση είναι μάλλον αρνητική. Τη δύναμη της μόδας δεν μπορεί εύκολα να την αγνοήσει κανείς. Το έργο του, όπως άλλωστε και το έργο άλλων μεταπολεμικών πεζογράφων –του Στρ. Τσίρκα π.χ., του Αντρέα Φραγκιά ή του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου– που κινήθηκαν επίσης στο ίδιο ιδεολογικό ρεύμα και που γνώρισαν στο πρόσφατο παρελθόν ευρύτερη αποδοχή, δεν ανήκει στις προτιμήσεις των σύγχρονων αναγνωστών.

Είναι εύλογο τα λογοτεχνικά έργα του παρελθόντος να διανύουν μια προσωρινή περίοδο νάρκης. Κάτι ανάλογο έγινε παλαιότερα και με το έργο του Αλέξ. Παπαδιαμάντη ύστερα από τη συντονισμένη επίθεση της επίσημης κριτικής της γενιάς του '30 που διέγραψε μονοκοντυλιά όλη την παλαιότερη πεζογραφία προσάπτοντάς της την ετικέτα της ηθογραφίας, όρο που μας κληροδότησε με απαξιωτικό νοηματικό περιεχόμενο. Ο Παπαδιαμάντης όμως σε πείσμα των αρνητών του κατέκτησε τη

συνείδηση μιας μεγάλης μερίδας υποψιασμένων αναγνωστών. Οι «φίλοι του Παπαδιαμάντη» φρόντισαν με τις εργασίες τους να κρατήσουν ζωντανό το ενδιαφέρον για το έργο του. Κάτι ανάλογο έγινε και με τον Γ. Βιζυηνό.

Το ίδιο θα συμβεί και με το Δημ. Χατζή, για τον οποίο επίσης υπάρχει η απαραίτητη υποδομή με τις σχετικές εργασίες των μελετητών του. Οι αναγνώστες, μπουχτισμένοι από τις ανατροπές που επικρατούν σήμερα και που έχουν τον αντίκτυπό τους στην παραδοσιακή μας λογοτεχνία, θα ανακαλύψουν σύντομα το συγγραφέα του *Τέλους της μικρής μας πόλης* και των *Ανυπεράσπιστων*. Η βεβαιότητα προέρχεται από το γεγονός ότι το έργο του έχει κατακτήσει τη θέση που του αξίζει στην ανανεωμένη παράδοση της πεζογραφίας μας, αλλά και από την πίστη ότι το έργο αυτό έχει τη δύναμη να ενθαρρύνει και να παρηγορεί τον χειμαζόμενο από τις νέες σκληρές εξωτερικές συνθήκες άνθρωπο, τόσο στο παρόν όσο και στο μέλλον, όπως ακριβώς είχε και στο πρόσφατο παρελθόν.

Η ιδιοτυπία του συγκεκριμένου συγγραφέα συνίσταται στο γεγονός ότι στα έργα του διαπλέκονται τρεις βασικές ιδιότητες: του μαρξιστή, του φιλόλογου, του λογοτέχνη. Κι αυτές οι ιδιότητες εμφανίζονται στο λογοτεχνικό του έργο συγχωνεμένες σε ένα αμάλγαμα. Κι αυτό δεν έγινε απότομα, αλλά ύστερα από επίπονη μακροχρόνια διαδικασία. «Με καιρό και με κόπο». Και μάλιστα κάτω από δυσμενείς συνθήκες.

Δυο ζητήματα είναι χαρακτηριστικά στη λογοτεχνία του: το πρώτο αναφέρεται στο περιεχόμενο και συνδέεται με την προβολή ενός σταθερού συστήματος αξιών· το δεύτερο στη μορφή και είναι στοιχείο μουσικό. Εμφανίζεται με τη μορφή των επαναλαμβανόμενων θεματικών μοτίβων, τα οποία επεξεργάζεται συνεχώς από την αρχή ως το τέλος της δημιουργικής του πορείας. Και τα δυο βρίσκονται σε στενή συνάρτηση μεταξύ τους και αποτυπώνουν τις πολιτικές, ιδεολογικές και αισθητικές του αρχές και περιπέτειες.

Η εξελικτική του πορεία από τα πρώτα του κείμενα (*Φωτιά και Αγωνιστικά Κείμενα*) ως τα τελευταία (*Το διπλό βιβλίο, Σπουδές, και άλλα ημιτελή*) ήταν ένας συνεχής αγώνας για το ξεπέρα-

σμα των μεγάλων εσωτερικών του αντιθέσεων, για την εναρμόνισή τους. Αγωνίζεται σκληρά να συνταιριάσει την ιδεολογία με τη μορφή, τον ορθολογισμό του με τη λυρική του διάθεση. Μιλώντας για το έργο του αναφέρεται σ' αυτές ακριβώς τις όψεις του:

«Από τη μια μεριά είναι η μορφή του, η καλλιτεχνική του έκφραση, η γραφή του όπως λέμε σήμερα προκειμένου για τη λογοτεχνία. Από την άλλη μεριά είναι οι ιδέες του, οι κοινωνικές-πολιτικές του ιδέες, που έτσι κι αλλιώς, συνειδητά ή όχι, περικλείει και εκφράζει κάθε έργο της τέχνης [...]. Όσο κοιτάζω τώρα τον εαυτό μου τόσο περισσότερο ξέρω πόσο μέσα από αυτή την αντίφαση μιας ζεστής καρδιάς και ενός λογοκρατούμενου πνεύματος – πόσο εμένα μου ήτανε δύσκολο το γράψιμο [...] Το έργο το δικό μου ήταν καρπός σκληρής και επίπονης πνευματικής εργασίας»¹⁰.

Κατεξοχήν πολιτική συνείδηση, ο Χατζής εμπνέεται από τις εμπειρίες του που σχετίζονται με την πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα της εποχής του. Έχει βιώσει με τον πιο οδυνηρό τρόπο τις συνέπειες της ήττας του αριστερού κινήματος με την εξορία του στις ανατολικές χώρες. Εκεί, λοιπόν, ο συγγραφέας μας στερημένος από την πηγή της μητρικής του γλώσσας και διακατεχόμενος από το αίσθημα της νοσταλγίας για τον τόπο και τους ανθρώπους του καταφεύγει στο χώρο της φαντασίας. Στο *Διπλό βιβλίο* μεταγγίζει το προσωπικό του δράμα στα πρόσωπα του μύθου του: στον Σκουρογιάννη από το Ντομπρίνοβο, στον Κώστα από το ξυλάδικο του Βόλου και στους άλλους μετανάστες της Γερμανίας. Τους σφραγίζει με το δικό του ήθος και τους υψώνει σε σύμβολα ενός ρημαγμένου κόσμου, βυθισμένους στη μοναξιά και τη λύπη.

Για το ζήτημα της διαχρονικής απήχησης του έργου θα βασιστώ σε μια υπόθεση. Ας υποθέσουμε ότι ένας σύγχρονος αναγνώστης παρακολουθεί τον Κώστα του *Διπλού βιβλίου*, κυνηγημένο από την πατρίδα του, ξεκομμένο από τις ρίζες του, να μονολογεί, έρημος και μοναχικός στη λεωφόρο της ξένης πόλης· ότι στη συνέχεια ο αναγνώστης αυτός με τη φαντασία του μεταφέρει την εικόνα στη σημερινή Ελλάδα, στο κατώφλι του 21ου αιώνα· ότι στη θέση του έλληνα μετανάστη βάζει έναν ξένο

–πολιτικό ή οικονομικό– μετανάστη –Κούρδο, Αλβανό, Πολωνό, Σέρβο ή άλλον Βαλκάνιο– αποκλεισμένο, αμήχανο, λυπημένο να επαναλαμβάνει το μονόλογο του Κώστα:

«Βάζω τα χέρια μου και τα δυο στις τσέπες του πανταλονιού μου, με το σακάκι πίσω ανασηκωμένο –κακή συνήθεια μου λένε και δεν την κόβω– παίρνω τη λεωφόρο, την περπατάω, με το κεφάλι σκυμμένο, σαν κάτι να ψάχνω να βρω.

Άνθρωποι, κόσμος πολύς, περνάνε δίπλα μου, πάνε μαζί μου. Και πάω και γω –ο δρόμος μάς πάει, η λεωφόρος, κάτω απ' τα φώτα της. Τους κοιτάζω. Όλοι τους, λέω, πηγαίνουνε κάπου, έχουνε κάπου νά πάνε. Εγώ είμαι εδώ, στη λεωφόρο, στην άσφαλτο, περισσότερο απ' όλους. Δε με περιμένει κανένας εμένα, δεν έχω πουθενά που να θέλω να πάω, να γυρίσω κάπου. Σα νά 'ναι το σπίτι μου εδώ, εδώ κι η πατρίδα μου, το κανένα σπίτι μου, η καμιά μου πατρίδα»¹¹.

Πιστεύω ότι αυτή η εικόνα με τα συμφοραζόμενά της τα μεταδηλωτικά θα μπορούσε να συναρπάσει τη σκέψη και τα αισθήματα οποιουδήποτε σημερινού αναγνώστη. Κι αν ο αναγνώστης αυτός μπορούσε να ακούσει –σοφοί δε προσιόντων– σήμερα από τις γειτονικές μας χώρες «τη μουσική βοή των πλησιάζόντων γεγονότων», τότε η συγκίνηση θα τον διαπερνούσε σαν παγερό ρίγος.

* * *

Ο κόσμος αλλάζει με το χρόνο. Δεν αλλάζει όμως τόσο ριζικά ώστε να μη συγκινείται κανείς στην εικόνα ανθρώπων που στέκονται μετέωροι και ανυπεράσπιστοι μπροστά στις αλλαγές –άσχετα αν αυτές είναι καλές ή καλές. Γι' αυτό πιστεύω ότι ο Δημήτρης Χατζής θα κερδίσει τελικά τη μάχη με το χρόνο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Φάνηκε στην αρχή να κερδίζει έδαφος στην πεζογραφία του εσωτερισμού της Θεσσαλονίκης, για να αφομοιωθεί στη συνέχεια από τις τάσεις του νεορεαλισμού των πεζογράφων της *Διαγωνίου*, στους οποίους άσκησε γόνιμη επίδραση.
2. Νίκος Γουλανδρής, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1991. Του ίδιου, *Συμπληρώματα (1944-1991) Ευρετήριο*, εκδόσεις Γνώση, Αθήνα 1992. Του ίδιου,

491 δελτία (1930-1975) για τον Δημήτρη Χατζή, εκδόσεις Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2001.

3. Hero Hokwerda, *Tussen verleden en toekomst: Nieuwgriekse traditie en ideologie in het werk van de Griekse prozaschrijver Dim. Chatzis (1913-1981)* [Μεταξύ παρελθόντος και μέλλοντος. Νεοελληνική παράδοση και ιδεολογία στο έργο του έλληνα πεζογράφου Δημήτρη Χατζή (1913-1981)], Groningen 1991.
4. Το Συμπόσιο με τίτλο *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης* έγινε στα Γιάννενα από 10 ως 12 Απριλίου 1992 και τα Πρακτικά του δημοσιεύτηκαν το 1999 στην Πάτρα από τις Αχαϊκές Εκδόσεις.
5. *Αντί*, τχ. 297/1985, σ. 21.
6. Δημ. Χατζής, «Νεοελληνική λογοτεχνία και νεοελληνική ιδεολογία», περ. *Αντί*, τχ. 297/1985, σ. 43.
7. Γ.Δ. Παγανός, «Ο απόηχος του Σολωμού στην πεζογραφία του Δ. Χατζή και Γ. Χειμωνά», περ. *Το Δέντρο*, τχ. 44-45/1989, σσ. 111-116. Επίσης του ίδιου στο *Αναζητήσεις στη σύγχρονη πεζογραφία*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1984, σσ. 75-92.
8. Δημήτρης Ραυτόπουλος, «Το τέλος της μικρής μας πόλης», περ. *Επιθεώρηση Τέχνης*, τχ. 114/1964. Τώρα και στο βιβλίο του *Κρίσιμη Λογοτεχνία*, εκδόσεις Καστανιώτης, Αθήνα 1986, σσ. 99 κ.εξ. Άντεια Φραντζή, «Δημήτρη Χατζή, "Ρεμβασμός του Δεκαπενταύγουστου": Παρατηρήσεις σε μια μεταγραφή» περ. *Διαβάζω*, τχ. 180/1987, σσ. 51-56. Γ.Δ. Παγανός, «Αλεξ. Παπαδιαμάντη, "Πατέρα στο σπίτι"», περ. *Νεοελληνική Παιδεία* τχ. 23/1991. Τώρα και στο βιβλίο του *Η νεοελληνική πεζογραφία, θεωρία και πράξη*, τόμ. Β', εκδόσεις Κώδικας, Αθήνα 1993, σσ. 132-133. Νίκος Καζάζης, «Ο Αλέξανδρος Παπαδιαμάντης και *Το τέλος της μικρής μας πόλης*», περ. *Η λέξη*, τχ. 144/1998, σσ. 190-199.
9. Χριστόφ. Μηλιώνης, «Δημήτρη Χατζή: "Ωρα της Φυρονεριάς". Μια ανάγνωση» στο *Δημήτρης Χατζής, Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης*, επιμ. Γιάννης Παππάς, Αντώνης Σκιαθάς, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα 1999, σσ. 135-144.
10. Δημ. Χατζής, «Περί του έργου μου ομιλώ αυτός» περ. *Αντί*, τχ. 298/1985, σ. 23.
11. *Το διπλό βιβλίο*, εκδόσεις Εξάντας, Αθήνα 1976, σ. 56.

Η ενιαία γραμμή του Δημήτρη Χατζή

της Βενετίας Αποστολίδου

Λίγους μήνες πριν μας αφήσει ο Δημήτρης Χατζής, τον Φεβρουάριο του 1981, σε μια ραδιοφωνική συνομιλία με τον Θανάση Νιάρχο έλεγε τα εξής:

Ερώτηση: Υπάρχει κάποιο από τα κείμενά σας, που να του έχετε μια ιδιαίτερη αδυναμία, γιατί, ακριβώς, σας θυμίζει συνθήκες γραφής ιδιαίτερες, δύσκολες και αντίξοες;

Δ. Χατζής: Όχι, δεν υπάρχει. Αν όλο μου το μικρό έργο είναι μια συνεχής γραμμή καλλιτεχνικής προσπάθειας για την μορφοποίηση του αισθήματος, τότε, όλα όσα έγραψα, υπάγονται σε αυτή τη γραμμή και ορίζονται απ' αυτήν. Αυτή είναι ο κυρίαρχος άξονας, ο αμετάβλητος. Τα βιώματα, οι συνθήκες της δουλειάς, τα πραγματικά περιστατικά, θεωρούσα πάντοτε ότι είναι ζητήματα προσωπικά της ζωής του καλλιτέχνη, που –τελικά– η ζωή του δεν είναι παρά το έργο του. Μέσα από το έργο του και μόνο μπορούμε να δούμε και τον καλλιτέχνη –όχι, νομίζω, το αντίστροφο. Εμένα, τουλάχιστον, η επίμονη στροφή ενός μέρους της κριτικής μας, τα τελευταία χρόνια, στα προσωπικά ημερολόγια και τις προσωπικές περιπέτειες της ζωής των καλλιτεχνών, δεν με ενδιαφέρει καθόλου. Έτσι, δεν δίνω μεγάλη σημασία στις περιπέτειες της δικής μου ζωής, που ήταν αρκετές, δεν θεωρώ το έργο μου εξαρτημένο από αυτές. Αν υπάρχει, μέσα σε αυτό το έργο, μία ενιαία γραμμή, τότε κάθε έργο μου, πετυχημένο ή λιγότερο πετυχημένο, τοποθετείται μέσα σε αυτήν και ορίζεται απ' αυτήν¹.

Ο προσωπικός του φίλος και κορυφαίος συγγραφέας Αντρέας Φραγκιάς κατανόησε και διατύπωσε εύστοχα την ενιαία γραμμή του έργου του Χατζή:

«Μιλούσε [ο Χατζής] πολύ συχνά, σχεδόν με εμμονή, για τα κέντρα και τους άξονες που είναι στοιχεία απαραίτητα και καθοριστικά σε κάθε κείμενο οποιουδήποτε χαρακτήρα. Η πικρία –χωρίς ο ίδιος να είναι ποτέ πικρός– ίσως να είναι μια σταθερή κατάσταση, το κλίμα της ζωής του, που διαπερνά, με διάφορους τρόπους και βαθμούς, τα

κείμενά του. Το μεγάλο όμως, κυρίαρχο θέμα, το προσωπικό του κέντρο, γύρω από το οποίο περιστράφηκε σταθερά ολόκληρη η ζωή του, ήταν η σπουδή του νεοελληνισμού. Από αυτή την ισόβια προσήλωση, την αγάπη και το μαράζι για τη μοίρα του νεοελληνισμού πηγάζει, νομίζω, και το έργο του. Την υπηρέτησε με συνέπεια ως την πλήρη ανάλωση. Γι' αυτό και μόνο γι' αυτό μιλάει. Είναι το κέντρο και ο άξονας που ενοποιεί σε συνεκτικό και οργανικό σώμα όλες τις εκδηλώσεις της πνευματικής ζωής του»².

Όπως είναι γνωστό, ο Χατζής εργά-

Προσφυγική πολυκατοικία στην οδό Στρογκονώφ, στο Νέο Κόσμο, όπου κατοίκησε ο Δημήτρης Χατζής, το 1943 έως αρχές 1944, που βγήκε στην «Ελεύθερη Ελλάδα».

στηκε σε όλη τη ζωή του σε δύο επίπεδα, την πεζογραφία και τη μελέτη του νέου ελληνισμού. Το λογοτεχνικό και το ιστορικό του έργο επικοινωνούν και υπακούουν στις ίδιες αρχές και σκοπούς αλλά χαρακτηρίζονται και από την ίδια δομή και ύφος. Θα αναφερθώ παρακάτω στα κύρια σημεία της ενιαίας γραμμής του έργου του, αναγκαστικά σύντομα, μιας και το παρόν άρθρο είναι συντομευμένη μορφή εκτενέστερου μελετήματος³.

Ο σκοπός, πρώτα απ' όλα, της συγγραφικής προσπάθειας του Χατζή στο σύνολό της είναι η δημιουργία μιας νεοελληνικής ιδεολογίας, η οποία προϋποθέτει την κατάδειξη και συνειδητοποίηση της ενότητας των διαφόρων πεδίων των ανθρωπίνων δραστηριοτήτων, του οικονομικού, του κοινωνικού, του πολιτισμικού, του αισθηματικού. Η συγκρότηση μιας νεοελληνικής ιδεολογίας είναι απαραίτητη τόσο για την πολιτική πράξη όσο και για την αντιμετώπιση του πολιτισμικού χάους της σύγχρονης εποχής⁴. Ο Χατζής παραδέχεται ότι η αφετηρία του είναι πολιτική, με την ευρεία έννοια της πολιτικής, ως διαδικασίας σχηματισμού συνείδησης. Σύμφωνα με τις διακρίσεις των ειδών της ιστο-

ρικής αφήγησης που πρότεινε ο Hayden White, η ιδεολογική θεμελίωση της ιστορικής αφήγησης του Χατζή είναι ριζοσπαστική⁵, με την έννοια ότι επιδιώκει να προσφέρει εκείνα τα μέσα (νέα ιστορική συνείδηση) που θα φέρουν κοντύτερα τον επιδιωκόμενο σκοπό (νέου τύπου πολιτική πράξη, ίσως νέο αριστερό κόμμα, αντιμετώπιση του πολιτισμικού χάους)⁶. Από την άλλη μεριά, αυτή ακριβώς η σύνδεση του παρελθόντος με το παρόν, τόσο αναφορικά με την συνείδηση όσο και με την πράξη, είναι μια απόδειξη της ιστορικής σκέψης του Χατζή.

Μελετώντας λοιπόν ο Χατζής το πολιτισμικό παρελθόν, αναζητά εκείνα τα μεμονωμένα στοιχεία, αλλά και την συνθετική τους ολοκλήρωση, μέσα από την αφήγηση, που θα συμβάλουν στη δημιουργία της νέας ελληνικής ιδεολογίας. Στο πεζογραφικό του έργο επίσης, με άλλα μέσα βεβαίως, επιχειρεί να ανασύρει στην επιφάνεια εκείνα τα στοιχεία της ελληνικής πραγματικότητας που θα οδηγήσουν στη συνειδητοποίηση των διαδικασιών της αλλαγής της νεοελληνικής κοινωνίας ενώ, ταυτόχρονα, θέτει στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος τον άνθρωπο, κάτι που δεν μπορούσε να κάνει στο ιστορικό του έργο. Μάλιστα την αλλαγή αυτή τη δείχνει σε όλες τις παραμέτρους της, οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές, συνειδησιακές, συναισθηματικές και αισθητικές ακόμη. Και είναι ακριβώς αυτή η στενή σχέση ανάμεσα στην ελληνική κοινωνία και την ατομική συνείδηση που αναδύεται από το λογοτεχνικό του έργο, σε όλους τους τόνους και τις αποχρώσεις, με διαφορετικά σημεία έμφασης σε κάθε έργο, που του δίνει τον ιστορικό του χαρακτήρα ενώ, ταυτόχρονα, δίνει στον αναγνώστη τα συναισθηματικά και ιδεολογικά μέσα για να αντιμετωπίσει την αλλαγή. Η ιστορική δυναμική του πεζογραφικού του έργου φαίνεται και από τη σχέση που έχει το κάθε βιβλίο με τον χρόνο. Ξεκινώντας από τις συνειδησιακές αλλαγές που φέρνει ο πόλεμος και η αντίσταση στο παρόν (*Φωτιά*), στρέφεται στο κοντινό προπολεμικό παρελθόν (*Το τέλος της μικρής μας πόλης*) για να αναζητήσει τις αιτίες της βαθιάς και πολυεπίπεδης κρίσης που βίωσε η ελληνική κοινωνία στη δεκαετία του '40, και ξαναγυρνά

στο παρόν για να ανιχνεύσει τις συνέπειες της κρίσης αυτής (*Ανυπεράσπιστοι*) στον συναισθηματικό κόσμο των ανθρώπων, τόσο με ευθείες αναφορές σ' αυτήν, όσο και με συμβολικό τρόπο, δημιουργώντας δηλαδή μυθιστορηματικές συνθήκες που την απηχούν. Η ιστορική του προσπάθεια συγκεφαλαιώνεται στο *Διπλό βιβλίο*, ενώ στις *Σπουδές* γίνεται περισσότερο αφηρημένη και αποκτά έναν εντονότερο δοκιμιακό και φιλοσοφικό χαρακτήρα.

Ο σκοπός της δημιουργίας μιας νεοελληνικής ιδεολογίας μέσα από τη συνείδηση της ιστορικότητας, στο δοκιμιακό του έργο θεμελιώνεται πάνω σε κάποιες έννοιες-κλειδιά γύρω από τις οποίες αρθρώνονται τα θέματα και τα πρόσωπα της νεοελληνικής λογοτεχνίας τα οποία μελέτησε. Οι έννοιες αυτές είναι το έθνος και η συγκρότησή του, η εθνική λογοτεχνία και ο εθνικός πολιτισμός, η ασυνέχεια και, τέλος, η ιδεολογία που ήδη αναφέρθηκε. Με αυτές ως κέντρο, ακολουθεί μια «οργανική», κατά την ορολογία του Hayden White, στρατηγική, σύμφωνα με την οποία τα μεμονωμένα στοιχεία, στην περίπτωση μας πρόσωπα, θέματα ή έργα της νεοελληνικής λογοτεχνίας, εξετάζονται ως συστατικά μέρη διαδικασιών που τείνουν να διαμορφώσουν σύνολα ποιοτικά διαφορετικά από το άθροισμα των μερών τους⁷. Έτσι επιδιώκει να εξηγήσει τη βασική του σύλληψη. Συγκεκριμένα: ασχολείται εκτενώς με τις αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας, γιατί αυτές τον φέρνουν αντιμέτωπο με το ζήτημα της συνέχειας της νεοελληνικής με την αρχαία και τη βυζαντινή λογοτεχνία καθώς και με τη συγκρότηση της εθνικής λογοτεχνίας⁸. Θέματα όπως «ο θρυμματισμός του έργου του Σολωμού»⁹ ή ο Δημοτικισμός¹⁰ αποκτούν γι' αυτόν ιδιαίτερη σημασία γιατί θεωρούνται παραδείγματα αγωνιώδους προσπάθειας σύνθεσης μιας εθνικής λογοτεχνίας και ανακοπής της. Η Νέα Ποίηση πάλι, όπως ονομάζει την ποίηση της γενιάς του '30, επαινείται θερμά ακριβώς επειδή θεωρεί πως ανοίγει έναν εντελώς νέο δρόμο προς τη σύγχρονη ευαισθησία, ο οποίος, αν αξιοποιηθεί κατάλληλα από τους νεότερους, μπορεί να οδηγήσει στην ποθητή σύνθεση¹¹.

Αλλά και στο λογοτεχνικό του έργο, προκειμένου να προσεγγίσει το στόχο

του, σε κάθε ξεχωριστό διήγημα, αλλά και σε κάθε βιβλίο συνολικά, πολιορκεί το θέμα του επιλέγοντας μια αρθρωτή δομή κατά την οποία «μια σειρά από αφηγηματικές ενότητες υψηλής ή και απόλυτης νοηματικής αυτοτέλειας συνδέονται ή απλώς συμπαρατίθενται ως ιδιαίτερα μέρη ενός ενιαίου αφηγηματικού ή ερμηνευτικού εγχειρήματος»¹². Η δομή αυτή τελειούται στη συλλογή *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, γι' αυτό και εκεί παρουσιάζεται ο υψηλότερος βαθμός ενότητας. Όταν αποφασίζει, στο *Διπλό βιβλίο*, να διασπάσει τη δομή και να την καταστήσει πιο φανερή, η βεβαιότητα της τελικής σύνθεσης ραγίζει. Ίσως ο Χατζής ήθελε να δείξει ακριβώς αυτό το ράγισμα, ίσως πάλι, η νεοτερική τεχνική του *Διπλού βιβλίου* να μην είναι πλέον κατάλληλη για τους συγγραφικούς στόχους της ολότητας και της σύνθεσης. Όπως και να έχει, η οργανική στρατηγική που ακολουθείται στο ιστορικό του έργο για να νοηματοδοτήσει τη διαδικασία συγκρότησης εθνικής λογοτεχνίας συνάδει με την αρθρωτή δομή του πεζογραφικού του έργου. Τα δύο έργα όμως χαρακτηρίζονται και από έναν κοινό τόνο, τον τόνο της λύπης, που πηγάζει από την αίσθηση του τραγικού – ας θυμηθούμε και την πίκρα που επισημαίνει ο Φραγκιάς στο παραπάνω παράθεμα. Αυτό που μένει λοιπόν να διερευνήσουμε είναι πώς παράγεται η αίσθηση του τραγικού στα δύο έργα.

Το σκηνικό στην πεζογραφία του Χατζή είναι το σκηνικό μιας κρίσης, η οποία, όπως παρατηρεί ο Ερατοσθένης Καψωμένος, εκδηλώνεται σε όλα τα επίπεδα: ατομικό, κοινωνικό, ιστορικό, τοπικό, εθνικό, διεθνές, παροντικό, παρελθοντικό, μελλοντικό¹³. Οι χαρακτήρες εσωτερικεύουν την κρίση, οδηγούμενοι, σταδιακά ή απότομα, στην αναγνώριση και στην έξοδο. Στο τέλος, οι χαρακτήρες, ακόμη κι αν έπραξαν το σωστό, δε βρίσκουν παρά, στην καλύτερη περίπτωση τη λύπη και στη χειρότερη μια απελπισία μεγαλύτερη από την αρχική. Ωστόσο, όπως συμβαίνει και στους θεατές της τραγωδίας, οι αναγνώστες των διηγημάτων του Χατζή μετασχηματίζουν τις απώλειες των ηρώων σε κέρδος για τη δική τους συνείδηση. Μ' αυτή την έννοια, μπορεί η κατάληξη για τους ήρωες να είναι τραγική, αλλά η κατάληξη της όλης ιστορικής διαδικα-

σίας που αναπαρίσταται, παραμένει για τον αναγνώστη ανοικτή, έτσι ώστε να τη νοηματοδοτήσει ο ίδιος θετικά ή αρνητικά. Βέβαια, το κάθε έργο, δεν υποβάλλει το ίδιο έντονα την αίσθηση του τραγικού ούτε αφήνει τον ίδιο βαθμό ελευθερίας στον αναγνώστη για την τελική νοηματοδότηση.

Συγκεκριμένα, αν στη *Φωτιά* και στη *Θητεία* το τραγικό στοιχείο είναι υποτονικό, όχι επειδή δεν συντελείται και εκεί αγώνας και αναγνώριση αλλά επειδή η έκβαση είναι πολύ πρόδηλη, στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* οι συγκρούσεις που βιώνουν οι ήρωες σε κάθε διήγημα αναπαρίστανται με πολύ πιο τραγικό τρόπο (λόγω της εξέλιξης των καλλιτεχνικών του μέσων και της αυξανόμενης αίσθησης της τραγικότητας εξαιτίας των εν τω μεταξύ εμπειριών), ενώ το τέλος παραμένει εντελώς ανοικτό: ο αναγνώστης, ανάλογα με την κλίση του, μπορεί να δει την έκβαση των ιστορικών διαδικασιών και των ανθρωπινων παθών μέσα σ' αυτές είτε θετικά, αν δώσει έμφαση στο ότι παρόλα αυτά η αλλαγή συντελείται, είτε αρνητικά, αν σταθεί μάλλον στο υπερβολικό κόστος της αλλαγής για τις ανθρώπινες ζωές¹⁴. Νομίζω πως η μεγάλη επιτυχία της συλλογής αυτής οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ελευθερία που δίνει στον αναγνώστη να προβάλει τη δική του αίσθηση της ιστορικότητας και, τελικά, τη δική του ιδεολογία στο έργο.

Η αίσθηση της τραγικότητας, όπως ήδη ίσως φάνηκε, ακολουθεί μια ανοδική πορεία από έργο σε έργο. Στους *Ανυπεράσπιστους* δεν επιχειρείται μια συνολική θεώρηση της νεοελληνικής πραγματικότητας όπως στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* προηγουμένως και στο *Διπλό βιβλίο* αργότερα, με άλλους όρους, αλλά φαίνεται μάλλον σαν να θέλει να αποδώσει αυτό που θα λέγαμε τα «παραλείπόμενα» της νεοελληνικής πραγματικότητας, τα χάσματα των ιστορικών διαδικασιών, να δώσει έμφαση στο συναισθηματικό φορτίο που κουβαλά το πρόσωπο του νέου ελληνισμού. Οι ήρωες της συλλογής, χαμάληδες, σακάτηδες, πόρνες, χαμένοι στρατιώτες του Εμφύλιου, αβοήτητα παιδιά και ναυτικοί χωρίς λιμάνι, είναι ανυπεράσπιστοι ακριβώς επειδή καμιά ιστορική διαδικασία, κανένας ιστορικός, ούτε και ο ίδιος ο συγγραφέας που τους

δημιούργησε δεν τους υπερασπίζεται, εντάσσοντάς τους σε μια οργανικότερη ενότητα. Είναι τα ανθρώπινα θύματα της ιστορίας, σύμβολα ενός νεοελληνισμού που, κατά τον Χατζή, είναι «ένας μικρός Χριστός σταυρωμένος ανάποδα»¹⁵. Οι *Ανυπεράσπιστοι* επομένως έχουν μια σημαντική θέση στην πεζογραφία του Χατζή, ακριβώς επειδή, μιλώντας για ρήγματα, αποτελούν και αυτοί ένα ρήγμα στην ισορροπία της, σφραγίζουν το έργο του, ανεξίτηλα πλέον, με το αίσθημα της λύπης.

Παρόλο που οι *Ανυπεράσπιστοι* φάνηκαν να αγγίζουν ένα κρεσέντο τραγικότητας, επιμένω πως η πορεία είναι ανοδική γιατί στο *Διπλό βιβλίο* επανερχόμαστε στην αναπαράσταση της νεοελληνικής ιστορικής πραγματικότητας με συνθετικές επιδιώξεις. Όπως καταλαβαίνει κανείς, όταν τα μεγέθη μεγαλώνουν, όταν η κρίση παρουσιάζεται τόσο γενικευμένη ώστε να περιλάβει, σε χρονικό επίπεδο, τις μεταγενέστερες φάσεις της νεοελληνικής πραγματικότητας μετά τον Εμφύλιο, σε τοπικό, τους διαφορετικούς τόπους στους οποίους οι Έλληνες αναγκάστηκαν να καταφύγουν για την επιβίωση, στο επίπεδο της συνείδησης, την αδυναμία δημιουργικής επεξεργασίας των ιστορικών βιωμάτων, και όλα αυτά κάτω από την αγωνιώδη ματιά προς το μέλλον, τότε η αίσθηση της τραγικότητας αποκτά μια οξύτητα που δεν είχε ποτέ προηγουμένως¹⁶. Η τελική έκβαση στο *Διπλό βιβλίο* θέλει να είναι ελπιδοφόρα και αισιόδοξη, ωστόσο το αισιόδοξο τέλος παρουσιάζεται με τη μορφή σημειώσεων του υποτιθέμενου συγγραφέα ο οποίος, ούτως ή άλλως, δεν ολοκλήρωσε το μυθιστόρημά του, τη σύνθεση δεν την έκανε. Αυτό οπωσδήποτε αδυνατίζει την εμβέλεια της θετικής προοπτικής για τον αναγνώστη. Πολύ περισσότερο, η τελική αισιόδοξία σκιάζεται ή ακόμη φαίνεται και εντελώς αδικαιολόγητη με βάση ό,τι έχει προηγηθεί στο μυθιστόρημα. Οι δυσκολίες, αντικειμενικές και υποκειμενικές έχουν παρουσιασθεί σε όλη τους την τραγικότητα: δομές οικονομικές και κοινωνικές αδιατάρακτες που αλέθουν τα άτομα· ατομικές συνειδήσεις που παλεύουν μεν να σταθούν στον κόσμο με κάποια αξιοπρέπεια αλλά λυγίζουν. Είναι φανερό πως προς το τέλος της ζωής του ο Χατζής πάλευε να

βρει και να δώσει μια προοπτική, η οποία θα ξεπερνούσε την ιδεολογική στασιμότητα και τον εγκλωβισμό στα παλαιά σχήματα. Η προσέγγιση της νεοελληνικής πραγματικότητας ωστόσο, έτσι όπως την είχε συλλάβει και θεμελιώσει μέσα από τις μελέτες του αλλά και την πεζογραφία του, είχε μια εγγενή τραγικότητα η οποία δεν άφηνε πολλά περιθώρια αισιόδοξων διεξόδων.

Ξαναγυρνούμε λοιπόν στο ιστορικό του έργο, αναζητώντας και εκεί το τραγικό στοιχείο. Η νεοελληνική κουλτούρα και συγκεκριμένοι δημιουργοί και γενιές παρουσιάζονται αγωνιζόμενοι για μια σύνθεση και υπέρβαση η οποία διαρκώς ματαιώνεται, οι προσπάθειες ηττώνται για λόγους ανεξάρτητους από τη δική τους καλλιτεχνική αξία και επάρκεια, δημιουργούνται κενά και χάσματα. Η όλη διαδικασία έχει κάποιο επικό στοιχείο με την έννοια του συνεχούς αγώνα, αλλά εκείνο που υπερισχύει είναι η πίκρα και η λύπη αλλά και η συνειδητοποίηση ότι τα πράγματα με τις παγκόσμιες εξελίξεις στον πολιτισμό έχουν φθάσει στο ακραίο σημείο του αδιεξόδου· ο νεοελληνικός πολιτισμός πρέπει πια να αποκτήσει μια αυτοσυνειδησία και να ανασυντάξει τις ουσιαστικές του δυνάμεις (και όχι μόνο τη ρητορική του) αν θέλει να επιβιώσει. Ο ίδιος ο Χατζής πάλεψε με όλα του τα όπλα, επιστημονικά και λογοτεχνικά, γι' αυτή την αυτοσυνειδησία. Το συγγραφικό του έργο, σε όλες του τις πλευρές, έχει τον χαρακτήρα της ριζοσπαστικής παρέμβασης, γιατί θέτει τον αναγνώστη σε μια θέση αμφισβήτησης των υπαρχόντων ερμηνειών αλλά και ενώπιον της ευθύνης για το μέλλον. Αφήνει ανοιχτά τα ενδεχόμενα της τελικής νοηματοδότησης, αλλά φροντίζει να τον οδηγήσει σε μια κατάσταση αυτοσυνειδησίας στην οποία δεν έχουν θέση ούτε η τυφλή και άκριτη πίστη στην πρόοδο ούτε όμως και η απαξίωση της ανθρώπινης δράσης ως ασήμαντης για την πορεία των πραγμάτων.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η συνέντευξη απομαγνητοφωνημένη δημοσιεύτηκε στο Νίκος Γουλανδρής, *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989) Δημήτρη Χατζή*, Αθήνα, Γνώση, 1991, σσ. 775-776. Σε γραπτή μορφή δημοσιεύτηκε στο περ. *Η λέξη*, τχ. 6 (Ιουλ.-Αυγ. 1981),

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

Σειρά: ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΤΕΡΓΙΟΥ

Δημοσιογράφος - Συγγραφέας

ΤΑ ΒΛΑΧΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΜΑΝΙΝΑΣ ΜΕ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

ΤΑ ΒΛΑΧΙΚΑ ΕΘΙΜΑ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΜΑΝΙΝΑΣ ΜΕ ΑΡΧΑΙΟΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΡΙΖΕΣ

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΤΕΡΓΙΟΥ

172 σελίδες

με 25 εικόνες εκτός κειμένου

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Προσφορά στον Πολιτισμό

Ιπποκράτους 8 Αθήνα

Τηλ.: 36.27.318

σσ. 424-425.

2. Αντρέας Φραγκιάς, «Ο δεσμός με τα πράγματα», *Η λέξη*, αφιέρ. στον Χατζή, τχ. 144 (Μάρτ-Απρ. 1998), σ. 123.
3. Υπό δημοσίευση στον συλλογικό τόμο *Ο καθρέφτης και η γραφή*, επιμέλεια Μισέλ Φάις, Πόλις.
4. Τις απόψεις αυτές επαναλάμβανε διαρκώς στην εποχή της μεταπολίτευσης. Βλ. ενδεικτικά: Εισαγωγικό σημ. στην έρευνα για το λαϊκό πολιτισμό που επιμελήθηκε ο Χατζής στο περ. *Αντί*, τχ. 40 (6/3/1976), σ. 43. Συνέντευξη στο περ. *Διαβάσω*, τχ. 5-6 (Νοέμ. 1976-Φεβρ. 1977), σ. 39. Διάλεξη με τίτλο «Το πρόσωπο του νέου ελληνισμού» (1979), *Αντί*, τχ. 297 (15/8/1985), σ. 35.
5. Hayden White, *Metahistory, The Historical Imagination in Nineteenth - Century Europe*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη και Λονδίνο, 1973, σ. 25.
6. Βλ. Δ. Χατζής, «Για την ΕΔΑ, το ΚΚΕ και το δρόμο της Ν. Αριστεράς», *Αντί*, τχ. 31 (1/11/1975), σσ. 36-37.
7. Hayden White, ό.π., σ. 15. Όπως είναι γνωστό, ο Hayden White αναλύει την ιστορική αφήγηση σε τρία επίπεδα: ως προς τον τρόπο που οργανώνεται η πλοκή (Mode of Emplotment), ως προς τον τρόπο που θεμελιώνονται τα επιχειρήματα (Mode of Argument), ως προς τον τρόπο που εμπλέκεται η ιδεολογία (Mode of Ideological Implication). Ο White ορίζει τέσσερις τρόπους για το κάθε επίπεδο. Κάθε ιστορικός, ανάλογα με τις επιλογές που κάνει στα τρία επίπεδα, διαμορφώνει το ιστοριογραφικό του ύφος. Παραπάνω είδαμε ότι στο επίπεδο της εμπλοκής της ιδεολογίας ο τρόπος του Χατζή είναι «ριζοσπαστικός». Στο επίπεδο της θεμελίωσης των επιχειρημάτων είναι «οργανικός» ενώ παρακάτω θα δείξουμε πως στο επίπεδο της οργάνωσης της πλοκής είναι «τραγικός».
8. Μ' αυτό το θέμα ασχολήθηκε στα μαθήματα που έκανε στη Γενεύη το 1973, με τίτλο «Η νέα ελληνική λογοτεχνία από τις πρώτες αρχές ως τα 1669». Ένα μέρος δημοσιεύτηκε στον τ. *Μικρό Νεοελληνικό Όργανο*, επιμ. Ν. Γουλανδρός, Αθήνα, Εξάντας, 1994, σσ. 193-235. Βλ. ακόμη τα άρθρα του στο περ. των προσφύγων *Πυρσός*, «Ο Διγενής Ακρίτας και ο ακριτικός κύκλος», τχ. 1/1961, σσ. 36-37 και «Η βυζαντινή λαϊκή λογοτεχνία. Ο

Φτωχοπρόδρομος», τχ. 2/1961, σσ. 33-40.

9. Βλ. κυρίως «Ο θρυμματισμός του έργου του Σολωμού», διάλεξη που δόθηκε στο σύλλογο Τέχνη της Θεσσαλονίκης το 1979. Ένα μέρος της δημοσιεύτηκε στο *Αντί*, τχ. 297 (15/8/1985), σσ. 44-46. Σώζεται ολόκληρη σε χειρόγραφο.
10. Βλ. κυρίως το άρθρο στον *Πυρσό*, «Κωστής Παλαμιάς», τχ. 1/1963, σσ. 16-19 και «Από το Σολωμό στη Νέα Ποίηση», *Αντί*, τχ. 146 (29-2-1980), σσ. 35-37 και τχ. 147 (14-3-1980), σσ. 39-41.
11. Εκτός από το παραπάνω άρθρο στο *Αντί*, σημαντικό είναι και το άρθρο στον *Πυρσό*, «Ο Σεφέρης και η Νέα Ποίηση», τχ. 1/1964, σσ. 13-14.
12. Γ. Πασχαλίδης, «Σπουδή πάνω στις Σπουδές του Δημήτρη Χατζή» στον τ. *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης*, εισαγ. Ε. Καψωμένος, επιμ. Γιάννης Παππάς, Αντώνης Σκιαθάς, Πρακτικά Συνεδρίου, Πάτρα, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1999, σ. 171.
13. Ερατοσθένης Καψωμένος, «Ο Δημήτρης Χατζής και το πολιτισμικό μας πρόβλημα», στον τ. *Δημήτρης Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης*, ό.π., σ. 308.
14. Η Αγγέλα Καστρινάκη, ανιχνεύοντας τις ταλαντώσεις του Χατζή ανάμεσα στην πίστη και την απιστία, από έργο σε έργο, επισημαίνει πως στο *Τέλος της μικρής μας πόλης* επιτυγχάνεται ο ύψιστος βαθμός ισορροπίας. «Δημήτρης Χατζής: Το έπος της πίστης και το δράμα της απιστίας», στον τ. της ίδιας, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου. Μελέτες για την ελληνική πεζογραφία του 20ου αιώνα*, Αθήνα, Πόλις, 1997, σσ. 160-161.
15. Δ. Χατζής, «Στο εργαστήρι του καλλιτέχνη», Ομιλία στον σύλλογο Τέχνη της Θεσσαλονίκης το 1975. Δημοσιεύεται, απομαγνητοφωνημένη, στο *Μικρό Νεοελληνικό Όργανο*, ό.π., σ. 282. Ο Νίκος Καζάζης, «Η Ρωμιοσύνη και ο χαμάλης», αφιέρ. στον Χατζή, στα *ενθέματα* της εφ. *Η κυριακάτικη Αυγή* (5/3/2000), επισημαίνει το συμβολικό φορτίο που κουβαλούν οι χαμάληδες του Χατζή για να δειχθεί η συναισθηματική και ιδεολογική συγκρότηση του νέου ελληνισμού.
16. Ίσως αυτός να είναι ένας από τους λόγους, που στην παραπάνω συνέντευξη στον Θ. Νιάρχο ο Χατζής εκφράζει την προτίμησή του στο *Διπλό Βιβλίο*, βλ. *Βιβλιογραφικό μελέτημα*, ό.π., σ. 777.

Αναζητώντας τα ίχνη του Χατζή

Με αφορμή τα 491 δελτία του Νίκου Γουλανδρή

της Χρύσας Προκοπάκη

«Και αυτά επίσης τα διηγήματα [Ανυπεράσπιστοι] συγκροτούν έναν κύκλο, συνθέτουν όλα μαζί μια εικόνα. Η εικόνα αυτή δεν αναφέρεται πια στη διαδικασία της παρακμής, στην πορεία της φθοράς – η παρακμή είναι δοσμένη, η φθορά έγινε. Μέσα από αυτήν, ανακύπτουν τώρα συντριμμένες καταστάσεις, αξεπεράστα συντριμμένες καταστάσεις, είναι η καταστροφή των ανθρώπων, που ύστερα από τον πόλεμο, έχασαν το μεγάλο στήριγμα που λέγεται όνειρο, το μεγάλο στήριγμα που λέγεται μύθος. [...] Έτσι, αυτά τα διηγήματα, αν τολμούσα εγώ κάπου να τα κατατάξω, θα τα έβαζα μέσα σε αυτό το λαμπρό δημιούργημα της λογοτεχνίας μας, που λέγεται “ποίηση της ήττας”.»

Ετσι μιλούσε ο Δ. Χατζής για το βιβλίο του στους φοιτητές της Θεσσαλονίκης μετά τον επαναπατρισμό του, τον Νοέμβριο του 1975¹.

Πώς διαβάζονται σήμερα οι *Ανυπεράσπιστοι* ή *Η μικρή μας πόλη*; Κοσμοϊστορικά γεγονότα, καλπάζουσες αλλαγές μεταμόρφωσαν την όψη του κόσμου, επηρέασαν τις συνειδήσεις, το βλέμμα μας. Όσο για το όνειρο...

Παράλληλα, νέες μεθοδολογικές προσεγγίσεις των λογοτεχνικών έργων προβάλλουν άλλες αξίες, φωτίζουν άλλες πτυχές, προτείνουν, έστω έμμεσα, διαφορετικά κριτήρια στον αναγνώστη.

Τα διάβασα πάλι ύστερα από πολύ καιρό μ' ένα αίσθημα ανακούφισης. Ξαναβρήκα την διεισδυτική ματιά, το περίσσειμα ανθρωπιάς, τον υπεύθυνο και μαστορικό λόγο. Έρχονταν έτσι, σαν μια ασπρόμαυρη ταινία, χαμηλόφωνη, μ' όλες τις φωτοσκιάσεις των μορφών, μέσα στην παραζάλη των εκτυφλωτικών παραστάσεων και των εκκωφαντικών ήχων που μας στομώνουν τις αισθήσεις.

Η πρόθεσή μου ωστόσο δεν είναι να αναδείξω με δυο ιμπρεσιονιστικές πινελιές την αντοχή και την επικαιρότητα του συγγραφέα Χατζή. Άλλοι, πιστεύω,

θ' ασχοληθούν διεξοδικά με το θέμα. Στα είκοσι χρόνια της απουσίας του όμως, συγκεντρώθηκε ένα πλουσιότατο υλικό, που αναδεικνύει μια σύνθετη προσωπικότητα με μεγάλο εύρος ενδιαφερόντων και δραστηριοτήτων. Τα λογοτεχνικά του κείμενα, μέσα από το εσωτερικό οδοιπορικό και τις περιπέτειες του δημιουργού τους, προπάντων στη διάρκεια της μακρόχρονης υπερωρίας του, (επι)δέχονται έναν καινούργιο φωτισμό. Πιστεύω πως, για οποιαδήποτε νέα προσέγγιση ή επανεκτίμησή μας, έχουμε κάθε λόγο να αξιοποιήσουμε αυτά τα νέα στοιχεία. Σίγουρα θα αποδειχθούν πολύτιμα, για όσους τουλάχιστον, εις πείσμα των καιρών, επιμένουν να συνδέουν τα έργα με τους όρους της γένεσής τους και τα κοινωνικά συμφραζόμενα. Μιλώ ασφαλώς για τις εξαντλητικές έρευνες του Νίκου Γουλανδρή, ο οποίος θυσιάσε όλα αυτά τα χρόνια μετά το θάνατο του Χατζή, για να μας τον ζωντανεύει και να μας τον αποκαλύπτει.

Χτυπώντας πόρτες γνωστών και αγνώστων, ταξιδεύοντας με όλα τα μέσα, κάποτε με τα πόδια ή με το διαδίκτυο, ο Ν.Γ. αναζήτησε παντού τα ίχνη του συγγραφέα του, με στόχο να μη χάσει ούτε τσιγαρόχαρτο που να αφορά το πέρασμά του από τον κόσμο τούτο.

Από ιδιωτικά και δημόσια αρχεία και βιβλιοθήκες, υπουργεία και στρατολογικά γραφεία, κομμουνιστικά κόμματα στην Ελλάδα και στις χώρες της εξορίας του, προσωπικά τεκμήρια και μαρτυρίες κατόρθωσε να αντλήσει, ψηφίδα την ψηφίδα, το υλικό του. Υλικό που η χρησιμότητά του δεν περιορίζεται σ' αυτό που έλεγα παραπάνω, δηλαδή στον φωτισμό του λογοτεχνικού έργου: Ένας άλλος Χατζής, άλλος, όχι αλλιώς-τικός, φανερώνεται μέσα από τις εξομολογητικές επιστολές του, τα διαυγή στοχαστικά του κείμενα, τα δημοσιεύματά του στον παράνομο Τύπο και στα περιοδικά της ξενιτειάς.

Ο πρώτος καρπός των ερευνών του Ν.Γ. είδε το φως το 1989: *Μικρό Νεοελληνικό Όργανο, Εκλογή κειμένων (1947-1975) του Δημήτρη Χατζή – Για τον Νέο Ελληνισμό*. Βιβλίο συγκροτημένο από διαφορετικά κείμενα: κομματικές συζητήσεις, μεταγραμμένες ομιλίες, επιστολές κ.λπ., που ο συνδυασμός τους κρίκος φαίνεται ευκρινέστερα στη γαλλική απόδοση του τίτλου του βιβλίου: *Enquête d' une synthèse néo-hellénique*. (Πρόκειται για διπλωματική εργασία στη Γαλλία.) Σε αναζήτηση, λοιπόν μιας νεοελληνικής σύνθεσης. Αυτής της «σύνθεσης» που ήταν το πάθος και ο σκοπός ζωής του Δ. Χατζή. Ένα βιβλίο αναφοράς, μια και αναδεικνύει τις βασικές συνιστώσες της σκέψης του, εκφράζοντας με ενάργεια την όλη σύλληψή του για το παρελθόν του νέου ελληνισμού και το ποθούμενο μέλλον του.

Στη συνέχεια, ένας ογκωδέστατος τόμος, που ο Γουλανδρής ονομάζει σεμνά *Βιβλιογραφικό μελέτημα (1930-1989)* εκδίδεται το 1991 από τη «Γνώση». Στην πραγματικότητα ο τόμος περιλαμβάνει... την πάσα ύλη! Κείμενα αθησαύριστα, ημιτελή, ανέκδοτα ή δυσεύρετα, επιστολές, ποικίλες πληροφορίες. Ακολούθησαν *Ευρετήρια και Συμπληρώματα* («Γνώση», 1992). Το 1998

ο Ν.Γ. τυπώνει με έξοδά του τα 300 δελτία (1935-1975) για τον Χατζή (έκδ. εκτός εμπορίου.)

Τον περασμένο Μάρτιο, τέλος (;) κυκλοφόρησε ο τόμος 491 δελτία (1930-1975) για τον Δημήτρη Χατζή, ένα εξαιρετικά επιμελημένο βιβλίο, από τη «Μαύρη Λίστα». Πρόκειται για αναδιαρθρωμένη και επεξεργασμένη ξανά παρουσίαση των προηγούμενων δελτίων, εμπλουτισμένη με τα νέα ευρήματα. Η σοδειά είχε αυγατίσει στο μεταξύ, εκ των υστέρων μάλιστα εμφανίστηκαν σε έντυπα άλλα δελτία²:

Τα 491 δελτία χρονολογικά ταξινομημένα, διαγράφουν τον βίο και τη δράση του κομμουνιστή, την ανέλιξη του συγγραφέα και στοχαστή: Ο Χατζής, αγωνιστής της Αριστεράς, δυο φορές εκτοπισμένος (Φολέγανδρος επί Μεταξά, Ικαρία το '47), ο Χατζής της Αντίστασης, ο Χατζής του Εμφυλίου, που λιποτακτεί, συνδέεται με τον Δημοκρατικό Στρατό, για να βρεθεί, μετά την ήττα, στις σοσιαλιστικές δημοκρατίες, όπου θα περάσει το «τέταρτον του αιώνα» (Ρουμανία, Ουγγαρία, Αν. Γερμανία και τέλος οριστικά Ουγγαρία), ως τον επαναπατρισμό του το 1975· ο Χατζής δημοσιογράφος στα παράνομα έντυπα, όλα τα δέκα χρόνια στην πατρίδα, και στον ελληνικό Τύπο και το Ραδιόφωνο του «εξωτερικού»· ο Χατζής συγγραφέας, βυζαντινολόγος και νεοελληνιστής, πανεπιστημιακός δάσκαλος, πρεσβευτής της πνευματικής Ελλάδας στις χώρες της φιλοξενίας. Κι ακόμα, ο μέσα άνθρωπος, τρυφερός, ερωτικός στις εξομολογήσεις του σε οικεία πρόσωπα, γενναιόδωρος προς τους ομοτέχνους του, εύθραυστος κι όμως θεληματικός οραματιστής με τεράστια αποθέματα δύναμης και καρτερίας.

Ακολουθώντας τα ίχνη του, όπως συμβαίνει πάντα με πρόσωπα που γράφουν ιστορία, γνωρίζουμε το ιστορικό και πολιτιστικό πλαίσιο, τις ιδεολογικές διαδρομές, τη δράση, τις νοοτροπίες, τις δυσκολίες προσαρμογής ή τις «στοχαστικές προσαρμογές» του κόσμου της προσφυγιάς, τις αγκυλώσεις, τις ψευδαισθήσεις, αλλά και την προσήλωση στην κοινή υπόθεση.

Μίλησα προηγουμένως για ποικίλες πηγές που τροφοδότησαν τις εργασίες του Νίκου Γουλανδρή. Η μεγάλη δεξα-

μενή όμως, τα τελευταία χρόνια, ήταν τα Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας. Μια κιβωτός-θεματοφύλακας της πρόσφατης ιστορίας μας και των πεπραγμένων του αριστερού κινήματος. Κι εδώ θα πρέπει να κάνουμε τιμητική μνεία στους αφιλοκερδείς εργατες-ερευνητές των ΑΣΚΙ και στον εμπνευστή τους, τον Φίλιππο Ηλιού.

Άλλο απόκτημα που χρωστάμε στα ΑΣΚΙ είναι το βιβλίο της Άννας Ματθαίου και της Πόπης Πολέμη *Διαδρομές της Μέλπως Αξιώτη, 1947-1955* («Θεμέλιο», 1999). Ευτυχής σύμπτωση. Δύο κορυφαίοι συγγραφείς μας που οι δρόμοι τους διασταυρώθηκαν στην ξενιτειά, που συνεργάστηκαν μάλιστα³, μας αποκαλύπτονται παράλληλα. Συνεργάστηκαν, αλλά δεν συμπορεύτηκαν. Κι ο διαφορετικός τρόπος που ανταποκρίθηκε στις νέες συνθήκες η ανθρώπινη και καλλιτεχνική ιδιοσυγκρασία τους θ' άξιζε τον κόπο να μελετηθεί μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο.

Οι εργασίες λοιπόν του Γουλανδρή είναι εργαλείο δουλειάς που προσφέρει σε ερευνητές διαφορετικών ενδιαφερόντων, είτε αυτά αφορούν άμεσα τον Δ.Χ. είτε τα τόσα πρόσωπα που «συνδιαλέγονται» μαζί του, είτε, γενικότερα, το πολιτικό και πολιτιστικό κλίμα των χρόνων εκείνων. Αλλά ας μείνουμε στον Χατζή.

Μέσα από τα πολλά, στα οποία θα μπορούσε κανείς να εστιάσει την προσοχή του, όσο μου επιτρέπει ο χώρος, θα ήθελα να επισημάνω την μεϊζονα, κατά τη γνώμη μου, προσφορά αυτής της κατάθεσης: την αποκάλυψη δηλαδή του διανοούμενου Δ. Χατζή, ο οποίος στέκει επάξια πλάι στον καλλιτέχνη.

Μέσα από τη διδασκαλία των Φώτων, και με τη μαρξιστική παιδεία του, έχει διαμορφώσει ένα στέρεο σύστημα ιδεών. Δουλεύοντας σε ερευνητικά και πανεπιστημιακά κέντρα στην Αν. Γερμανία και στην Ουγγαρία, έχει επίσης αποκτήσει αυστηρή επιστημονική συνείδηση: τεκμηρίωση, έλεγχος των πηγών. Η ευρεία γνώση του ιστορικο-φιλολογικού υλικού του τού επιτρέπει να κινείται σε μεγάλα σύνολα με εκπληκτική άνεση. Ανεξάρτητος μέσα στη στράτευση του, θέτει τις εκάστοτε κομματικές απόψεις στον έλεγχο των επιστημονικών δεδομένων.

Ο αγώνας του για τη διαφώτιση των προσφύγων, για την παιδεία των νέων, για τη διάδοση των ελληνικών γραμμάτων ένα σκοπό υπηρετεί με πάθος: Να ιστοριοποιήσει το μυθικό παρελθόν, να αποσκορακίσει τη μηχανιστική σκέψη, να γκρεμίσει στερεότυπα, να ανασκευάσει παγιωμένες απόψεις και ιδεολογήματα.

Το πάθος που τον διακατέχει και διατρέχει τα γραφτά του είναι η αναζήτηση της νεοελληνικής ταυτότητας, η διαμόρφωση μιας «νέο-ελληνικής ιδεολογίας». Δεσπόζουσα ιδέα, η κατάκτηση της εθνικής αυτογνωσίας. Ιδιαίτερα ο κόσμος της Αριστεράς καλείται να αντιπαραθέσει τον ορθό λόγο στα μυθεύματα της αστικής διάνοησης. Που σημαίνει, πρώτα απ' όλα, καταπολέμηση της «βαυκαλιστικής ιδεολογίας της αιωνίας Ελλάδος». Εκεί χτυπούν όλα τα σφυριά: στην κατάδειξη της ασυνέχειας του τριχιλιετούς ελληνικού πολιτισμού. Στην επισήμανση των τομών ανάμεσα στον αρχαίο κόσμο, τον βυζαντινό, τον νεοελληνικό.

Ξεκινώντας από τα κείμενα, αναζητά τις πηγές της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Αναπτύσσει διά μακρών τη θέση ότι αυτή ξεκινά από το ύστερο Βυζάντιο (12ος αι., Ακριτικά), με την εμφάνιση της δημόσιας γλώσσας που συνυπάρχει με την αττικίζουσα. Δεν είναι νέα η άποψη. Σημασία έχει πώς την υπερασπίζεται, ποια επιχειρηματολογία επιστρατεύει, λαμβάνοντας υπόψη όλες τις γλωσσολογικές, στιχουργικές, υφολογικές, πολιτιστικές και πολιτικές παραμέτρους.

Αν λοιπόν το γλωσσικό κριτήριο χρησιμεύει για να εντοπιστούν οι πρώτες αποτυπώσεις της νεοελληνικής λαλιάς στον γραπτό λόγο, αργότερα, και σαφώς στους νεότερους χρόνους (16ος, 17ος, 18ος αι.), «όπου καθαρά πια, και μέσα από τα γραφτά κείμενά του, παρακολουθούμε τα βήματα του νεοελληνικού κόσμου προς την εθνική του αυτοσυνείδηση», η λόγια γλωσσική παράδοση εντάσσεται στο σώμα της νεοελληνικής λογοτεχνίας.

Αυτά πολύ σχηματικά. Το θέμα βεβαίως δεν είναι μόνο φιλολογικό. Γι' αυτό η «συνέχεια» και η «ασυνέχεια» απασχολεί πολύ τους κομματικούς υπευθύνους. Έτσι π.χ. στη μεγάλη συζήτηση εν όψει της συγγραφής μιας νε-

οελληνικής λογοτεχνίας, ο Χατζής εξαπολύει μύδρους προς όλες τις κατευθύνσεις και δέχεται άλλους τόσους. Η μοιραία κατάληξη θα είναι ο «προβληματισμός» γύρω από τη φυλετική καθαρότητα. Όπου, κλείνοντας το μακροσκελές άρθρο του εναντίον Χατζή ο σύντροφος Κ. Τόλιας γράφει: «Για τον Δημ. Γ. Χατζή, νεοέλληνες=ανάμιξη σλάβων κι αρβανιτάδων, που σαν τέτοιοι δεν έχουν κανένα δεσμό με την αρχαιοελληνική λαότητα [...] Τελειώνοντας, έχω τη γνώμη, πως το άρθρο [του Χατζή]: “Γύρω από τα προβλήματα της ‘συνέχειας’” δεν βοήθησε, δεν ωφέλησε. Το Κόμμα μας –το ΚΚΕ– στη σημερινή περίοδο βάζει σαν άμεσο και επιταχτικό καθήκον τη συνένωση και συσπείρωση όλων των πατριωτικών δυνάμεων της χώρας μας σ’ ένα ενιαίο μέτωπο πάλης ενάντια στους αμερικανοάγγλους κατακτητές και τους προσκυνημένους τους. Το άρθρο αυτό δε βοήθησε προς την κατεύθυνση αυτή». (όπερ έδει δείξει).⁴

Πράγματι ο Δον Κιχώτης, που από το 1947 και μέσα στην Απριλιανή δικτατορία ακόμα δεν παύει να ονειρεύεται μια νέο-ελληνική Αναγέννηση, χαλάει τα «ρεαλιστικά» προγράμματα. Παρακολουθεί τις ελληνικές εξελίξεις, αντιστέκεται στις αρτηριοσκληρωτικές κριτικές της κομματικής καθοδήγησης για την *Επιθεώρηση Τέχνης* π.χ., αντιπαρέρχεται τα εθνικολαϊκά κινήματα και τις ουτοπικές συμμαχίες, τα ενιαία μέτωπα μέσα στην ψυχροπολεμική υστερία, καταγγέλλει τον λαϊκισμό, τη φολκλορική προβολή της Ελλάδας, τις γραφικότητες.

Δεν θα επεκταθώ περισσότερο. Ο Δ. Χατζής ήταν ένα πνεύμα διαυγές, μια πραγματικά αριστερή συνείδηση, που εκφράστηκε σε δύσκολη μεταβατική περίοδο. Παρά τις δεσμεύσεις και τις προσωπικές αναστολές, κατόρθωσε να αρθρώσει τον λόγο του. Σε άγονο όμως έδαφος εκ των πραγμάτων. «Αν θέλω να έρθω στην Ελλάδα, γράφει, δεν είναι για να περάσω καλύτερα [...], δεν είναι καμιά νοσταλγία για τα λιμανάκια και τα προβατάκια – είναι γι’ αυτήν τη θανάσιμη επιτακτική ανάγκη που νιώθω: να δοκιμάσω, στην πράξη, αν αυτά που σκέφτομαι είναι χρήσιμα στην Ελλάδα.»

Τι θα έκανε αν ερχόταν νωρίς; Ίσως,

Η πολυκατοικία στην οδό Πεστών, στην Κυψέλη, όπου κατοίκησε ο Δ. Γ. Χατζής για ένα διάστημα το 1945, πριν η οικογένεια μετακινηθεί στην οδό Σπετσών. Αργότερα στο ίδιο σπίτι κατοίκησε ο Άγγελος Γ. Χατζής.

σίγουρα, ένα πιο πλούσιο έργο. Όσο για τ’ άλλα οι υποθέσεις δεν ωφελούν.

Επιστρέφοντας, συνεχίζει να επεξεργάζεται βασανιστικά τα δοκιμακά του κείμενα. Γράφει επίσης *Το διπλό βιβλίο*. Νομίζω ότι η απογοήτευσή του είναι εμφανής, όσο κι αν χρησιμοποιεί διάφορες περσόνες για να μετριάσει την εντύπωση, όσο κι αν επιχειρεί κάποια ανοίγματα αισιοδοξίας.

Ωστόσο, αναλαμβάνει την έκδοση του περιοδικού *Το Πρίσμα* που το παρακολουθεί ως τις παραμονές του θανάτου του, ξέροντας... Αυτή είναι η συνέχεια και συνέπεια του διαφωτιστή: Να φέρει στην Ελλάδα ένα άλλο πνεύμα, να σπάσει τα στενά εθνικά όρια, ακριβώς για τη συγκρότηση μιας αριστερής ελληνικής ιδεολογίας, έτσι πεισματικά, αποχαιρετώντας τη ζωή.

Σήμερα, ύστερα από μισόν αιώνα, κανένα από τα προβλήματα που έθεσε δεν έχει λυθεί. Όσο για τους τρισχιλιετείς Έλληνες, αυτοί περιφέρονται δεξιά και αριστερά βεβαίως, ενώ οι εθνικισμοί μαίνονται και οι λαϊκισμοί ανθούν.

Προλογίζοντας τη συγκομιδή του στα 491 δελτία ο Ν.Γ. γράφει: «[...] η αξία της “πραμάτειας” που έφερε το ταξίδι θα κριθεί [...] και από τη χρήση που θα

της κάνει η κοινωνία της». Ισχύει όμως, ίσως περισσότερο, και το αντίθετο: Η αξία της κοινωνίας κρίνεται κάποτε από τη χρήση της πραγματείας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. «Στο εργαστήριο του καλλιτέχνη», ομιλία στο σύλλογο «Τέχνη», Θεσσαλονίκη, 5 Νοεμβρίου 1975. Βλ. *Μικρό Νεοελληνικό Όργανο, Εκλογή κειμένων (1947-1975) του Δημήτρη Χατζή - Για τον Νέο Ελληνισμό*. Επιλογή κειμένων, σημειώσεις, μεταγραφή Νίκου Γουλανδρή, 1989, σ. 190.
2. Βλ. Ν.Γ. «Δεκατέσσερα (ακόμα) δελτία (1914-1963) για τον Δημήτρη Χατζή», *Αντί*, τχ. 737, σσ. 45-51. Και: «Δώδεκα δελτία από τον φάκελο οικογενείας Γεωργίου Δ. Χατζή και Δώδεκα σχόλια του Νίκου Γουλανδρή για το βιβλίο 491 δελτία (1930-1975) για τον Δημήτρη Χατζή», *Η Εποχή*, σσ. 20-21, 13 Μαΐου 2001.
3. Ο Δ.Χ. μαζί με την Μέλπω Αξιώτη εξέδωσαν επιλογή νεοελληνικών διηγημάτων στα γερμανικά με τον τίτλο *Antigone Lebt* (Η Αντιγόνη ζει), Βερολίνο, 1960.
4. Το κείμενο του Δ. Χατζή «Γύρω από τα προβλήματα της “συνέχειας”» δημοσιεύθηκε στο περ. *Νέος Κόσμος*, τχ. 8, 1954, σσ. 1-20. Το κείμενο του Κ. Τόλια «Γύρω από ένα πρόβλημα της ιστορίας», στο ίδιο περιοδικό, τχ. 7, 1955, σσ. 62-70. Βλ. τώρα αντίστοιχα *Μικρό Νεοελληνικό Όργανο*, σσ. 57-88 και 89-96.

Η προετοιμασία και η υποδοχή του Διπλού βιβλίου

του Αλέξη Ζήρα

Είμαι ένας άνθρωπος που έρχομαι από το παρελθόν. Ένας άνθρωπος που δεν δέχεται όμως το παρελθόν. Έρχομαι από μια γενιά που έζησε καλύτερα και εντονότερα από τη σημερινή, τουλάχιστον, ελληνική γενιά. Έρχομαι από ένα κόσμο ιδανισμού, στον οποίο η γενιά μου πίστεψε απόλυτα. Αυτού μέσα ορίστηκε το μεγαλείο και η ομορφιά και η δύναμη της δικής μου γενιάς, αλλά κι εκεί μέσα επίσης βρίσκεται η πτώση της, αυτού μέσα βρίσκεται και το αδύνατο σημείο της. Ότι, δηλαδή, χωρίς ένα κριτικό έλεγχο, χωρίς μια προετοιμασία, όχι μόνον της ψυχής –που σε μας υπήρξε– αλλά και της λογικής, εδόθηκε η γενιά μας σ' αυτήν την θέληση να πραγματώσει αυτόν τον ιδανικό της κόσμο [...] Θα μπορούσα, λοιπόν, θαυμάσια να μείνω με τον ιδανικό μου κόσμο, όπως έρχεται αυτός και μας κουκουλώνει με τις αναμνήσεις, με τα βιώματα, με τους νεκρούς που έχουμε, με τις δόξες τις ατομικές και τις θυσίες που εκάναμε και πραγματικά να πεθάνω ευτυχισμένος [...] Αλλά θέλω να πω ότι σ' εμένα είναι μέσα μου ο νεοελληνισμός ένας μικρός Χριστός σταυρωμένος ανάποδα. Αυτό είναι για μένα το Ευαγγέλιο του νέου ελληνισμού. Κι αυτό βέβαια μου δίνει περισσότερες δυνατότητες να κινηθώ στο βάθος της ελληνικής πραγματικότητας, της ελληνικής δραματικότητας¹.

Ι. Η ΔΙΑΣΤΟΛΗ ΤΟΥ ΟΡΙΖΟΝΤΑ: Η ΠΡΟΣΔΟΚΙΑ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Μ' αυτό το κράμα επικού και λυρικού ύφους, γνώριμου από τα παρέμβλητα μέρη των διηγημάτων που δημοσίευσε στις δεκαετίες του '50 και του '60, όπου και ανέπτυξε τον σχολιαστικό και πλάγια διδακτικό του λόγο με διάμεσο τον προσφιλή ρόλο του αθέατου αφηγητή, ο Δημήτρης Χατζής προϋδίαζε ουσιαστικά τους αναγνώστες του για μια ουσιαστική αλλαγή που θα παρακολουθούσαν στο επόμενο έργο

Ποιητής ο Χατζής, μ' όλα του τα δικαιώματα,
έστω κι αν δεν χρησιμοποίησε ποιητικές τεχνικές
Κώστας Κουλουφάκος (1981)

Στο βάθος από αριστερά: Ζιζή Μακρή, Δημήτρης Χατζής, Θανάσης Χατζής (αρχές δεκαετίας 1970[;], ίσως στο Πιράνο, Γιουγκοσλαβία).

του. Με δεδομένες τις συναφείς πολιτικές και ιδεολογικές θέσεις που ανέπτυξε στις συζητήσεις του, δημόσιες και ιδιωτικές, από τους πρώτους μήνες της επανόδου του στην Ελλάδα, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε, έστω και πρωθύστερα, ότι ήδη από τα προηγούμενα χρόνια, της παραμονής του στην Ουγγαρία και στην Ανατολική Γερμανία, είχαν σχηματιστεί στο νου του οι βασικές, κατευθυντήριες γραμμές του επόμενου βιβλίου του. Ό,τι προέκυψε λίγο αργότερα, το σπονδυλωτό Διπλό βιβλίο, ένα αφήγημα με προβλη-

1. γ[ιώργος] κ.π[ηλιχός], [συνέντ.] «Δημήτρης Χατζής», Τα Νέα, 30 Νοεμ. 1974, σ. 2.

ματική δομή και ίσως προβληματικότερη ανάπτυξη, όπως επισημάνει ένα μέρος της κριτικής, όχι μόνο τότε αλλά και αργότερα, ήταν το αποτέλεσμα περισσότερο της σχετικής ιδεολογικής προετοιμασίας του συγγραφέα. Εκεί συνέκλιναν η απόφασή του να έρθει σε ρήξη, αν και όχι συνολική, με αυτό που περίμεναν οι αναγνώστες ως συνέχεια της παλαιότερης διηγηματογραφίας του, και η επιδίωξή του να δημιουργήσει μια μυθοπλασία πιο σύγχρονη, πιο δεμένη με το παρόν, με τεχνικές που θα έμοιαζαν κάπως ανατρεπτικές αν συγκρίνονταν με τις δουλεμένες στα ως τώρα πεζά του, και επίσης η βούλησή του να χειριστεί διαφορετικά το επίσης αγαπητό του θέμα της επαρχιακής καθίζησης και διάλυσης, συνδυάζοντάς το με προβλήματα υποστασιακά για την εθνική μας συγκρότηση.

Σύμφωνα με δημόσιες επισημάνσεις του ίδιου του Χατζή από τα τέλη του '74 αλλά και σύμφωνα με συζητήσεις μας από το καλοκαίρι του επόμενου χρόνου, η κατεύθυνσή του προς το μυθιστόρημα ήταν προαποφασισμένη². Θεωρούσε, και όχι άδικα, ότι το δράμα της γενιάς της αντίστασης, του εμφυλίου και των παρεπομένων γεγονότων του μεταπολέμου, απαιτούσε ένα είδος επικής σύνθεσης που θα παρακολουθούσε τη διαμόρφωση των συνειδήσεων, από τον ιδανισμό του συλλογικού οράματος στη μεταπολεμική σχάση και στο σκόρπισμα, και, τέλος, στην ανασύνταξη με την προοπτική μιας νέας μορφής κοινωνικής συνοχής³. Μ' αυτή την έννοια, το μυθιστόρημά του, όπως σχεδιάζόταν τουλάχιστον στη σκέψη του, αποτελούσε τη συνέχεια του λογοτεχνικού κόσμου που είχε ήδη κάνει τον κύκλο του με τη *Φωτιά, Το τέλος της μικρής μας πόλης* και τους *Ανυπεράσπιστους*, ταυτόχρονα όμως ήταν μια δραστική μετατόπιση ή έξοδος από αυτόν τον κύκλο που ο Χατζής τον θεωρούσε, από ιδεολογική και κοινωνική άποψη, οριστικά τελειωμένο⁴.

Στο γραμμένο λίγες μέρες μετά την επιστροφή του, πολύ ενδιαφέρον αυτοσχολίο του –ένα τμήμα του ήδη παραθέσαμε–

Δημήτρης Χατζής, Κλειώ Μακρή (δεκαετία 1960;).

καθώς και στον καταιγισμό των συνεντεύξεων που θα ακολουθούσαν στους επόμενους μήνες, ο συγγραφέας της *Θητείας* επανερχόταν ακούραστα στο θέμα του πολιτισμικού ρήγματος που προέκυψε από την οδυνηρή γείωση του ρομαντικού ιδανισμού της αριστεράς στη νέα, μεταπολεμική πραγματικότητα⁵. Αλλά και πηγαίνοντας ακόμα πιο πίσω, στην κρίσιμη δεκαετία του '30, εντόπιζε τις απαρχές αυτού του ρήγματος στη θραύση του κοινωνικού ιστού της ελληνικής ενδοχώρας. Πίστευε ότι το πολιτικό κατεστημένο των βενιζελικών και λαϊκών, η ακόλουθη μεταξική δικτατορία αλλά και η μεσαιωνική δομή των κλειστών επαρχιακών κοινωνιών που ως ένα βαθμό είχαν επιβιώσει ως το μεσοπόλεμο, αδρανοποίησαν μέσα από την ενίσχυση της φυλετικής ή άλλης αυταρέσκειας τις ανανεωτικές δυνάμεις του ελληνισμού⁶. Για να έρθει τελικά ο πόλεμος και μαζί με τις άλλες ανακατατάξεις του να διαλύσει, όπως ακούραστα επαναλάμβανε με κάθε

2. Κώστας Πάραλας, [συνέντ.] Δημήτρης Χατζής: «Η αναζήτηση της εθνικής ρίζας...» *Το Βήμα*, 27 Νοεμ. 1974: «Πιστεύω ότι το να γράφεις μια ιστορία, δεν είναι βέβαια εντελώς εύκολο, αλλά κάτι που μπορεί να το καταφέρουν πολλοί άνθρωποι. Το πρόβλημα είναι ότι πίσω από την ιστορία αυτή πρέπει να βγαίνει ένας απόλυτα υπαρκτός κόσμος. Πρέπει να υπάρχει ένα υπόβαθρο με πραγματικούς ανθρώπους. Γι' αυτόν τον λόγο δεν μπορούσα να προχωρήσω πολύ. Τώρα, θέλω όλες αυτές τις ιδέες που είχα, τις ιστορίες που σκέφθηκα, όλο αυτό το διανοητικό υλικό, να το μεταφέρω σε έναν ελληνικό τύπο και χρόνο».

3. «Για μένα είναι αναμφισβήτητο πως η σημερινή οργάνωση της κοινωνίας σκορπίζει και θα εξακολουθεί κάθε μέρα και περισσότερο να σκορπίζει τους ανθρώπους. Η καινούργια κοινωνία λοιπόν θα είναι εκείνη που θα ξαναενώσει τους ανθρώπους στις καινούργιες τους κοινότητες, κι αν θέλετε αυτό για μένα λέγεται σοσιαλισμός». Β[εατρίκη] Σπηλιάδη, [συνέντ.] «Ο συγγραφέας Δημήτρης Χατζής: Πνευματική κρίση ανάμεσα σε αντιφάσεις», *Η Καθημερινή*, 9-10 Μαρτ. 1982, σσ. 3-4.

4. Βλ. την καταφατική άποψη του Χριστόφορου Μηλιώνη: «Ο κόσμος του δεν τελειώνει βίαια, αλλά φτάνει σ' ένα τέλος

βιολογικό». Υποθέσεις. Εκδόσεις Καστανιώτη, Αθήνα 1983, σ. 73.

Στη συνέντευξή του, πάντως, ο ίδιος ο Χατζής μού είχε επισημάνει το τέλος αυτού του κύκλου, της αντιστασιακής και μετα-αντιστασιακής, ας πούμε, θεματικής. Αλέξης Ζήρας [συνέντ.], «Δημήτρης Χατζής, Η πίστη δεν είναι μια προσωπική υπόθεση...», *Γράμματα και Τέχνες*, 3, Μάρτ. 1982, σσ. 3-4.

5. Βλ. τις συναφείς παρατηρήσεις του Βαγγέλη Χατζηβασιλείου, «Η κοινωνική τυπολογία ενός ορκισμένου ρεαλιστή», *Βιβλιοθήκη Ελευθεροτυπίας*, 17 Μαρτ. 2000: «Και όλες πάλι μαζί οι ατομικές αυτές μονάδες, που συμπλέκονται αζεδιάλυτα στον αφηγηματικό ιστό [του Τέλους] αντανακλούν το ομαδικό πνεύμα ενός κατά τεκμήριο γερασμένου κόσμου, ο οποίος όντας εξ αντικειμένου στο κατώφλι θεμελιακών μεταβολών οφείλει είτε να ανταποκριθεί στο δραματικό πρόσταγμα των καιρών και να προχωρήσει χωρίς δισταγμούς μπροστά, είτε να κωφεύσει εκ των πραγμάτων στο μήνυμά τους και να σιγήσει οριστικά».

6. Ό.π., σ. 1: «Μιλάμε πολύ για την Ελλάδα, μιλάμε πολύ για τους θησαυρούς της παράδοσής μας, μιλάμε πολύ και έχουμε κι ολόκληρη λογοτεχνία του γαλανού μας Αιγαίου και της εξαιρετικότητάς μας στην Ιστορία».

ευκαιρία, τις συνεκτικές δυνάμεις και αξίες του κατά βάση ανοικτού κοινοτικού χαρακτήρα της κοινωνίας μας⁷.

II. Η ΠΟΛΗ ΩΣ ΜΙΚΡΟΓΡΑΦΙΑ ΕΝΟΣ ΚΟΣΜΟΥ

Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι απαρχές αυτής της θεωρίας του Χατζή για την ελληνική κοινωνία εντοπίζονται και στο λογοτεχνικό του έργο. Όχι στη *Φωτιά*, μια νουβέλα γραμμένη στο πνεύμα της ακατάλυτης αντιστασιακής νοοτροπίας, αλλά οπωσδήποτε στο *Τέλος της μικρής μας πόλης*, όπου σε πεζά όπως το εκτεταμένο διήγημα «Σαμπεθαί Καμπιλής» η μορφή του ραββίνου και η υποταγμένη στον ιερό κανόνα εβραϊκή κοινότητα πρόσφεραν στον αναγνώστη μια υποδειγματική παραβολή που λειτουργούσε σε πολλά ερμηνευτικά πεδία. Λόγου χάριν, στο πεδίο ερμηνείας του δογματισμού ως φαινομένου που εκπορεύεται από ένα πρόσωπο⁸, αλλά και στο πεδίο ερμηνείας της ιδεολογικής αυτάρκειας που συσπειρωμένη στο είναι της και έχοντας κόψει τις διόδους επικοινωνίας καταλήγει να είναι αυτοκαταστροφική. Άλλωστε, η ειρωνική επισήμανση του «τέλους» της γενέθλιας πόλης στον τίτλο της συλλογής των διηγημάτων του, ανοίγει στον αναγνώστη την ιστορική προοπτική μιας κοινωνίας σε μικρογραφία που αυτοκαταλύεται. Αναλογικά, θα μπορούσαμε να πούμε ότι κάπως έτσι αυτοκαταλύονται και οι πόλεις των δραματουργικών μύθων του Μπέρτολτ Μπρεχτ, το επικό ή διαλεκτικό θέατρο του οποίου επηρέασε όχι μόνο τη δημιουργική φαντασία αλλά και την αφηγηματική τεχνική του Χατζή, αν και με έμμεσο τρόπο⁹.

Μπορεί οι οφειλές προς τον Μπρεχτ να μην είχαν ενδεχομένως καν υποστασιοποιηθεί από τον ίδιο. Όμως οι οφειλές του προς τον αμερικανό πεζογράφο και θεατρικό συγγραφέα Θόρντον Ουάιλντερ¹⁰, του οποίου *Η πόλη μας*

(1938) ανέπλαθε εμφανώς τη θεματική αλλά και τις πρωτοποριακές δραματουργικές λύσεις της μπρεχτικής *Ανόδου και Πτώσης της Πόλης του Μαχαγκόνι* (1927), είναι ομολογημένες και φανερά διατυπωμένες¹¹. Τόσο στην εισαγωγή όσο και στο κλείσιμο του διηγήματος «Ο Ντέτεκτιβ» ο υποτιθέμενος διάλογος του Χατζή με τον Ουάιλντερ, κομίζοντας ακόμα και κάποιες αυτοβιογραφικές αναφορές, μάς δείχνει ότι και το θέμα της επαρχιακής πόλης ως μικρόκοσμου που συνοψίζει και κάνει εντονότερα τα χαρακτηριστικά της ευρύτερης κοινωνίας, όπως και το εύρημα της απευθείας επικοινωνίας με τον θεατή/αναγνώστη, είχαν όχι τυχαία μια μονιμότερη και ιδιαίτερα γόνιμη επίδραση στο έργο του Χατζή, φθάνοντας ακόμα και ως *Το διπλό βιβλίο*. «Και το δίκιο τό'χετε βέβαια εσείς, πέρα για πέρα, κύριε Θόρντον Γουάιλντερ. Τι ωραία που την επαραστήσατε σεις τη ζωή γενικώς της μικρής πολιτείας σε κείνη την ξακουσμένη σας τη Μικρή μας πόλη! Τη διαβάσαμε και την είδαμε και μεις στο θέατρο στην Ελλάδα και έχετε βέβαια δίκιο πως τίποτα ποτέ δεν συμβαίνει. Όλα κυλούν ειρηνικά κι ισορροπημένα μέσα στην αδιατάρακτη αρμονία της πατροπαράδοτης τάξης»¹².

Αυτή η «αδιατάρακτη αρμονία της πατροπαράδοτης τάξης» συγκεφαλαιώνει όχι μόνο τη μαρξιστική θέση του Χατζή για τις απαρχαιωμένες κοινωνικές δομές της ελληνικής ενδοχώρας, αλλά και τον τρόπο με τον οποίο η έπαρση και η αυταρέσκεια, δυο από τις πιο φανερές επιπτώσεις της λογίας εθνιστικής εσωστρέφειας¹³ αντιλαμβάνονταν την παράδοση, τόσο στον μεσοπόλεμο όσο και στα αμέσως μεταπολεμικά χρόνια. Ωστόσο, αν η προβληματική του για την ψιμυθιωμένη από τη γενιά του '30 παράδοση ήταν ζωτικής σημασίας κατά τη δεκαετία του '50 και του '60, δεν συνέβαινε το ίδιο στα μεταπολιτευτικά χρόνια. Διατυπωμένες λοιπόν μ' αυτό τον τρόπο και δημόσια, οι θέσεις του Χατζή

7. «Η ανθρώπινη κοινότητα όμως είναι το όνειρο και η ελπίδα μας [...] Και το όνειρο θα πάρει την υλική του υπόσταση μέσα από τους άλλους». Σούλα Αλεξανδροπούλου, «Ο Δημήτρης Χατζής εξομολογείται [...]». Ζούμε σε μια εποχή που ο κόσμος ξαναγεννιέται από την αρχή», *Η Καθημερινή*, 24 Οκτ. 1976.

8. Hego Hokwerda, «Ο Δημήτρης Χατζής και οι Εβραίοι των Ιωαννίνων», *Σημείο Λευκωσίας*, 5 (Καλοκ.-Φθιν. 1998), σσ.35-46.

9. Για τις αποτυπώσεις της τεχνικής του Μπρεχτ στον αφηγηματικό κώδικα του Χατζή την πρώτη νύξη έκανε ο Δημήτρης Ραυτόπουλος το 1964 στο δημοσιευμένο στην *Επιθεώρηση Τέχνης* γνωστό μελέτημά του, «Το νεοελληνικό μάθημα του Δημήτρη Χατζή» (Αναδημ. στο *Οι ιδέες και τα έργα*, Εκδ. Δίφρος, Αθήνα 1965). Οπωσδήποτε χρειάζεται μια συστηματική διερεύνηση του τρόπου που περνά η επική δραματουργική αντίληψη στα διηγήματα αλλά και στο *Διπλό βιβλίο*.

10. Ο Θόρντον Ουάιλντερ (1897-1975) αν και δεν έκρυψε τις πολιτικές του συμπάθειες προς τον σοσιαλισμό, ιδίως στη δεκαετία του '30, δεν ενέδωσε στις αισθητικές αρχές του ρεαλιστικού πολιτικού θεάτρου. Ο υποβλητικός λυρισμός του, από τον οποίο εμπνεύστηκε ο Τέννεση Ουίλλιαμς, καθώς και τα παρέμβλητα μέρη στοχαστικού λόγου, έδωσαν στα έργα του μια διάσταση οικουμενική. Ο Θ.Ο. γνωρίστηκε με τον Μπρεχτ το

1941, όταν ο τελευταίος κατέφυγε στις ΗΠΑ, αλλά γνώριζε ευρύτερα το γερμανικό θέατρο λόγω των συχνών ταξιδιών του στην Ευρώπη. Βλ. εδώ τις χρήσιμες αφηγηματολογικές παρατηρήσεις της Νάντιας Χαραλαμπίδου «Αφηγηματική τεχνική και ιδεολογία: οι λογοτεχνικές προσδοκίες της αριστεράς (1945-1955) και η περίπτωση του Δημήτρη Χατζή» στα πρακτικά: *Μνήμη Σταμάτη Καρατζά* (1990).

11. Βλ. σχετικά, Σάββας Πατσαλίδης, «Ουάιλντερ, Θόρντον», *Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, 8, 1991, σσ. 38-39.

12. Δημήτρης Χατζής, «Ο Ντέτεκτιβ»: *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, Εκδ. Διογένης, Αθήνα 1971, σ. 95. Ας σημειωθεί εδώ ότι η παράσταση την οποία μνημονεύει ο Χατζής στην αρχή του διηγήματος δόθηκε από τον θίασο της Κατερίνας [Ανδρεάδη] το 1945. Ο πρωτότυπος τίτλος είναι *Η πόλη μας* (*Our Town*), αλλά τόσο η θεατρική προσαρμογή του έργου στην Ελλάδα όσο και η μετέπειτα (1946) προβολή της κινηματογραφικής ταινίας που βασίστηκε στο έργο του Ουάιλντερ πρόσθεσαν ενδιάμεσα το «μικρή» για να δοθεί ασφαλώς έμφαση στην αντίθεση: περιορισμένος χώρος - έντονες δραματικές καταστάσεις. Μια νέα θεατρική παράσταση δόθηκε από τον θίασο του Θεάτρου Τέχνης το 1955 σε σκηνοθεσία Κάρουλου Κουν.

13. Ό.π., σ. 1.

φαίνονταν σαν παλιωμένες. Μα και η σκέψη του για θέματα κοινωνικής συνοχής, έτσι όπως πέρασε στο *Διπλό βιβλίο* και στους προβληματικούς του ήρωες, έμοιαζε κάπως αναχρονιστικός στη μεταπολιτευτική περίοδο. Γι' αυτό και οι συζητήσεις που προέκυψαν από την εντυπωσιακή ομολογουμένως για τα χρόνια εκείνα κυκλοφορία του, δεν τον ικανοποίησαν.

Η αρχικά ενθουσιώδης υποδοχή του έμοιαζε να υποθάλλει τον διάλογο προς τον οποίο απέβλεπε με ελπίδα ο συγγραφέας, αλλά ουσιαστικά η όλη συλλογιστική που όριζε τον διάλογο αυτό ήταν σα να διαπλεκόταν γύρω από ερωτήματα που η κρισιμότητά τους είχε πια ξεθωριάσει. Δεν είναι τυχαίο ότι μερικά χρόνια προηγουμένως στην συζήτηση του περιοδικού *Η Συνέχεια* για τη θεματική και τους τρόπους της πεζογραφίας¹⁴, οι θέσεις που είχε αναπτύξει ο Στρατής Τσίρκας για το αλληλένδετο πολιτικής κατάστασης και λογοτεχνικής γραφής –κάτι ανάλογο με τα όσα ανέπτυξε ο Χατζής στις συνεντεύξεις του– δεν είχαν βρει γόνιμο έδαφος μεταξύ των νεότερων συγγραφέων. Η θεωρία της ρεαλιστικής αντανάκλασης είχε υποχωρήσει και η κειμενοκεντρική ανάγνωση, οδηγημένη από τις διάφορες γλωσσολογικές θεωρίες απέφευγε τα ιδεολογικής φύσεως διλήμματα που όντως διαπερνούσαν *Το διπλό βιβλίο*. Η έστω και καλυμμένη πικρία του Χατζή διακρίνεται καθαρά στο παρακάτω απόσπασμα από μια συνέντευξη του 1978:

«Θα σας πω κάτι που θα σας φανεί περίεργο. Η κριτική για *Το διπλό βιβλίο*, όσο κι αν ήταν επαινετική στο σύνολό της, αν εξαιρέσει κανείς τον Κ[ώστα] Σ[ταματίου] στα Νέα, ήταν αρνητική. Η ελληνική κριτική, κι από τα δεξιά κι από τα αριστερά –και πόσο μάλιστα– είχε να επαινέσει το ύφος, την ανθρωπιά, κ.λπ. κ.λπ. του βιβλίου. Την προβληματικότητά του, στο σύνολό της, την αρνήθηκε [...] Αυτό όπως και να το πεις έρχεται σε κάποια αντίφαση με την εκδοτική του επιτυχία και το κέντρισμα, που, όπως ακούω, προκάλεσε σε κάποια στρώματα της νεολαίας [...] Αν κάτι θα ήθελε κανένας ν' απαιτήσει από τη σημερινή μας κριτική, θα ήτανε ίσως, κάποιος λιγότερος εστειτισμός και κάποια περισσότερη εθνική ιδεολογικότητα»¹⁵.

Και στο ερώτημα του τι εννοεί με τον όρο «εθνική ιδεολογικότητα», ο Χατζής προσδιορίζει με ακόμα μεγαλύτερη σαφήνεια το τι εκείνος θεωρεί ότι πρέπει να αναδειξει η κριτική, αν θέλει να είναι συντεταγμένη με έναν προβληματισμό που ξεπερνάει το γράμμα του κειμένου και προσπαθεί να εντοπίσει τα ζητήματα ιστορικής και εθνικής συνείδησης.

«[Με τον όρο “εθνική ιδεολογικότητα”, εννοώ] την εξυπηρέτηση ενός ορισμένου, καθορισμένου, ιδεολογικού σκοπού. Ο σκοπός αυτός είναι, νομίζω, να κάνει όσο το δυνατό περισσότερο συνειδητά και απτά τα σημερινά προβλήματα, τα δικά μας και τα παγκόσμια, και η μέθοδος δεν μπορεί να είναι άλλη στη σημερινή στιγμή, παρά ένας καινούργιος Διαφωτισμός»¹⁶.

Από αριστερά: Κλειώ Μακρή, Δημήτρης Χατζής· όρθιος δεξιά: Μέμος Μακρής (δεκαετία 1960;).

III. Η ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΩΣ ΥΠΕΡΒΑΣΗ ΤΗΣ ΜΙΚΡΟ-ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Δεν χρειάζεται να αναφερθούμε σε άλλες, ανάλογες πρωτογενείς πηγές για να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι όταν ο Χατζής μιλούσε για το έργο του μιλούσε και ως ιστοριογράφος της λογοτεχνίας. Δεν τον ενδιέφεραν μόνο τα απολύτως κειμενικά δεδομένα με τις επιμέρους κινήσεις τους, τις τεχνικές και τις σχέσεις τους με τον συγγραφέα ή τον αναγνώστη. Προσπαθούσε να διακρίνει, ή να περάσει στα δικά του πεζά, μετά το 1953-54, τις κατευθυντήριες γραμμές των σημαντικών αλλαγών που εκείνος θεωρούσε ότι είχαν συντελεστεί στην ελληνική κοινωνία και στο πολιτισμικό της εποικοδόμημα. Για τον λόγο αυτό εξάλλου και συνέδεε την κριτική ανάγνωση του *Διπλού βιβλίου* με έναν «καθορισμένο ιδεολογικό σκοπό». Αυτή η κατεύθυνσή του νομίζω ότι κάθε άλλο παρά ερχόταν σε αντίφαση με την ομολογία του που παραθέσαμε στην αρχή αυτής της μελέτης: «Είμαι ένας άνθρωπος που έρχομαι από το παρελθόν. Ένας άνθρωπος που δεν δέχεται όμως το παρελθόν».

Με *Το διπλό βιβλίο* εκτός από πολλά άλλα που προσδοκούσε να επιτύχει ο Χατζής –τη συνύφανση λύπης και αισιοδοξίας, περιορισμένου και απεριόριστου οράματος για τη ζωή, ρεαλισμού και ποιητικού συμβολισμού– ήθελε να σύρει μια γραμμή, ξεκαθαρίζοντας τους λογαριασμούς του με το παρελθόν. Και λέγοντας «παρελθόν», μπορώ να πω ότι συμπεριελάμβανε εκεί και τα δικά του λογοτεχνικά πεπραγμένα. Παρά το ότι έβλεπε να υπάρχει στο έργο του, παλαιότερο και νεότερο, μια αδιάσπαστη γραμμή, στα όψιμα χρόνια του στεκόταν κριτικά απέναντι σε διηγήματα –τόσο από τον κύκλο του *Τέλους της μικρής μας πόλης* όσο και από εκείνον των *Ανυπεράσπιστων*– που θεωρούσε ότι μυθοποιήθηκαν και

14. «Η νεοελληνική πραγματικότητα και η πεζογραφία μας» [συζήτηση], Αλέξανδρος Αργυρίου, Αλέξανδρος Κοτζιάς, Κώστας Κουλουφάκος, Σπύρος Πλασκοβίτης, Στρατής Τσίρκας. *Η Συνέχεια*, τχ. 4, Ιουν. 1973, σσ. 172-179. «Τσίρκας: Η

τεχνοτροπία του μυθιστορήματος αντιστοιχεί κάθε φορά σε ορισμένη κοινωνική φάση της δυσμένης χώρας».

15. Ό.π., σ. 3.

16. Ό.π., σ. 3.

Δημήτρης Χατζής, Μέμος Μακρής (δεκαετία 1960[;], ίσως στη Γιουγκοσλαβία).

εντάχθηκαν λόγω προανάγνωσής τους στο είδος της ηθογραφίας: λόγου χάριν, «Η Θειά μας η Αγγελική» ή «Η Ώρα της Φυρονεριάς». Γι' αυτό και την άοκνη προσπάθειά του, μετά την επιστροφή του, να ψηλαφήσει ξανά το ακανθώδες ζήτημα του λαϊκού πολιτισμού και των ιδεολογημάτων που εξακολουθούσαν να εκπορεύονται από εκεί, πρέπει ίσως να τη δούμε ως παρελκόμενη του γενικότερου προβληματισμού του Χατζή για την κλειστή και την ανοικτή κοινωνία στην Ελλάδα, για τον διαλυμένο και τον δυνάμενο να υπάρξει ξανά κοινοτικό της χαρακτήρα¹⁷.

Ο λαϊκός πολιτισμός δεν ήταν γι' αυτόν ένα θέμα απλώς κρίσιμο, λόγω της μυθοποίησής του από ένα μέρος της αριστεράς αλλά και από ένα μέρος του λόγιου φιλελεύθερου

αστισμού, ιδίως μάλιστα στα αμέσως μεταπολεμικά χρόνια. Η ιστοριογραφική του παιδεία που προέκυψε μετά την εγκατάστασή του στην Ουγγαρία και τη γνωριμία του με τον σημαντικό ελληνιστή Ιούλιο Μόραβτσικ¹⁸, διαμορφώθηκε σε παράλληλους δρόμους με εκείνους του Κ.Θ. Δημαρά και του Νίκου Σβορώνου. Από εκεί και η συστηματική χρησιμοποίηση των περί Διαφωτισμού θέσεων του Κοραή, σ' ένα λογοτεχνικό περιβάλλον που, όμως, τουλάχιστον αυτό, είχε από καιρού αποσπαστεί από τη θεολογία του ελληνοκεντρισμού και τις ποικίλες μυθολογικές της εκδοχές. Δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ήταν παράκαιρη εντελώς η ερμηνευτική του για τον λαϊκό πολιτισμό και τις εκτροπές του στον εικοστό αιώνα, γιατί τα φαινόμενα επανόδου του εθνισμού ως ιδεολογίας παρουσιάστηκαν και παρουσιάζονται συχνά στη σύγχρονη ιστορία μας. Ας πούμε, η άνοδος μιας ιδιότυπης σοσιαλιστικής πολιτικής στα τέλη της δεκαετίας του '70 συνδεόταν από τη θεσμική στήριξη ενός τέτοιου λαϊκισμού. Αλλά μια προσεκτικότερη και ψυχραιμότερη εξέταση του φαινομένου είχε ήδη δείξει ότι ο αναχρονισμός του πολιτικού εποικοδομήματος και η συντηρητική επιστροφή σε πολιτισμικά πρότυπα ξεπερασμένα (ο αγροτικός κοινοτικός χαρακτήρας της Ελλάδας και η αντίστοιχη θεωρία του Κώστα Καραβίδα¹⁹, «δάσκαλου» του Χατζή), δεν συνδεόταν απαραίτητα με σθεναρές αντιευρωπαϊκές αντιστάσεις ενός μεγάλου μέρους της κοινωνίας. Κάτι που το επιβεβαίωσε και η ίδια η τροπή των πραγμάτων.

Ο «διάλογος» λοιπόν του Χατζή με το πολιτισμικό παρόν, την εποχή που επέστρεψε στην Ελλάδα, είναι ένας διάλογος δυνητικά ενδιαφέρων, που όμως οι ουσιώδεις τομές που επιχείρησε αφορούσαν μια προηγούμενη ιστορική περίοδο. Επειδή όμως ήταν διάλογος συγκροτημένος και με αναπτυσσόμενες τις θεωρητικές του βάσεις κατά τη διάρκεια της πολυετούς παραμονής του συγγραφέα εκτός Ελλάδος, αποτελούσε έναν πολυπλόκαμο τρόπο σκέψης που δεν ήταν δυνατό, για ευνόητους λόγους να αναδιαταχθεί με ευκολία. Άλλωστε, από το σύνολο του μεταθανάτια δημοσιευμένου ιστοριογρα-

17. Για το θέμα της έλευσης του καινούργιου, ένα θέμα ιδιαίτερα οικείο στην κοινωνιστικών τάσεων λογοτεχνία, υπάρχει στο *Διπλό βιβλίο*, μεταξύ άλλων, ο εσωτερικός μονόλογος ή προσχεδιασμένος αντίλογος του Κώστα στον συγγραφέα. Ενώ όμως στην αρχή έχουμε έναν λόγο ειρωνικό, στη συνέχεια βλέπουμε πως αυτοπαγιδεύεται μέσα στα αποδεικτικά του επιχειρήματα: «Ενίστε, μάλιστα, στο όνομα της έλευσης του καινούργιου, της εξέλιξης, της ευκαιρίας, λησμονούμε όλα εκείνα τα στοιχεία της παράδοσης που είναι αναγκαία για τη σύνθεση της συναισθηματικής και ιδεολογικής συγκρότησης του νέου ελληνισμού», (σ. 27).

18. Το 1975, δυο σχεδόν χρόνια μετά το θάνατο του Ιούλιου Μόραβτσικ, ο Χατζής δημοσίευσε στο ουγγρικό περιοδικό *Acta Antiqua* (no, 1-2) μια εκτενή παρουσίαση των *Νεοελληνικών Μελετημάτων* του ούγγρου ελληνιστή. Η παρουσίαση αυτή αναδημοσιεύτηκε μεταθανάτια στο *Μικρό Νεοελληνικό Όργανο*, επιμέλεια Νίκου Γουλανδρή, Εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1995, σσ. 239-268. Πιο προσωπικές

πληροφορίες για τη συνάντησή του με τον Μόραβτσικ και τα πρώτα χρόνια της εγκατάστασής του στην Ουγγαρία, βρίσκουμε στη συνέντευξή του με τον Βαγγέλη Ψυρράκη: «Ο Δημήτρης Χατζής πιστεύει: Αναγκαία μια μορφωτική επανάσταση», *Ελευθεροτυπία*, 6 Ιουν. 1977.

19. Τη συμβολή της θεωρίας του Κώστα Κ. Καραβίδα περί κοινοτισμού και κοινοτικής, θεσμικής οργάνωσης της Ελλάδας ως προς την ιδεολογική του διαμόρφωση, μου την υπογράμμισε κατ' επανάληψη ο Χατζής, με έμφαση, ακόμα και στη συζήτησή μας του 1975 (ό.π., σ. 4). Μου υπέδειξε μάλιστα ως κατάλληλη γενική εισαγωγή στην κοινοτική θεωρία το μελέτημα του Καραβίδα, «Η δημοκρατία και η αυτοδιοίκησης εν Ελλάδι». Ένα πρόσφατο ξαναδιάβασμά της με έπεισε απολύτως ότι είναι αδύνατο για κάποιον μελετητή, που δεν έχει υπ' όψη του τη θητεία του Χατζή στην πράγματι ρηξικέλευθη σκέψη του Καραβίδα, να κατανοήσει βαθύτερα πώς ο πρώτος αντιλαμβάνεται ορισμένα θεμελιώδη προβλήματα, όπως αυτά της «συνέχειας» και της παράδοσης.

φικού και γραμματολογικού του έργου²⁰, καταδεικνύεται ότι περισσότερο από τα ιστορικά δεδομένα και καθέκαστα τον ενδιέφεραν οι βασικές, κατευθυντήριες γραμμές των ριζικών αλλαγών στο πολιτισμικό γίγνεσθαι. Με τη λογική αυτή ήταν κατανοητό το ενδιαφέρον του να θελήσει επιστρέφοντας να δημιουργήσει οργανικότερες επαφές με εθνολόγους²¹ ή ιστοριογράφους, ενώ και οι παραδόσεις του στο Πανεπιστήμιο Πατρών και οι επιμέρους πολυάριθμες ομιλίες του είχαν ως κορμό τους τη θεωρία του για την ανάγνηση ενός νέου Διαφωτισμού που θα μετέβαλε ριζικά τις προοπτικές του παρόντος πολιτικού τέλματος, στρέφοντάς τις προς την Ευρώπη, όπως και τις υγιείς δυνάμεις της λογοτεχνίας.

IV. ΟΙ ΑΝΤΙΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΤΙΝΟΜΙΕΣ ΣΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ

Μπορεί να φαίνεται παράδοξο, αλλά με μια καθυστέρηση εικοσιπέντε περίπου ετών –όσα χωρίζουν *Το τέλος της μικρής μας πόλης* (1954) από *Το διπλό βιβλίο* (1976)– ο Χατζής μάς υποδείκνυε ότι η οργανική ενότητα που υπήρχε σε όλη τη διαδρομή του έργου του εντοπιζόταν, αν εξαιρέσουμε τη *Φωτιά* και ένα μέρος της *Θητείας* ή των άλλων αγωνιστικών του πεζιών, στα ίδια πάνω κάτω σημεία. Όχι, ας πούμε, στην παθητική και εξιδανικευμένη περιγραφή προσώπων και σχέσεων, δεμένων ανέκκλητα με μια ιστορική στιγμή, αλλά στη δυναμική τους προβολή και στην παραδειγματική/διαλεκτική τους λειτουργία μέσα στο χρόνο.

«Θα τολμούσα να παρατηρήσω, όχι μονάχα για μας εδώ στην Ελλάδα, αλλά πως γενικά στη λογοτεχνία της Ευρώπης, και ειδικά στην πεζογραφία, ένας κορεσμός από την πολλή άρνηση σημαδεύει πια την ανάγκη να περάσουμε σε μια καινούργια στιγμή, σε μια καινούργια αναζήτηση του ανθρώπου και των δυνατοτήτων του, χρησιμοποιώντας βέβαια δημιουργικά γι' αυτή την καινούργια σύνθεση και όλα όσα μας δίδαξε η άρνηση και η αμφισβήτηση [...] Είναι όπως ήδη έχω πει, μια καινούργια κοινωνία ανθρώπων όπου τα άτομα θα ξαναβρούνε τον εαυτό τους μέσα σε κοινότητες, με κοινά συμφέροντα και κοινά ενδιαφέροντα, κοινές και γενικά αποδεκτές αρχές και ιεραρχίες, καινούργιους θεσμούς, κι αν θέλεις καινούργιους μύθους»²².

Το μυθιστόρημά του, από αυτή την πλευρά, όπως τουλάχιστον το έβλεπε ο συγγραφέας του, επεδίωκε να υλοποιήσει λογοτεχνικά την μεταίχμιακή κατάσταση που υπήρχε ήδη ως ιδέα και θεώρημα στο νου του Χατζή. Ως λογοτέχνης που ουδέποτε αδιαφόρησε για τη μεταφορά των κοινωνικών ρόλων στην αφηγηματική πραγματικότητα, ήθελε να κάνει παραστατική τη μετάβαση από τη διάλυση και την άρνηση της ελ-

ληνικής πραγματικότητας στην ανασύνθεση και την ανασυγκρότησή της. Αυτή την όντως επική κίνηση έκρινε –και σωστά– ότι δεν ήταν δυνατό να την αποδώσει χρησιμοποιώντας τις αφηγηματικές συμβάσεις και τα πρόσωπα του οικείου σ' αυτόν είδους, της σύντομης πρόζας. Ίσως όμως δεν ήταν δυνατό και για έναν επιπρόσθετο και ουσιώδη λόγο. Αν οι χαρακτήρες των διηγημάτων του στην πλειοψηφία τους, παρά τις αντιξοότητες που συναντούσαν, εξακολουθούσαν να αισθάνονται τη ζωή δική τους και τον κόσμο στα μέτρα τους, δεν συμβαίνει το ίδιο και στο *Διπλό βιβλίο*. Όντως, πολύ πιο φιλόδοξο ως εγχείρημα από τις προηγούμενες ιστορίες του, δημιουργούσε ένα αφηγηματικό σύμπαν όπου μια σειρά προσώπων –από τον Κώστα και τον Σταύρο ως την Αναστασία και τον Βασίλη– είναι κυριολεκτικά ριγμένα σ' έναν κόσμο ανέστιο, σπαραγμένο και μοναχικό, χωρίς την έστω και χαλαρή «κάλυψη» του περιβάλλοντος των πρώτων διηγημάτων όπου η οριστική μάχη δεν έχει ακόμα κριθεί.

Κατά τη γνώμη μου εδώ βρίσκεται και η σημαντικότερη εσωτερική αντινομία, που όχι μόνο είχε διαλυτικές συνέπειες ως προς τη δομή του, αλλά και υπογράμμιζε την άλυτη λογοτεχνικά αντίφαση ανάμεσα στον σχεδιασμό της μυθοπλασίας και στην ιδεολογική προετοιμασία της κατεύθυνσής της, από τη μια μεριά, και των προσώπων που καλούνταν να την ενσαρκώσουν, από την άλλη. Όταν ο Χατζής σχεδίαζε *Το διπλό βιβλίο* είναι κάτι παραπάνω από βέβαιο ότι είχε καταλήξει από πριν σε μια σειρά προβληματισμών του γύρω από το θέμα του πώς μπορεί η ελληνική κοινωνία να περάσει από το μεταπολεμικό της σκόρπισμα στην αναδιάρθρωσή της. Αλλά, ακόμα περισσότερο βέβαιο ήταν το γεγονός ότι διέθετε ήδη, από τη θητεία του ως διηγηματογράφου, μια πινακοθήκη λογοτεχνικών ηρώων, εξαιρετικά αγαπητών στο αναγνωστικό κοινό, ανεξάρτητα από το αν η τυπολογική τους σχέση με ανάλογα πρόσωπα της πεζογραφικής μας παράδοσης είχε κάνει –εσφαλμένα– ορισμένους κριτικούς να συνδέσουν τα διηγήματα αυτά με τη λαογραφική/νατουραλιστική αντίληψη της επαρχιακής και της μικροαστικής ζωής.

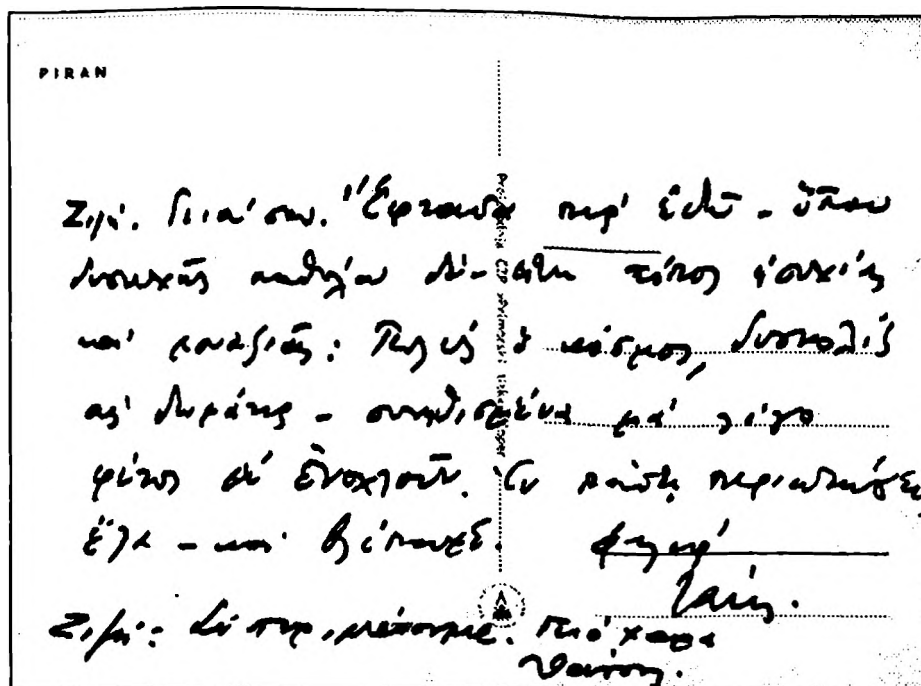
Ο συνδυασμός αυτών των δυο βασικών δεδομένων είχε τις εκβολές του στο *Διπλό βιβλίο* με διάφορους τρόπους, ορισμένοι από τους οποίους μάλιστα αλληλοαναιρούνται. Όπως είπαμε το ύστατο αυτό ολοκληρωμένο έργο του Δημήτρη Χατζή ήταν μαζί η συνέχεια και ο αντίποδας των προηγούμενων του. Ακόμα, ότι ο κοινωνικός ιστός που του χρησίμευσε τα παλαιότερα χρόνια ως βάση των διηγημάτων του δεν θρυμματίστηκε απότομα, ούτε και τα όντως αλησμόνητα πρόσωπα των ιστοριών του ένωσαν αιφνιδιαστικά αποξενωμένα. Εξακολουθούσαν να αισθάνονται οικεία λ.χ. και στα διηγή-

20. Ήδη το 1977 είχε αναγγελθεί ως άμεσα προσεχής η έκδοση μιας *Ιστορίας της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, που κατά τα λεγόμενα του Χατζή θα χωριζόταν σε πέντε περιόδους, αρχίζοντας από το 1150. Η ύλη αυτού του επιστεγάσματος της όλης συμβολής του ιστοριογράφου Χατζή προερχόταν από τις παραδόσεις του στο τμήμα λατινικών του Πανεπιστημίου της Βουδαπέστης, αλλά είχε στο μεταξύ βελτιωθεί και επαυξηθεί με τις νέες ομόκεντρες παραδόσεις του στην Πολυτεχνική

Πατρών.

21. Λόγου χάριν, συνεργάστηκε με την εθνολόγο Άλκη Κυριακίδου-Νέστορος, την οποία και εκτιμούσε προσωπικά. Μάλιστα, με δική του προτροπή και με τη συνδρομή της δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Αντί* το 1976 μια σειρά άρθρων όπου επανεξετάστηκαν οι ιδεολογικοί και κοινωνικοί όροι του λαϊκού πολιτισμού, με αρκετά ενδιαφέροντα αποτελέσματα.

22. Ο.π., σ. 3.

Κάρτα (αχρονολόγητη, ίσως αρχές της δεκαετίας 1970) από τον Δημήτρη Χατζή και τον Θανάση Χατζή στην Ζιζή Μακρή Πίσω μέρος: «Ζιζή. Έφτασα πια εδώ – όπου δυστυχώς καθόλου δεν είναι τόπος ησυχίας και μοναξιάς. Πολύς ο κόσμος, δυσκολίες στα δωμάτια – συνηθισμένα μα λίγο φέτος με ενοχλούν. Εν πάσει περιπτώσει, έλα – και βλέπουμε. Φιλιά Τάκης / Ζιζή: Σε περιμένουμε. Γειά χαρά Θανάσης».

ματα των Σπουδών. Όχι όμως τώρα πια. Αλλά, τα ίδια αυτά πρόσωπα που δεν έχασαν με την πάροδο των ετών τη γνήσια λαϊκότητα και τη βαθύτερη απλότητά τους²³, πρέπει να σημειώσουμε ότι βρέθηκαν με το μυθιστόρημα αυτό σ' ένα διαφορετικό πεδίο αναφορών από ό,τι προηγουμένως. Έχουν τώρα να αντιμετωπίσουν κρίσιμες καταστάσεις γενικότερης σημασίας, για τις οποίες όμως είναι αμφίβολο αν ενισχύθηκαν από τον δημιουργό τους με επαρκέστερες δυνάμεις! Η κρίση της ταυτότητάς τους –ποιοι είναι; τι τους ορίζει, τι ζητούν;– η κρίση ταυτότητας του ελληνικού χώρου –ο οποίος είναι πάντοτε παρών, έστω και μέσα στην απουσία του– και, τέλος, η κρίση ιδεών που ασφαλώς είναι ευρύτερη και που αντανακλά ευθέως την κρίση ταυτότητας του ίδιου του συγγραφέα στο επίπεδο της αφήγησης²⁴.

Από μια άποψη λοιπόν η αβεβαιότητα που εξαρθώνει τις κινήσεις και σκοτεινιάζει τον ορίζοντα των ανθρώπων, ανταποκρίνεται –ακόμα και αποδεικτικά, αν θέλουμε– στην σύγχυση της κοινωνίας και στην εκμηδένιση των οραμάτων της. Και όπως ένας συγγραφέας, σαν τον Χατζή, στον οποίο πάντοτε προσμετρούσε η ηθική στάση, συμπάσχει με τον κόσμο που δημιούργησε, βλέπουμε την συν τω χρόνω αποκαθήλωση της αρχικής σταθερότητας όσο και της πίστης του για την επερχόμενη αλλαγή. Έτσι, παρά τη βούληση του αφηγητή, που συνδέει ως άλλος αντιφωνητής τις επιμέρους ενότητες

του Διπλού βιβλίου, να μαζέψει τα θραύσματα από τις προηγούμενες σκορπισμένες ζωές και τα διαλυμένα όνειρά τους, το τέλος συγκλίνει από διάφορες μεριές προς την ηθική κόπωση, προς την μελαγχολική αναδίπλωση, προς τη θλίψη²⁵. Και αυτές δεν αναδιατάσσονται, ως απόγευση του βιβλίου, ούτε από την «αισιόδοξη» ένταξη του Κώστα στον συνδικαλιστικό φορέα του «Άουτελ Ελέκτρικα», ούτε από το όραμα της Αναστασίας που με τα πουλιά διοράται έναν κόσμο που γεννιέται σχεδόν από τις στάχτες του.

«Προτιμώ», είπε σε μια συνέντευξή του, όταν του απευθύνθηκε το ερώτημα αν θα είναι πολιτικός πρόσφυγας ο ήρωας του επόμενου βιβλίου του, «ν' αναζητήσω σ' έναν Έλληνα της Δυτικής Γερμανίας, σ' ένα μετανάστη που ζει δέκα, δώδεκα χρόνια σε μια μεγάλη πόλη –όχι πια στη Μικρή μας Πόλη– με τα τσιμέντα, με το γυαλί και το σίδερο, που δουλεύει με τις γερμανικές «νόρμες» που έχει γύρω του την κοινωνία της κατανάλωσης, προτιμώ λοιπόν ν' αναζητήσω σ' αυτόν ποια είναι η ρίζα της ζωής του»²⁶.

V. Ο ΝΟΣΤΟΣ ΓΙΑ ΜΙΑ ΑΔΕΙΑ ΠΑΤΡΙΔΑ

Σ' αυτό το βιβλίο της ηλικιακής ωριμότητας του Χατζή, όπου δεν είναι λίγες οι ταυτίσεις και οι πλάγιες αναφορές σε αυτοβιογραφικά στοιχεία του, φαίνεται καθαρά από την αρχή ότι συγκρούονται κατά βάση δυο κόσμοι. Ο κόσμος της

23. Βλ. την επισήμανση του Νίκου Καζάξη στο άρθρο του: «Η ρωμοσύνη και ο χαμάλης», *Η Κυριακάτικη Αυγή* [αφιερ. στον Δ.Χ.], 5 Μαρτ. 2000, σ. 32: «Η παρουσία των χαμάληδων στο έργο του Χατζή όχι απλώς δεν είναι συμπτωματική, αλλά αποτελεί την ανθρωποκεντρική αποτύπωση (ο δεσμός με τα πράγματα) όχι της νεοελληνικής μιζέριας, την οποία ούτως ή άλλως αντιπαθούσε, αλλά του ρωμείου πόνου».

24. «Την ιστορία, την εξ επαφής, την εγκαταλείπει ο συγγραφέας μετά τους Ανυπεράσπιστους, που εικονογραφούσαν την άποψή

του για την ήττα και των δυο παρατάξεων στον Εμφύλιο [...] Κάτω από την αποδοκιμασία του δικού του οχυρού, ο Χατζής θα εγκαταλείψει τη ζωντανή ιστορία, υπέρ της μεγάλης, με κεφαλαίο, όπου μπορούσε να περισώσει τη μαρξιστική του ιδέα και συνείδηση». Δημ. Ραυτόπουλος, «Το χαμένο βιβλίο του Δημήτρη Χατζή», *Βιβλιοθήκη Ελευθεροτυπίας*, 17 Μαρτ. 2000, σσ. 12-13.

25. Ό.π., σ. 24.

26. Ό.π., σ. 2.

μετεμφυλιακής πραγματικότητας, της ανεστιότητας, της απρόσωπης ζωής του μετανάστη και, αναλογικά, ο κόσμος του πολιτικού φυγά, του λογοτέχνη που ουσιαστικά ήταν απόβλητος από το σταλινικό apparatus, υποχρεωμένος, όπως φαίνεται από τα δημοσιευμένα πρόσφατα τεκμήρια, να δίνει έναν καθημερινό αγώνα επιβίωσης και επιβεβαίωσης της ορθοφροσύνης του²⁷. Πάνω ωστόσο από τις δυο όψεις της αναγκαστικής αποδημίας αρκετών Ελλήνων του μεσοπολέμου, ψηλαφούμε τον κόσμο της πατρίδας, έναν κόσμο αισθησιακό και συγκινημένο που, κατά παράδοξο τρόπο, αισθάνονται με μεγαλύτερη, δραματική ένταση τα πρόσωπα του Χατζή παρά ο ίδιος ο συγγραφέας. Όχι ότι γι' αυτόν έπαιζε μικρό ρόλο η παρατεινόμενη ανεστιότητά του, μέσα σε μια πατρίδα που δεν την αναγνώριζε πια²⁸, αλλά στη θέση δημιουργεί μια περσόνα, αυτή του αθέατου και παντογνώστη αφηγητή, που θέλοντας να βλέπει τα πάντα και να ερμηνεύει τα πάντα, διαχειρίζεται πολλές φορές με αστραφτερό τρόπο έναν μηχανιστικό ρεαλισμό που εντούτοις δεν μοιάζει και τόσο πειστικός.

Είναι τουλάχιστον περίεργο, αλλά ο διχασμός του Χατζή, ανάμεσα στους δυο κόσμους, παρουσιάζεται εντονότερος σ' ένα βιβλίο που ολοκληρώθηκε όταν ο συγγραφέας του πήγαινε να κλείσει τον κύκλο της περιπλάνησής του! Ο νόστος, από τον οποίο είναι διαποτισμένο *Το διπλό βιβλίο* δεν υφίσταται καν, θα έλεγα, στις προηγούμενες συλλογές των διηγημάτων του. Ο χρόνος στα περισσότερα από αυτά βρίσκεται στο τώρα, δεν φαίνεται να υπάρχει ούτε μια ρωγή από όπου να αναδύεται ο πόνος της ανάμνησης –αν και στην κυριολεξία πρόκειται για διηγήματα που γράφτηκαν στην πιο δύσκολη, πρώτη περίοδο της αναγκαστικής αποδημίας του Χατζή, οπότε και το αίσθημα της ανεστιότητας έπρεπε να είναι περισσότερο οξύμένο. Ενώ, αντίθετα, ο χρόνος στο τελευταίο του –και πιο φιλόδοξο– έργο βρίσκεται *ανέκκλητα στο χθες*. Και τούτο, γιατί στο σύνολο και στα μέρη του συνοδοιπορεί με τη φωνή του αθέατου αλλά πανταχού παρόντα αφηγητή, ο οποίος ουσιαστικά συνομιλεί –έστω και θεωρητικολογώντας– με άξονα το φορτίο των παθών και των ιδεολογικών διαψεύσεων της γενιάς του.

Αν λάβουμε υπ' όψη μας ότι ο Χατζής ζητούσε από το μυθιστόρημά του να παίξει ένα ρόλο καταλυτικό, ιδιαίτερα μεταξύ των νέων στην ηλικία αναγνωστών, τότε²⁹ χρειάζεται να επισημάνουμε –έστω και με αυτή την απόσταση χρόνου, που μας χωρίζει από το 1976– ότι ήταν αδύνατο να συμβεί κάτι τέ-

τοιο με τα βασικά ή τα δευτερεύοντα πρόσωπα του αφηγήματος. Η αναντιστοιχία στην οποία αναφερθήκαμε προηγουμένως, κορυφώνεται στο σημείο αυτό. Τα πρόσωπα –ο Σκουρογιάννης, ο Σταύρος, ο Γιαννόπουλος– σηκώνουν με μεγάλη δυσκολία το βάρος της εσωτερικής κρίσης και του διχασμού τους. Ενώ, σε γενικές γραμμές, ανήκουν τυπολογικά στην παράδοση των αφηγηματικών χαρακτήρων που ανέδειξε το διηγηματικό έργο του Χατζή –εννοώ, τους ταπεινούς, τους παρίες και αποσυνάγωγους οι οποίοι συγκρότησαν μια ολόκληρη κοινωνία λογοτεχνικών τύπων³⁰– έχουν χρεωθεί από τον συγγραφέα να φέρουν σε πέρας, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις, όπως της Αναστασίας των Μολάων, μια ιλιγγιώδη σε ένταση συνειδησιακή δοκιμασία που η ίδια η λογοτεχνική τους οντότητα δεν διαθέτει την πειστική εκείνη δυναμική ώστε να μεταμορφωθεί η οίμωγή και το χαμηλόφωνο παράπονό τους σε επική πνοή.

Έτσι, σαν πιόνια ενός παιχνιδιού που έχει έναν αρχικό μεγαλειώδη σχεδιασμό αλλά όχι και την ανάλογη ευρυθμία στην εφαρμογή του, τα πρόσωπα του *Διπλού βιβλίου*, ή, τουλάχιστον, εκείνα που φωτίζονται εκ των έσω σε ορισμένα αυτοτελή κεφάλαια, όπως «Το ξυλάδικο του Βόλου», το «Ρέκβιεμ για ένα μικρό ράφτη» ή «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου», θα έλεγα ότι *αυτονομούνται και προδίδουν* –ευτυχώς– με την ρωμαλέα, υποβλητική και ποιητική περιγραφή τους την αποδεικτική λογική που περιβάλλει διαρθρωτικά όλο το αφήγημα. Μάλιστα, αν δούμε την «προδοσία» των προσώπων ως αποτέλεσμα της αμήχανης συναίρεσης, αφ' ενός της παλιάς, βιωματικής πραγματογνωσίας του Χατζή και αφ' ετέρου των μεταγενέστερων θεωρητικών του αντιλήψεων, τότε αντιλαμβανόμαστε γιατί από *Το διπλό βιβλίο* διασώζονται εκείνα ακριβώς τα πρόσωπα που ο συγγραφέας τα πλησιάζει ζητώντας τους να είναι απλώς ο εαυτός τους.

«*Το ίδιο πνεύμα [της λαϊκής μούσας]*», έγραφε σ' ένα οξύδερκές επιμνημόσυνο άρθρο του για τον Χατζή ο Κώστας Κουλουφάκος, «*διέπει και τη γραφή του Χατζή. Γραφή που δεν μιμείται με κανένα τρόπο το δημοτικό τραγούδι, αλλά που είναι δασκαλεμένη απ' αυτό. Παρόμοια συγκέντρωση στο καίριο, αφαίρεση του περιττού, αποφυγή των καλολογικών σχημάτων. Παρόμοια υπόταξη του χώρου και του χρόνου στην αυστηρή οικονομία της καλλιτεχνικής δόμησης. Παρόμοια αξιοποίηση των καθημερινών λέξεων, περιφρόνηση για τη λεξιθηρία. Παρόμοια, τέλος, πειστικότητα του λόγου που ξέρει να είναι στο έπακρο ελλειπτικός όπου χρειάζεται*»³¹.

27. Τα τεκμήρια όσον αφορά στις σχέσεις των πολιτικών προσφύγων με τις ηγετικές τους ομάδες είναι συντριπτικά ως προς το ηθικό τους εκτόπισμα. Βλ. την πολύτιμη συμβολή του Νίκου Γουλανδρή, *491 δελτία (1930-1975) για τον Δημήτρη Χατζή*, Εκδ. Μαύρη Λίστα, Αθήνα 2001.

28. «*Και δική μου είναι η αντίληψη, εκφρασμένη στο Διπλό βιβλίο, πως και σε όλη την Ελλάδα, δηλαδή μέσα στην πατρίδα μας, δεν έχουμε πια μια πατρίδα. Μετανάστες είμαστε όλοι.*», ό.π., σ. 3. Ενδιαφέρον παρουσιάζει στο σημείο αυτό η σύγκριση της ανάτηρης αίσθησης της πατρίδας με το ηθελημένα ανολοκλήρωτο του *Διπλού βιβλίου*, όπως επιχειρείται από τον

Γιώργο Παγανό: «*Δημήτρης Χατζής: Απόπειρα αποτίμησης*», στη συναγωγή μελετημάτων *Αναζητήσεις στη Σύγχρονη Πεζογραφία*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1984, σσ. 75-92.

29. Ό.π., σ. 3.

30. Ελισάβετ Κοτζιά, *Η Καθημερινή*, 5 Μαρτ. 2000: «*Οι πεζογραφικές φιγούρες του Χατζή ανήκουν στα κατώτερα στρώματα της κοινωνικής ιεραρχίας, είναι δηλαδή μορφές ταπεινές και καταφρονεμένες, ή ακόμα βρίσκονται στις παρυφές της κοινωνίας, είναι δηλαδή απόβλητοι.*»

31. Κώστας Κουλουφάκος, «*Ο δημιουργός μιας μεγάλης αρτηρίας*», *Η Κυριακάτικη Αυγή*, 2 Αυγ. 1981.

«Μουργκάνα»: η υπερβολή της απελπισίας

της Αγγέλας Καστρινάκη

Πώς μπορεί η λογοτεχνία να καταγράψει τον εμφύλιο πόλεμο, όχι με τρόπους μεταφορικούς ή με μυθικά παράλληλα, αλλά ως σύγκρουση, πραγματική μάχη, κυριολεκτική αναμέτρηση με τον εχθρό αδελφό; Πώς αντιμετωπίζεται ο άλλος, ο αντίπαλος, και τι είδους τέχνη προκύπτει από μια τέτοιου είδους αλληλοσφαγή;

Τώρα, πενήντα και δύο χρόνια μετά, όταν έχει φουντώσει το ενδιαφέρον και η έρευνα για τον Εμφύλιο, μπορούμε να σκύψουμε πάνω από το κείμενο του Δημήτρη Χατζή «Μουργκάνα», το ατελέστερο ίσως ενός μεγάλου συγγραφέα, με ανανεωμένο ενδιαφέρον. Το κείμενο αυτό βέβαια δεν είναι ακριβώς λογοτεχνία. Είναι ένα χρονικό, μια αναφορά που θέλει να μεταδώσει πιστά τα γεγονότα. Ωστόσο μετέρχεται τους τρόπους της λογοτεχνίας και χρησιμοποιεί τα τεχνάσματά της· κατασκευάζει έναν λόγο συγκινησιακό, ενώ ταυτόχρονα αρνείται τη λογοτεχνική καταγωγή του, προς όφελος μιας αλήθειας που θέλει να παρουσιάζεται ως αψιμυθιώτη.

Το κείμενο ξεκινά με το απόσπασμα από ένα γράμμα στρατιώτη του αντίπαλου στρατού «*Βρισκόμαστε κοντά στη Μουργκάνα. Πρόκειται να κάνουμε ενέργεια με μεγάλες δυνάμεις κι αυτή τη φορά φοβάμαι πολύ*»¹. Δύο οι πληροφορίες που κομίζει η αρχή αυτή. Πρώτον ο φόβος, δεύτερον οι «μεγάλες δυνάμεις». Ο αντίπαλος διαθέτει μεγάλες δυνάμεις και παρ' όλα αυτά φοβάται. Χαμηλό ηθικό λοιπόν, παρά την υπεροπλία.

Το ξεκίνημα από την επιστολή ενός αντιπάλου είναι ήδη ένα λογοτεχνικό τέχνασμα. Δείχνει από τα μέσα την κατάσταση των άλλων, άρα το κείμενο κα-

θίσταται, υποτίθεται, πιο έγκυρο ως μαρτυρία. Αυτή τη μέθοδο θα την χρησιμοποιήσει συχνά ο Χατζής. Ταυτόχρονα όμως η εισαγωγή αυτή μάς εξοικειώνει με έναν αντίπαλο και μας τον κάνει, μέσω του φόβου του, συμπαθή. Ο Χατζής την επιδιώκει αυτή τη συμπάθεια. Αμέσως μετά θα μας πληροφορήσει ότι ο φοβισμένος φαντάρος, που δεν πρόλαβε να στείλει το γράμμα στην αγαπημένη του, είναι τώρα νεκρός. Άθαφτος νεκρός «*με το πρόσωπο το μισό φαγωμένο, τό 'να πόδι σπασμένο και το χέρι φευγάτο δυο μέτρα μακρύτερα*» (σ. 33). Αλλά για τον θάνατο αυτό δεν φταίει η παράταξη του συγγραφέα που είχε προειδοποιήσει: «*αδέρφια μην έρχεστε*» (σ. 34).

Η κρίσιμη λέξη έχει λεχθεί: «αδέρφια». Και το αίσθημα με το οποίο αντιμετωπίζουμε τον άλλον επίσης: είναι η συμπάθεια και ο οίκτος. Όσο για τη φρικιαστική περιγραφή του πτώματος, που εκ πρώτης όψεως ξαφνιάζει, πρέπει να πούμε πως στηρίζεται σε έναν τολμηρό και έξυπνο υπολογισμό: αυτός που επιδιώκει να μιλήσει για τη φρίκη, δεν μπορεί να είναι αυτός που την προκαλέσει· όποιος προκαλεί τον όλεθρο δεν το διατυμπανίζει. Άρα εφόσον εμείς μιλάμε για τη φρίκη, η φρίκη είναι δημιούργημα των αντιπάλων.

Ποιοι όμως είναι οι αντίπαλοι; Αμέσως μετά έρχεται η κατονομασία τους: «*Οι Εγγλέζοι και οι Αμερικάνοι τους*

έσπρωχναν από πίσω [τους φαντάρους του κυβερνητικού στρατού] και οι αξιωματικοί τους κρατούσαν το πιστόλι στα χέρια για να τους ρίχνουνε πάνω μας». Οι φταίχτες λοιπόν είναι πρωτίστως οι ξένοι και δευτερευόντως κάποιοι αξιωματικοί (των οποίων η εθνότητα δεν αναφέρεται). Ο αγώνας, με άλλα λόγια, ουσιαστικά δεν είναι εμφύλιος². Απλώς κάποιοι Έλληνες είναι εγκλωβισμένοι σε μια παράταξη που δεν τους εκφράζει και που δεν την καθοδηγούν καν Έλληνες. Αυτοί οι εγκλωβισμένοι Έλληνες που δεν θέλουν να πολεμήσουν είναι τα «αδέρφια» μας.

Όμως μετά από αυτή την τοποθέτηση, που μοιάζει με ξεκαθάρισμα του τοπίου, τα πράγματα αλλάζουν. Στο εξής οι αντίπαλοι, ο άλλος στρατός, όπου βέβαια περιλαμβάνονται και όσοι μόλις χαρακτηρίστηκαν «αδέρφια», ονομάζονται ορθά κοφτά «ο εχθρός». Ούτε καν ο «αντίπαλος», παρά ο «εχθρός». Γιατί μπορεί να είναι «αδέρφια» μας, αλλά αν κάτι τέτοιο μάς απασχολήσει παραπάνω, θα καταστήσει προβληματικό έναν αγώνα ζωής και θανάτου. Πράγματι λοιπόν το κείμενο, αν και αρχίζει με την υποδήλωση της «συγγένειας», αμέσως μετά την παραγράφει – χωρίς καμία εξήγηση για τη μετάβαση από την έννοια του αδερφού σε εκείνην του εχθρού. Και όχι μόνο αυτό: αλλά ο συγγραφέας επιδίδεται επιπλέον σε περιγραφές καταστάσεων, όπου η άκρα ταλαιπωρία του αντιπάλου προκαλεί «*μεγάλο κέφι*» στους δικούς μας. Όταν τις νύχτες αυτοί «οι δικοί μας» αιφνιδιάζουν τους αντιπάλους:

«*Οι μαχητές μας πρέπει να βρίσκουνε μεγάλο κέφι σ' αυτό το λαχτάρισμα, τ' ασταμάτητο βασάνισμα του εχθρού. Βαρύς, μηχανικός, είναι ο γδούπος της εχθρικής χοντροκέφαλής δύναμης που*

κινιέται. Είναι το άψυχο μπουλούκι που σέρνεται. Σβέλτη κι επίμονη, πονηρή και χαρούμενη είναι η ψυχή που αντιστέκεται με πίστη κι απόφαση, μ' αγάπη για τη ζωή και λαχτάρα για τη νίκη» (σ. 50).

Ώστε παρά τον εμφύλιο χαρακτήρα, αναστολές δεν υπάρχουν καθόλου στη μάχη. Ο αγώνας είναι δίκαιος και διεξάγεται με υψηλό ηθικό. Αν συγκρίνουμε το κείμενο αυτό με τα πεζογραφήματα για τον αλβανικό πόλεμο, θα διαπιστώσουμε ότι σε εκείνα, κείμενα επίσης ενός «δίκαιου πολέμου», υπάρχουν πολλά στοιχεία από την ανθούσα άλλοτε αντιπολεμική λογοτεχνία, που δεν θα τα βρούμε στο κείμενο του Χατζή: οι κακουχίες, η αμφιταλάντευση ανάμεσα στον ανθρωπισμό και στην πολεμική αποτελεσματικότητα, η αγάπη για τον αντίπαλο, η θλίψη μπροστά στον θάνατο³. Στη «Μουργκάνα» αντίθετα δεν αναφέρονται καθόλου κακουχίες ούτε αμφιταλάντευση, η αγάπη για τον «αδερφό» εξαντλείται στην πρώτη σελίδα (στα έργα του αλβανικού πολέμου κερδίζεται σταδιακά), όσο για τον θάνατο, αυτός ή περιγράφεται σχεδόν ευτράπελα⁴ ή προκαλεί πίκρα μονάχα «για μια στιγμή»:

«Η Ρίγκω σκοτώθηκε χτες. Δε θα ξαναβεί στα βουνίσια μονοπάτια, δε θα ξαναπερπατήσει στα ντερβένια του κάμπου. Δε θα ιδεί τη λευτεριά και την ειρήνη. Για μια στιγμή ο τόπος γιομίζει πίκρα. Μα οι σύντροφοι της Ρίγκως ξαναπηγαίνουνε τώρα για τη νυχτερινή τους επίθεση στα συρματοπλέγματα. Και τραγουδούν» (σ. 98).

Ο θλιβερότερος πόλεμος λοιπόν στην πρόσφατη ιστορία της Ελλάδας γεννά το πιο φιλοπόλεμο ίσως έργο στη λογοτεχνία της. Ποτέ άλλοτε, νομίζω, δεν έχει επιμείνει συγγραφέας πολεμικού αφηγήματος τόσο πολύ στο τραγούδι που συνοδεύει τη ζωή των αγωνιστών. Στη «Μουργκάνα» οι στρατιώτες παρουσιάζονται να τραγουδούν ασταμάτητα:

«Αγαπούνε τους συντρόφους τους, την Πατρίδα τους, λαχταρούνε τη νίκη. Είναι απλοί και χαρούμενοι. Γι' αυτό τραγουδούνε τόσο πολύ. Αγαπούνε τη ζωή, τ' αγαθά της, την ειρήνη. Είναι ήμεροι και συναισθηματικοί. Γι' αυτό συγκινούνται έτσι εύκολα και δακρύζουνε με το πρώτο. Έτσι είναι όλοι τους. Πολεμούνε καλά, τραγουδάνε πολύ και δα-

κρύζουνε με το τίποτα» (σ. 53).

Η Πατρίδα είναι με κεφαλαίο και η ελληνικότητα διεκδικείται στο ακέραιο, όπως θα δούμε και παρακάτω. Όσο για τους αγωνιστές είναι η ενσάρκωση του ειρηνικού ιδανικού: χαρά, απλότητα, ημεράδα, αλληλεγγύη και συναισθηματισμός. Κι ο πόλεμος, σε αυτά τα συμφραζόμενα, λίγο απέχει από μια χαρούμενη άθληση.

Σε όλα τα παραπάνω υπάρχει βέβαια μια υπερβολή. Παρόλο που οι μάχες της Μουργκάνας αποτέλεσαν εξαιρετική επιτυχία για τον Δημοκρατικό Στρατό, επιτυχία που άγγιζε τα όρια του «θαύματος»⁵, και οπωσδήποτε θα διεξήχθησαν με πάρα πολύ πείσμα, δεν μπορεί παρά να απείχαν εξίσου πολύ από το κέφι και την ευφρόσυνη διάθεση που επιδιώκει να τους αποδώσει ο Χατζής. Η υπερβολή –αυτό μπορούμε με κάποια ασφάλεια να το υποθέσουμε– υποκρύπτει μάλλον το εντελώς αντίθετό της. Τόσο πιο ευφρόσυνο θέλει να αποδώσει τον αγώνα ο Χατζής όσο πιο ζοφερός είναι· τόσο πιο αισιόδοξο όσο πιο απελπισμένος. Άλλωστε στο έργο αυτό μια δευτερεύουσα νίκη ανάγεται σε παράδειγμα, τη στιγμή που ήταν μάλλον σαφές ότι η συνολική ήττα πλησίαζε αναπόφευκτα. Γνωρίζουμε επιπλέον ότι ο ίδιος ο Χατζής, όταν βρέθηκε στο βουνό το καλοκαίρι του '48, δεν πολέμησε καθόλου, και πως στάλθηκε σύντομα εκτός συνόρων με πολύ ταραγμένα τα νεύρα του⁶.

Ίσως λοιπόν η «Μουργκάνα» διεκδι-

κεί τα πρωτεία και του πιο ανειλικρινούς πολεμικού κειμένου της ελληνικής λογοτεχνίας. Και εδώ είναι χρήσιμο να την παραβάλλουμε με ένα άλλο προϊόν της εμφύλιας σύρραξης, την *Πυραμίδα 67* του Ρένου Αποστολίδη (1950). Η *Πυραμίδα 67* αποτελείται από γράμματα και ημερολόγια που κρατά ο επιστρατευμένος στον κυβερνητικό στρατό συγγραφέας, ο οποίος έχοντας, καθώς λέει, αποφασίσει να μη χρησιμοποιήσει καθόλου το όπλο του, γράφει ασταμάτητα σε ένα μπλοκ που κρατάει πάντα πάνω του. Ο Ρένος Αποστολίδης συντάσσει ένα σαφώς αντιπολεμικό κείμενο. Διεκτραγωδεί την πείνα, το κρύο, τις κακουχίες, το Εγώ που υποφέρει, αναλύει τη ματαιότητα ενός πολέμου που γεννά την απόγνωση, δηλώνει την απόλυτη αντίθεσή του προς κάθε ηρωισμό και την απιστία του προς οποιαδήποτε ιδέα· μόνη αξία είναι γι' αυτόν η αξία της ζωής. Το κείμενο τούτο ωστόσο δεν θερμαίνεται από καμία ή σχεδόν καμία συμπάθεια ούτε για τους συστρατιώτες ούτε για τους αντιπάλους, και αποτελεί το ξέσπασμα ενός ανυπότακτου σε κάθε αρχή υποκειμένου, που αντιτίθεται σε ό,τι πάει να καταπιέσει τον πολύτιμο εαυτό του.

Ο Εμφύλιος γέννησε λοιπόν, την ίδια την εποχή που διεξήγετο, δυο αντιδιαμετρικά κείμενα. Το ανειλικρινές έργο μιας αισιόδοξης συντροφικότητας και το ειλικρινές έργο ενός μηδενιστικού εγωκεντρισμού. Το πρώτο από την παράταξη των μελλοντικών ηττημένων, το

δεύτερο από την παράταξη των νικητών.

Κι όμως τα δύο αυτά έργα έχουν ένα σημείο σύγκλισης που νομίζω πως είναι χαρακτηριστικό. Αποτελούν και τα δύο μαρτυρίες, χρονικά, που αποστρέφονται –όπως τα ίδια δηλώνουν– την οποιαδήποτε μυθοποίηση:

«Τέλειωσα τη διήγησή μου. Δεν ξέρω πώς τα κατάφερα –σαν γραμματικός– με τα περιστατικά της μάχης. Πρέπει μονάχα να πω πως όλα βαλθήκανε με τη σειρά την κανονική τους. Δεν υπάρχουνε σ' αυτή τη διήγηση ανακρίβειες ούτε υπερβολές. Οι διάλογοι είναι όλοι αυθεντικοί. Ξεχωριστά οι πληροφορίες σχετικά με τις κινήσεις, τις ενέργειες και τις προθέσεις ακόμα του εχθρού είναι απόλυτα βεβαιωμένες. Κι όλα μέσα στη διήγηση είναι υποταγμένα, όχι μόνο γενικά στην αλήθεια μα στην πιο αυστηρή απαίτηση της ακρίβειας και για το πιο μικρό περιστατικό» (σ. 96).

Αυτά τα γράφει ο Χατζής μέσα στο κείμενο της «Μουργκάνας». Ο Ρένος Αποστολίδης θα εξηγήσει αργότερα, στην τρίτη έκδοση της *Πυραμίδα*, τον τρόπο σύνθεσής της: Η *Πυραμίδα* βγήκε, γράφει, «με τον πιο απλό –πιο “αντιλογοτεχνικό” θά 'λεγε κανείς ίσως– τρόπο. Έβαλα τα “γράμματα” στην απόλυτη χρονολογική τους σειρά»⁷.

Και τα δύο έργα λοιπόν επικαλούνται την ελάχιστη δυνατή επέμβαση του συγγραφέα. Θέλουν να είναι η γυμνή και αστόλιστη αλήθεια. Ο συγγραφέας παρουσιάζεται πολύ πρόθυμος να αυτοκαταργηθεί: «θά 'θελα καλύτερα νά 'σπαζα τα κοντύλια και νά 'σχιζα τα χαρτιά», λέει αλλού ο Χατζής σε μια έξαρση περηφάνιας για την παράταξή του: «Τι μπορείς να πεις για τον άνθρωπο που νικάει το καμένο σίδερο; [...] Νιώθω περηφάνια που γεννήθηκα Έλληνας. Είδα, χάρηκα, δυνάμωσα, χόρτασα. Τίποτα δεν απομένει για τη δουλειά του γραμματικού. Κι ωστόσο πρέπει να πω» (σ. 72).

Μια μάχη γίνεται έτσι υψηλό έργο της ανθρώπινης αξίας και της ελληνικής αρετής (ιδού πάλι η ελληνικότητα ταυτισμένη με την αριστερά), μπροστά στην οποία η τέχνη δεν έχει λόγο ύπαρξης. Η τέχνη δεν μπορεί να αγγίξει το μεγαλείο της πράξης. Το μόνο που της μένει ίσως είναι να την υμνήσει ή να την προπαγανδίζει.

Η δευτερεύουσα σημασία της τέχνης είναι φυσικό να προβάλλει σε εποχές έντονης δράσης. Μου έρχεται στον νου το ωραίο διήγημα του Σωτήρη Πατατζή «Το χοντρό βιβλίο» από τα *Ματωμένα χρόνια* (1946). Εκεί ένας αγράμματος άνθρωπος στην Κατοχή θαυμάζει τους μορφωμένους νεαρούς φίλους του και το χοντρό βιβλίο που χρησιμοποιούν, ένα λεξικό. Οι μορφωμένοι νέοι προσπαθούν να τον πείσουν ότι τα πιο σπουδαία βιβλία είναι αυτά που γράφονται με αίμα, και πράγματι όταν εκείνος θυσιάζεται ηρωικά, οι νέοι αποφαινόμενοι με συγκίνηση ότι ο αμόρφωτος σύντροφός τους «γράφει» τώρα το βιβλίο.

Και εδώ η πράξη είναι σημαντικότερη από την τέχνη, όμως αποφεύγεται η υπερβολή που χαρακτηρίζει και σε αυτό το σημείο τον Χατζή: «καλύτερα νά 'σπαζα τα κοντύλια». Για τις υψηλές πράξεις αυτοθυσίας στην αντίσταση δεν βρέθηκε, αν δεν κάνω λάθος, κανείς να πει πως πρέπει να καταργηθεί η γραφή. Κι αυτό είναι, πιστεύω, επίσης χαρακτηριστικό.

Ο Εμφύλιος είναι γενικά μια εποχή όπου το νόημα του να γράφει κανείς αμφισβητείται. Συνήθως αμφισβητείται με έκδηλη αγωνία και απελπισία. Η Μέλπω Αξιώτη στο Παρίσι δεν γράφει λογοτεχνία παρά μόνο καταγγελίες εναντίον του εμφυλιοπολεμικού κράτους. Ο Θεοτοκάς στην Αθήνα αναρωτιέται προς τι να γράφει κανείς, αφού δεν υπάρχει πλέον κοινό να τον διαβάσει⁸. Ο Ρένος Αποστολίδης, όπως είδαμε, μεριμνά μόνο για την καταγραφή της μαρτυρίας. Κι ο Εγγονόπουλος έχει συνθέσει το περίφημο εκείνο ποίημα της αυτοκατάργησης, που το επιγράφει «Ποίηση 1948»:

Τούτη η εποχή
του εμφυλίου σπαραγμού
δεν είναι εποχή
για ποίηση
κι άλλα παρόμοια.
Σαν πάει κάτι
να
γραφεί,
είναι
ωσάν να γράφονταν
από την άλλη μεριά αγγελτη-
ρίων
θανάτου...⁹

Ο Χατζής δεν πρέπει να αισθάνεται πολύ διαφορετικά. Όμως τη ματαιότητα της τέχνης κατά την εποχή του εμφυλίου χαλασμού την αντιστρέφει σε μια χαρούμενη αυτοκατάργηση. Αλλά η υπερβολή, όπως είπαμε, μάλλον αναδεικνύει παρά συγκαλύπτει το τραγικό μέγεθος του αδιεξόδου.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Δημήτρης Χατζής, *Θητεία (αγωνιστικά κείμενα 1940-1950)*, Αθήνα 1979, σ.33. Α' δημοσίευση στη «Φωνή του Μπούλκες», Ιούλιος 1948.
2. Πβ. τη διεκδίκηση του συνόλου του ελληνικού πληθυσμού, όπως δίνεται στο τέλος του αφηγήματος: «Τα πολυβολεία που κρατούνε το Τσεροβέτσι χτυπούνε με τον παλμό της καρδιάς τριακόσιων χιλιάδων Ηπειρωτών, εφτά εκατομμυρίων Ελλήνων», ό.π., σ. 94.
3. Βλ. το μελέτημά μου «Η ανδρεία της ευαισθησίας. Ο πόλεμος του '40 στην ελληνική λογοτεχνία», *Ελευθεροτυπία (Βιβλιοθήκη)*, 29/10/1999, σσ. 4-5.
4. «[Οι δικοί μας] τους τρομάζουν, τους συγχύζουν [τους αντιπάλους], τους σκορπίζουν και τους δεκατίζουν. Και τραγουδάνε. Ο διμοιρίτης Γκόγκος στο λόχο του Σδράβου, τραυματισμένος στα υψώματα της Μεγάλης Ράχης έμεινε στη θέση του και τραγουδούσε ως την ώρα που μια οβίδα του πυροβολικού τον σκόρπισε ολότελα», σ. 52.
5. Τον χαρακτηρισμό «θαύμα» τον χρησιμοποιεί ο Γιώργος Μαργαρίτης, ο οποίος και περιγράφει αναλυτικότερα τις σχετικές επιχειρήσεις, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, Α' Αθήνα 2000, σσ. 393-415.
6. Η πληροφορία για την άσχημη κατάσταση νεύρων του Χατζή προέρχεται από συζήτησή μου με τον Νίκο Γουλανδρή.
7. Ρένος Αποστολίδης, *Πυραμίδα 67*, Αθήνα 1996, σ. ζ'.
8. Γ. Θεοτοκάς και Γ. Σεφέρης, *Αλληλογραφία (1930-1966)*, Αθήνα 1975, σ. 151.
9. Ν. Εγγονόπουλος, *Ποιήματα, Β'*, Αθήνα 1993, σσ. 157-158.

Η επικαιρότητα του Δημήτρη Χατζή

του Δημήτρη Πάνου

1. Ο Δημήτρης Χατζής δεν είναι ένας από τους λογοτέχνες που πέρασαν από τα γράμματά μας σαν διάττων αστέρας. Η υποψία αυτή θα μπορούσε να υφίσταται, βάσιμα ίσως, μέχρι τη χρονιά του θανάτου του, όταν ακόμη η αίγλη που τον συνόδευε ήταν πιθανώς η αιτία για το μεγάλο ενδιαφέρον που έδειχνε το αναγνωστικό κοινό για τα γραπτά του. Θα μπορούσε επίσης να υποστηριχθεί ότι η κίνηση των έργων του δεν ήταν άσχετη με την προσωπική του ιστορία και την πολιτική του ιδεολογία: ένας άνθρωπος βασανισμένος για δεκαετίες, εκφραστής της «γενιάς της ήττας», ικανός να αφουγκράζεται και να καταγράφει τους καημούς όλων των ομοίων του: νά ο τρόπος να εξασφαλίζει κανείς ένα σίγουρο αναγνωστικό κοινό, προβολή και δημοσιότητα για το έργο του!

Όλες αυτές οι υπόνοιες υπήρξαν, αρκετοί τις σκέφτηκαν ενδόμυχα, κάποιοι λίγοι και φωναχτά. Υπήρξαν και δοκιμάστηκαν με το μόνο αψευδές κριτήριο, τη μάχη με το χρόνο. Έχω την εντύπωση ότι ο χρόνος που παρήλθε δεν είναι λίγος για μια τέτοιου είδους αποτίμηση, αν σκεφτούμε τι μεσολάβησε: Το έργο του παρέμεινε για όλο σχεδόν αυτό το διάστημα έξω από τις προθήκες των βιβλιοπωλείων, σε μια αποκοπή από τη ζωντανή επαφή με το κοινό που θα μπορούσε να έχει αποβεί καταστροφική για την απήχηση του συγγραφέα. Και, το σημαντικότερο ίσως, η ιδεολογία την οποία με συνέπεια, αλλά χωρίς μονομέρειες, στήριξε μέχρι το τέλος της ζωής του, έπαιψε να αποτελεί τον συνεκτικό κρίκο για το μεγάλο κομμάτι του ελληνικού λαού που στρατευόταν κάτω από τα οράματά της. Κι όμως, όταν πέρσι τα έργα του άρχισαν σιγά σιγά να επανεκδίδονται, η ανταπόκριση του κοινού ξεπέρασε κάθε προσδο-

κία: δεν ήταν προφανώς η περιέργεια που εξαντλείται με την πρώτη ματιά ή με το πρώτο διήγημα, γιατί συνέχισαν να διαβάζονται με την ίδια δυναμική και τα έργα του που εκδόθηκαν στη συνέχεια. Δεν ήταν ούτε η απλή νοσταλγία για έναν κόσμο που στο υποσυνείδητο των νεότερων αρχίζει να παίρνει, όσο απομακρύνεται, το χαρακτήρα της ρομαντικής αναπόλησης σε αγώνες και μορφές συλλογικού βίου τόσο αλλότριες, τόσο γλυκά διαφορετικές. Δεν ήταν ασφαλώς ούτε οι προσωπικές αναμνήσεις της γενιάς που έζησε τον κόσμο και τα βιώματα των ηρώων του Χατζή, για τον απλό λόγο ότι η γενιά αυτή έχει πλέον παρέλθει. Τίποτε απ' όλα αυτά: το έργο του Χατζή ξαναγαπήθηκε από τους αναγνώστες της νέας χιλιετίας για λόγους άλλους από αυτούς που τον αγάπησε η μεταπολεμική και πρώτη μεταπολιτευτική γενιά. Κι αυτό ακριβώς είναι το πειστήριο ότι η μάχη με τον χρόνο μάλλον κερδήθηκε για το Δημήτρη Χατζή.

2. Τι είναι λοιπόν αυτό που κάνει και σήμερα ακόμη τον Χατζή και το έργο του τόσο αποδεκτό από ανθρώπους τόσο διαφορετικούς από τους πρώτους αναγνώστες του; Μια σειρά από ιδιαίτερα γνωρίσματα του έργου του ερμηνεύουν, νομίζω, το φαινόμενο.

2.1. Τα λογοτεχνικά κείμενα του Χατζή ήταν λίγα, ελάχιστα θα μπορούσε να πει κανείς, σε σύγκριση με το χρόνο της παρουσίας του στα ελληνικά γράμματα. Έξι όλα κι όλα ολιγοσέλιδα μάλλον λογοτεχνικά βιβλία – αυτοτελή ή συλλογές διηγημάτων – μέσα σε 33 χρόνια λογοτεχνικής δημιουργίας δεν αποτελούν παρά ελάχιστο μέρος της παραγωγής άλλων, πολύ πιο «δημιουργικών» λογοτεχνών. Αν ερμηνεύω σωστά, ο Χατζής έγραφε μόνο όταν είχε κάτι να πει: γι' αυτό και η πορεία των έργων του απο-

τυπώνει σε μεγάλο βαθμό τη διαδρομή της εσωτερικής του πάλης¹. Στο έργο του η λιτότητα συναρμόζεται με την ευθύνη κι αυτή η σύζευξη αποδίδει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την εσωτερική αγωνία ενός λογοτέχνη, ο οποίος δεν γράφει απλώς γιατί έχει το «χάρisma» της γραφίδας, αλλά έχει επίγνωση του ρόλου του ως σκεπτόμενου και δρώντος υποκειμένου².

2.2. Η ευθύνη και η λιτότητα – δυο γνωρίσματα ανθρώπων που έχουν βιώσει τις εναλλαγές και τα απρόοπτα του βίου, ανθρώπων που δεν έμαθαν να επαναπαύονται σε εύκολες και προκατασκευασμένες λύσεις. Ο Χατζής ανήκει σ' αυτούς γιατί η ζωή του αποτελεί ένα από τα πιο χαρακτηριστικά δείγματα της «ελληνικής περιπέτειας» του 20ού αιώνα. Πολιτικοί και κοινωνικοί αγώνες, διχασμοί, πόλεμοι, εξορίες, ηρωισμοί και μικρότητες, όνειρα και διαψεύσεις, όλα βιωμένα με ένταση και πάθος από την πρώτη γραμμή. Δεν μιλάει για πράγματα που παρακολούθησε σαν απόμακρος θεατής και κατέγραψε με διεισδυτικό, έστω, βλέμμα. Μιλάει με τη συνείδηση ότι εκφράζει ένα ολόκληρο κομμάτι του ελληνικού λαού – τις εμπειρίες και τους καημούς όλων αυτών των απλών και «Ανυπεράσπιστων» ανθρώπων.

2.3. Το κρίσιμο σημείο, νομίζω, στη διαλεκτική αυτή σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στον Χατζή και τον απλό, καθημερινό άνθρωπο είναι η ματιά με την οποία τον προσεγγίζει. Δεν έχει τίποτε από την απόσταση ή το αίσθημα υπεροχής που χαρακτηρίζει τους «εξορισμού» διανοούμενους: αντίθετα, μέσα στα κείμενά του μπορεί εύκολα να διακρίνει κανείς την απέραντη ανθρωπιά, την διαρκή και απεριόριστη κατανόηση προς τον άνθρωπο του λαού και τα προβλήματα του καθημερινού του

μόχθου. Η ιδεολογική του συνέπεια αποτυπώνεται με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο σ' αυτήν ακριβώς την πραγματική όσο και γνήσια αγωνία του να γίνει ένα με τον λαό.

2.4. Μια τέτοια οπτική κρύβει, θα μπορούσε να πει κανείς, τον κίνδυνο για εύκολες εξιδανικεύσεις και ρομαντικές γενικεύσεις – σύμπτωμα όχι άγνωστο στον ιδεολογικό χώρο όπου κινήθηκε ο Χατζής. Η επιτυχία του κρύβεται στον μοναδικό τρόπο με τον οποίο ο Χατζής πραγματοποιεί τη σύζευξη της κριτικής και αντικειμενικής ματιάς με το συναίσθημα. Η αγάπη του για τους ήρωές του και όσα ενσαρκώνουν δεν τον κάνει λιγότερο διεισδυτικό στα σχόλια και τις κρίσεις του κι η ματιά του δεν παύει μέχρι το τέλος να αναζητά έλλογους τρόπους νοσηματοδότησης του βίου.

3. Θα μπορούσα να αναφέρω αρκετούς ακόμη άλλους, επιπρόσθετους λόγους, που καθιστούν τα κείμενα του Χατζή τόσο κοντινά και προσφιλή στον σύγχρονο αναγνώστη – δεν έχει σημασία να επιμείνουμε. Με τις προϋποθέσεις αυτές η ρεαλιστική διηγηματογραφία του Χατζή, αν και έξω από τις κυρίαρχες σήμερα τάσεις της λογοτεχνικής γραφής, κατορθώνει να διαμορφώσει μια σειρά από άξονες επαφής με τον αναγνώστη, ανεξάρτητους από την πλοκή και συναφείς περισσότερο με το «ήθος» των κειμένων. Υπάρχει όμως ένα ακόμη ζήτημα που επιτρέπει σ' αυτή τη σχέση συγγραφέα-κειμένου-αναγνώστη να αποκτήσει διάρκεια και βάθος: το περίεργο γεγονός ότι τα κείμενα του Χατζή, αν και μιλάνε για άλλες εποχές και κοινωνικά δεδομένα, δεν έχουν χάσει την επικαιρότητά τους – στοιχείο που τείνει να τους δώσει μια διαχρονική δυναμική.

3.1. Τι μπορεί να σημαίνει άραγε για το σημερινό αναγνωστικό κοινό η στοργή με την οποία ο Χατζής μιλά για το αδιέξοδο του μετανάστη που γυρνά στο αλλαγμένο χωριό της προσδοκίας και του ονείρου του (*Το διπλό βιβλίο*); Ποιος νοιάζεται για τους μεταπολεμικούς *Ανυπεράσπιστους* της μετανάστευσης και της κοινωνικής περιθωριοποίησης; Τι έχει να δώσει σήμερα η καταγραφή και ο σαρκασμός της μικροαστικής νοοτροπίας των Ιωαννίνων του μεσοπολέμου και της κατοχής, όπως αποτυπώνεται στο *Τέλος της μικρής μας πόλης*; Τι

νόημα έχει σήμερα να διαβάζουμε για αγώνες κοινωνικής ανατροπής μιας άλλης ιστορικής συγκυρίας (*Φωτιά, Θητεία*); Με μια πρώτη ματιά, πρόκειται για κείμενα πέρα από τον ορίζοντα ενδιαφερόντων μιας γενιάς η οποία ζει έντονα τις κυρίαρχες λογικές της κοινωνικής αδράνειας και των μοναχικών, ατομοκεντρικών επιλογών και στάσεων.

Έχω την εντύπωση ότι η επικαιρότητα του έργου του Χατζή ξεκινάει από τη δυνατότητά του να ξυπνά ευαισθησίες και συναισθήματα που ίσως έχουν γίνει σπάνια –και γι' αυτό πολύτιμα– στις μέρες μας. Το ότι δεν μιλάμε για θέματα όπως οι κοινωνικές ανισότητες ή η βαθμιαία διάρρηξη του κοινωνικού ιστού ή η απώλεια των παραδοσιακών στηριγμάτων του απλού ανθρώπου με τους όρους που μιλάγαμε πριν από τριάντα χρόνια και με τις ιδεολογικές βεβαιότητες που ίσχυαν μέχρι τις αρχές της περασμένης δεκαετίας, δεν σημαίνει ότι τα ζητήματα αυτά έπαψαν να υπάρχουν. Ή τα βλέπει κανείς –και αποστρέφει το βλέμμα του– ή τα γνωρίζει –και αφήνει μια λανθάνουσα ενδόμυχη απορία να υπάρχει για το «πώς» και το «τι». Ο Χατζής πετυχαίνει σήμερα αυτό που ίσως ήταν αυτονόητο όταν έγραφε: να αναδείξει στο προσκήνιο της συνείδησής μας μορφές και καταστάσεις του καθημερινού βίου σκόπιμα παραγνωσμένες. Ο Σιούλας ο ταμπάκος του Χατζή δεν απέχει πολύ από τον σημερινό άνεργο πενηντάρη· η «καθωσπρέπει» ελίτ των Ιωαννίνων ίσως δεν είναι τόσο διαφορετική από τον ξενόφοβο «νοικοκύρη» του σήμερα· ο σύγχρονος μετανάστης στην Ελλάδα της επαγγελίας δεν έχει και πολλές διαφορές από τον έλληνα μετανάστη της Γερμανίας του '60· κι ο πόλεμος «παλιού» και «νέου», που τόσο απασχολεί τα κείμενά του παίρνει σήμερα πολύ πιο έντονη και καθοριστική μορφή.

Από αυτήν την άποψη το έργο του Χατζή αποκτά μια άλλη διάσταση, την οποία ο ίδιος ο συγγραφέας, τόσο προσηλωμένος στο ρεαλισμό και στην καταγραφή των σύγχρονών του κοινωνικών δεδομένων, δεν μπορούσε να φανταστεί: έχοντας κερδίσει την εμπιστοσύνη και την αγάπη του αναγνώστη για τους λόγους που αναφέρθηκαν πιο πάνω, προσφέρει στον αναγνώστη αρχε-

τυπικές, θα έλεγε κανείς, μορφές κατανόησης της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας. Χωρίς τη φόρτιση που θα δημιουργούσε η ευθεία αναφορά στο παρόν –σε εποχές που κάτι τέτοιο ίσως δεν θα ήταν εύκολα αποδεκτό– επιτρέπει, σχεδόν εξωθεί τον αναγνώστη να κάνει μόνος του τις γόνιμες αναγωγές που θα ξυπνήσουν μέσα του προβληματισμούς και ανησυχίες, ή έστω θα κάνουν το έδαφος πολύ πιο πρόσφορο και δεκτικό για την αμφισβήτηση και την κριτική.

Δεν ξέρω αν θα ήταν ακραίο να ισχυριστεί κανείς ότι, από την άποψη αυτή, η αγωνία του Χατζή για τη διαμόρφωση μιας «άλλης» αριστερής σκέψης, η οποία δεν θα αγκυλώνεται σε φόρμες και δεδομένα ερμηνευτικά σχήματα, αλλά θα βρίσκεται κοντά στις κοινωνικές ανησυχίες αγκαλιάζοντας το καινούργιο και το καθημερινό, υπηρετείται είκοσι χρόνια μετά το θάνατό του μέσα από τη δυναμική που αποκτούν τα έργα του στη σημερινή συγκυρία. Όπως και να εκτιμήσουμε την πεζογραφία του Χατζή πάντως, δεν πρέπει να αγνοήσουμε ότι η ευαισθησία του δεν τον οδηγεί σε ακρότητες: δεν παύει να είναι ένας λογοτέχνης ο οποίος γράφοντας αναδεικνύει κοινωνικές προεκτάσεις, αλλά με απώτατο όρο και όριο τη συνείδηση του ανθρώπου που διακρίνεται για την ανθρώπινη συγκίνηση και το ειλικρινές ανθρώπινο ενδιαφέρον.

3.2. Για το λόγο αυτό η επικαιρότητα του Δ. Χατζή έχει και μιαν άλλη διάσταση, καθαρά παιδαγωγικού χαρακτήρα πλέον. Τα πεζογραφικά κείμενά του αποτελούν στην πλειοψηφία τους έναν κορμό έργων, που προσφέρουν τις απαραίτητες δυνατότητες για διδακτική αξιοποίηση. Έργα που σέβονται τον αναγνώστη-μαθητή, που δεν χειραγωγούν, έργα τα οποία δεν υποτάσσουν τη ματιά του συγγραφέα σε ιδεολογικές σκοπιμότητες (τουλάχιστον από *Το τέλος της μικρής μας πόλης* και μετά), διηγήματα ικανά να αναδείξουν έναν ολόκληρο κόσμο ιδεών και αισθημάτων με τον αυθεντικό τρόπο που ένα λογοτεχνικό κείμενο μπορεί. Έργα ακόμη που προσφέρονται για την αισθητική καλλιέργεια των μαθητών και την ανάδειξη της δυνατότητάς τους να διαβάζουν σκεπτόμενοι, προσεγγίζο-

ντας με μάτι κριτικό την πραγματικότητα. Από την άποψη αυτή δεν είναι τυχαία η προτίμηση που έχουν δείξει σε κείμενά του οι συντάκτες της σειράς *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, που διδάσκονται την τελευταία εικοσαετία στη Μέση Εκπαίδευση³, ούτε η απήχηση που φαίνεται να έχει ο Χατζής στους εν ενεργεία και στους μελλοντικούς εκπαιδευτικούς⁴, αλλά και στους μαθητές, ως κατεξοχήν «διδάξιμος» συγγραφέας⁵.

Η επιλογή του Χατζή ως συγγραφέα που διδάσκεται στα σχολεία μας δεν έχει να κάνει μόνο με την αποτίμηση της ποιότητας του έργου του – ίσως αυτό, στη συγκεκριμένη περίπτωση να είναι το λιγότερο σημαντικό. Έχει κυρίως να κάνει με την κοινή πεποίθηση του εκπαιδευτικού κόσμου ότι τα έργα του δεν έχουν χάσει τη δυναμική και το ενδιαφέρον τους – και μάλιστα μπορούν να αποτελέσουν το «μέσο» για την αποδοτικότερη μεταβίβαση στη νέα γενιά όλων αυτών των συλλογικά αποδεκτών αξιών και πολιτισμικών αγαθών που η κοινωνία κρίνει ότι δεν πρέπει να χαθούν. Είκοσι χρόνια μετά ο Δημήτρης Χατζής παραμένει αγαπητός, ζωντανός και επίκαιρος, κομμάτι της συλλογικής μας συνείδησης και «αποκωδικοποιητής» της σύγχρονης κοινωνικής πραγματικότητας. Η επικαιρότητά του θα διατηρείται όσο ο κόσμος για τον οποίο μίλησε δεν θα αλλάζει στα δομικά του χαρακτηριστικά και όσο το ανθρώπινο θα αποτελεί προϋπόθεση για την κατανόηση και την αλλαγή του κόσμου γύρω μας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Προβλ. Τζιόβας Δ., «Ιδεολογία και αισθητική λειτουργία στην πεζογραφία του Δ. Χατζή», *Ηπειρωτική Εστία*, τχ. 338-339 (1980), σ. 546.
2. Μια χαρακτηριστική καταγραφή των εσωτερικών διεργασιών που προσδιορίζουν τη σχέση του Δημ. Χατζή με τα λογοτεχνήματά του μπορεί κανείς να δει στο κείμενό του με τίτλο «Περί του έργου μου ομιλώ αυτός» που δημοσιεύτηκε στο περ. *Αντί*, τχ. 298 (30/8/1985).
3. Στα ανθολόγια των έξι τάξεων Γυμνασίου και Λυκείου υπήρχαν κατά τη σχολική χρονιά που έληξε (2000-2001) πέντε κείμενα του Δ. Χατζή, αυτοτελή

διηγήματα ή αποσπάσματα από μεγαλύτερα έργα.

4. Μια πρώτη καταγραφή των επιλογών που έκαναν φοιτητές του Η' εξαμήνου του Τμήματος Φιλοσοφίας Παιδαγωγικής Ψυχολογίας (2000-2001) στη Φιλοσοφική της Αθήνας όταν τους ανατέθηκε ως εργασία (υπεύθυνη η λέκτωρ Ε. Φρυδάκη) να μελετήσουν και να οργανώσουν τη διδασκαλία ενός λογοτεχνικού έργου από κατάλογο προτεινομένων, δείχνει ότι περίπου το

20% επέλεξε *Το τέλος της μικρής μας πόλης* αν και δεν ήταν ούτε το μικρότερο σε έκταση ούτε το πιο κοντινό και οικείο θεματικά. Τα σχόλια και οι προτάσεις τους έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον και αξίζει να μελετηθούν συστηματικότερα.

5. Για το διδάξιμο των κειμένων του Δ. Χατζή βλ. Πάνος Δ., *Η διδασκαλία της πεζογραφίας στη Μέση Εκπαίδευση: Μια πρόταση διδακτικής αξιοποίησης για «Το τέλος της μικρής μας πόλης» του Δημήτρη Χατζή*, Αρμός, Αθήνα 1998.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΧΑΤΖΗΣ ΤΟ ΤΕΛΟΣ ΤΗΣ ΜΙΚΡΗΣ ΜΑΣ ΠΟΛΗΣ

ΤΟ ΔΙΠΛΟ ΒΙΒΛΙΟ ΑΝΥΠΕΡΑΣΠΙΣΤΟΙ

ΣΠΟΥΔΕΣ

ΘΗΤΕΙΑ

ΦΩΤΙΑ

πεζογραφία

ΤΟ ΠΡΟΣΩΠΟ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ἀνέκδοτες διαλέξεις και δοκίμια

ἀπὸ

Τὸ ΡΟΔΑΚΙὸ

Ο γυναικείος πληθυσμός του Τέλους της μικρής μας πόλης

του Ανδρέα Φουσκαρίνη

Αρχίζω με μια ρήση της Μαντώς Αραβαντινού: «Ο Δημήτρης Χατζής μακριά από την πληγή του κακού, μακριά απ' την πατρίδα, γράφει και λέει την αλήθεια. Μια αλήθεια ποιητική, ανθρώπινη, πέρα από σκοπιμότητες, μακριά από δογματισμούς, αυτοκριτικές για τη μεθόδευση του κινήματος απ' τους ηγέτες, λαθεμένες πολιτικές κινήσεις και διεκδικήσεις, ο Χατζής μιλάει και ιστορεί την αλήθεια ενός λαού που σταυρώθηκε: μπροστά σε τέτοια φοβερά και κοινά παθήματα, μονάχα η γλώσσα της αλήθειας και της ταπεινοσύνης μπορεί ν' αντέξει κι αυτή η ταπεινοσύνη, αυτή η σχεδόν παιδικότητα της γραφής, βρίσκεται στο Μακρυγιάννη και την προφορική παράδοση».

Κέντρο αυτού του λαού που σταυρώθηκε, κατά την Αραβαντινού, και που την αλήθεια του επιχείρησε να μας παρουσιάσει στο λογοτεχνικό του έργο ο Δημήτρης Χατζής, κέντρο όμως έκκεντρο και περιθωριακό, είναι ο γυναικείος πληθυσμός του Τέλους της μικρής μας πόλης.

Είναι ακριβώς αυτός ο πληθυσμός που πρώτος συλλαμβάνει τα μηνύματα των καιρών, τις επερχόμενες αλλαγές, το τέλος μιας εποχής και την αρχή μιας άλλης, λόγω της διττής ίσως καταπίεσης: εκείνη της λαϊκής του τάξης και αυτή του φύλου του.

Το τέλος της μικρής μας πόλης, πινακοθήκη προσώπων ταπεινών και καταφρονεμένων, απεικονίζει πιστά τη μετάβαση από την ανολοκλήρωτη κοινωνία του ελληνικού μεσοπολέμου στην επίσης ανολοκλήρωτη και στερημένη κοινωνία της μεταπολεμικής Ελλάδας στα όρια των αλλαγών, μια κατάσταση δηλαδή μεταιχμιακή.

Εδώ ο Χατζής ανατέμνει και μελετάει τα αδιέξοδα και τις ακυρωμένες ελπίδες ενός κόσμου μίζερου και παρηκμασμένου, που τον κατατρώει η πολιτική,

κοινωνική, οικονομική και πολιτισμική πενία και ταυτόχρονα ενός κόσμου που προσπαθεί απεγνωσμένα να τινάξει από πάνω του τα δεσμά του. Πρόκειται για έναν κόσμο σιδεροδέσμιό στο ίδιο του το σπίτι και περιθωριακό, γι' αυτό και το μέλλον του είναι προδιαγεγραμμένο και καταδικασμένο. Εκτός κι αν το δουν έγκαιρα κι αλλάξουν πάραυτα γραμμή πλεύσης. Εδώ ακριβώς δρα ως καταλύτης ο γυναικείος πληθυσμός της πόλης.

Η ΔΡΑΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΠΛΑΙΣΙΟΥ

Η κοινωνία του μεσοπολέμου, όπως παρουσιάζεται σ' αυτή τη συλλογή διηγημάτων του Χατζή, είναι μια κοινωνία στέρησης και ανάγκης. Αυτήν την κατάσταση, στην οποία οδηγούνται με μαθηματική ακρίβεια οι ήρωες και που όλους τούς επηρεάζει άμεσα ή έμμεσα, μολονότι επιθυμούν να την αποφύγουν, την αντιμετωπίζουν σχεδόν πάντα μοιρολατρικά.

Πολύ λίγοι αντιλαμβάνονται με την πρώτη τι γίνεται γύρω τους, οι περισσότεροι ξαφνιάζονται, όταν συνειδητοποιούν ότι τα πράγματα έχουν φτάσει πια στο απροχώρητο. Αντιλήψεις, ιδεο-

λογίες νοοτροπίες, στάσεις ζωής, επιθυμίες, συμφέροντα οικονομικά και άλλα τους εμποδίζουν να δουν τα πράγματα και τους ανθρώπους στην πραγματική τους διάσταση, ενώ η αδυναμία τους να συμμετάσχουν ενεργά στις διαδικασίες της αλλαγής τούς τοποθετεί τελικά στο περιθώριο της κοινωνίας και, φυσικά, και της ιστορίας.

Κάποιοι, έστω και την ύστατη ώρα, σηκώνουν τα μάτια τους ψηλά, βλέπουν με ψυχραιμία τη γύρω τους πραγματικότητα και προσαρμόζονται, ή έστω το προσπαθούν, στις καινούργιες συνθήκες που διαμορφώνονται ερήμην τους στην κοινωνία και επιβιώνουν.

Στο διήγημα «Σιούλας ο Ταμπάκος» η Σιούλαινα, χωρίς δικό της όνομα, χωρίς δική της ταυτότητα ή προσωπικότητα, όπως ακριβώς σε όλες τις αυστηρά πατριαρχικές κοινότητες, έτσι και στην ανδροκρατούμενη κοινωνία των ταμπάκων, υπάρχει ως άτομο αναγνωρίσιμο γιατί υπάρχει ο άνδρας, η βούλησή της ταυτίζεται απόλυτα με τη δική του, οι δικές της επιθυμίες κατακρατούνται στο βάθος της συνείδησής της. Όντας στο περιθώριο της κοινωνίας, της οικογένειας και της ζωής, αδυνατώντας να θρέψει τα παιδιά της και υπομένοντας με υπομονή και καρτερικότητα ως τα όρια της αντοχής της, θα αναγκάσει τελικά τον Σιούλα με την απλότητα της συμπεριφοράς και του λόγου της, να την δει επιτέλους ως άνθρωπο, όπως ακριβώς λίγο νωρίτερα είχε δει και τον γύφτο. Δύο αποκαλύψεις την ίδια ημέρα οδηγούν στο θαύμα.

Τη στιγμή αυτή ο Σιούλας ο αφέντης θα βρεθεί στην ίδια μοίρα με τη γυναίκα του τη διπλά καταπιεσμένη από το φύλο και την τάξη της. Η γυναίκα παύει πια να είναι το κτήμα και το ενεργούμενο του άνδρα, στέκεται δίπλα του ισότι-

μα και τον αναγκάζει ν' ανοίξει επιτέλους τα μάτια του ν' αντικρίσει την κοσμογονία που συντελείται γύρω του, τα νέα μηνύματα των καιρών, τις επερχόμενες και άφευκτες αλλαγές. Έτσι, ο άνδρας δεν είναι πια μόνος, ο κόσμος του ανοίγεται στον κόσμο του ευρύτερου κοινωνικού συνόλου κι έρχονται για πρώτη φορά σε επαφή, σε ζεστή ανθρώπινη επαφή, οι δύο κόσμοι και η μετάβαση στις νέες συνθήκες γίνεται ευκολότερη.

«Η θεία μας η Αγγελική» στο ομώνυμο διήγημα της συλλογής συνειδητοποιεί μέσω του πολέμου την απλή αλλά μεγάλη αλήθεια, που γνώριζαν οι πάντες αλλά η ίδια, κλεισμένη στο μικρό της περίγυρο, αγνοούσε ως εκείνη τη στιγμή, ότι δηλαδή υπάρχουν στην κοινωνία της, όπως και σε κάθε άλλη κοινωνία άλλωστε, και πλούσιοι και φτωχοί, ότι οι πρώτοι εκμεταλλεύονται τους δεύτερους άγρια και τους εξωθούν στην έσχατη εξαθλίωση.

Η αλήθεια είναι σκληρή, η συνειδητοποίησή της την τρομάζει, σωριάζει σε ερείπια ατράνταχτες και αδιαφιλονίκητες πεποιθήσεις και αντιλήψεις μιας ολόκληρης ζωής. Η ηλικία και ο χαρακτήρας της δεν της επιτρέπουν αλλαγές, δεν της δίνουν τη δυνατότητα να ξεπεράσει το πλήγμα που της κατάφεραν και γι' αυτό επιλέγεται, νομίζω, από τον συγγραφέα ως προσφορότερη λύση ο θάνατός της.

Η πιο γνωστή γυναικεία μορφή του *Τέλους της μικρής μας πόλης*, ίσως λόγω και της θεατρικής διασκευής του διηγήματος από τον Θρασύβουλο Σταύρου, που γνώρισε και εξακολουθεί να γνωρίζει μεγάλη επιτυχία, είναι η Μαργαρίτα Περδικάρη, το μοναδικό υγιές μέλος ενός κόσμου φθαρμένου και διεφθαρμένου ως το κόκαλο, που οδηγείται μέρα με τη μέρα στη διάλυση και τον αφανισμό.

Φαίνεται ότι είναι το αγαπημένο και χαϊδεμένο παιδί αυτού του κόσμου, πραγματικά αθώο αφού αγνοεί τι γίνεται έξω από τα στενά όρια του μικρόκοσμού της ως τη στιγμή που ανακαλύπτει την τραγική αλήθεια ότι ο στενός και ο ευρύτερος κοινωνικός της περίγυρος συνεργάζονται στενά, εις βάρος των συμφερόντων της πατρίδας τους, με τους γερμανούς κατακτητές, στους οποίους στο τέλος, για να γλιτώσουν το

τομάρι τους, δεν διστάζουν να την παραδώσουν, ή τουλάχιστον δεν αντιδρούν και την παραδίδουν στο εκτελεστικό απόσπασμα λίγες μόνο ημέρες πριν από την απελευθέρωση της χώρας κι έτσι δεν θα προλάβει να δει τον κόσμο που ονειρεύτηκε, τον κόσμο στον οποίο πίστεψε με νεανικό πάθος και ο οποίος, τελικά, δεν ήλθε. Η λύση, βέβαια, της θανάτωσης της ηρωίδας για μια ακόμη φορά αποδεικνύεται ως η καλύτερη.

Βέβαια υπάρχουν κι άλλες, άλλου είδους γυναίκες στην πινακοθήκη των διηγημάτων της συλλογής αυτής, κυρίως συμβίες και ερωμένες αστών και μικροαστών βουτηγμένες ως το λαιμό στη διαφθορά και τον ηθικό ξεπεσμό, με τις οποίες δεν ασχολείται εν εκτάσει ο Δημήτρης Χατζής παρά μόνο για να καντηριάσει τη συμπεριφορά τους και μέσω αυτών τα θέσμια της εποχής.

Αυτές οι γυναίκες είναι απόλυτα ταυτισμένες με τον κόσμο που φεύγει κι όχι με τον κόσμο που έρχεται καλπάζοντας, πασχίζουν με νύχια και με δόντια να γαντζωθούν πάνω του και να σωθούν, όμως τελικά χάνονται μαζί του, αφού αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι του. Θα επιστρέψω λοιπόν πάλι στις άλλες γυναίκες, της ελπίδας και του πόνου, της αγάπης και της θυσίας, στις τραγικές φιγούρες του λαού, στις οποίες ρίχνει πάντα θωπευτικά τη ματιά του ο συγγραφέας.

ΟΙ ΡΟΛΟΙ ΚΑΙ ΤΑ ΠΡΟΣΩΠΕΙΑ

Όπως ανέφερα πιο πάνω, η γυναίκα παίζει πάντα πρωταγωνιστικό ρόλο στο έργο του Χατζή. Η γυναίκα στο έργο του είναι συνήθως εκείνη η δειλή και υποταγμένη στη μοίρα της και τον άνδρα ύπαρξη, που ξέρει να θυσιάζεται με αυταπάρηση, με αγάπη και κατανόηση για τους ανθρώπους της, που δίνει τα πάντα για την ευτυχία της οικογένειας, ενώ ταυτόχρονα δεν είναι σε θέση να σηκώσει ανάστημα, να ηγηθεί της εξέγερσης ή της αλλαγής και να οδηγήσει τους γύρω της στη νίκη ή την ήττα, γιατί αυτό είναι παντελώς έξω από τα κοινωνικά θέσμια, από το χαρακτήρα, την αγωγή ή τη νοοτροπία της. Αιώνες φυλετικής, κοινωνικής, πολιτισμικής, οικονομικής αλλά και οικογενειακής δουλείας και εξάρτησης κάθε άλλο παρά μπροστάρη την κάνουν. Μπορεί

όμως στο πλαίσιο των μεγάλων αλλαγών να ακολουθήσει τον άνδρα με πίστη συγκινητική, αυταπάρηση και αυτοθυσία.

Όμως είναι αυτές οι γυναίκες του «ρωμαίικου πόνου», όπως τις αποκαλεί ο ίδιος, που κατορθώνουν να δουν καθαρά και με ψύχραιμο μάτι και πολύ πιο μακριά από την περιορισμένη εμβέλεια της ανδρικής ματιάς όσα γίνονται γύρω τους και ν' αναγκάσουν τον άνδρα ν' ανοίξει τα μάτια του, να δει κι αυτός με τη σειρά του τη δυναμική των εξελίξεων και να ηγηθεί στο τέλος της ιστορικής και κοινωνικής κίνησης.

Οι ηρωίδες του Δημήτρη Χατζή, λοιπόν, διττά καταπιεσμένες και συνεπώς θλιμμένες, κουβαλούν μέσα τους, σαν σταυρό, αγόγγυστα και σιωπηλά έναν βαθύ και ακατάλυτο πόνο, οι απαρχές του οποίου χάνονται στα βάθη των αιώνων. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, που απ' όλα τα πρόσωπα της χριστιανικής «μυθολογίας» εκείνο που κατ' εξοχήν λατρεύτηκε μες στους αιώνες είναι το πρόσωπο της Παναγίας, το πιο οικείο και αγαπητό στον Έλληνα και ως μορφή ανθρώπινη, γεμάτη πόνο και συντριβή, και ως φορέας μηνύματος. Αυτό ακριβώς το πρόσωπο αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, και το μακρινό πρότυπο των γυναικείων μορφών της αφηγηματικής πεζογραφίας του Δημήτρη Χατζή, το μακρινό πρότυπο των γυναικών του ρωμαίικου πόνου.

Εντελώς αθόρυβες και σιωπηλές οι γυναίκες του Δημήτρη Χατζή, ίσκιои περισσότερο παρά πρόσωπα με διακριτά χαρακτηριστικά που παίζουν ενεργό και αποφασιστικό ρόλο στα κοινωνικά, πολιτικά και οικονομικά δρώμενα του χώρου τους, διαχειρίστριες του ανδρικού μόχθου μέσα στην οικογένεια, ζουν διακριτικά στο περιθώριο της οικογένειας, της κοινωνίας και της ιστορίας, δεν έχουν δικό τους, αυτόνομο και αυτόβουλο διαρθρωμένο λόγο, ακολουθούν πάντα με χαρακτηριστική καρτερικότητα και υπομονή τη μοίρα τους και τη μοίρα του άνδρα τους, της οικογένειας και της τάξης. Ο κοινωνικός τους ρόλος είναι προκαθορισμένος από άλλους και ερήμην τους, από τα κοινωνικά θέσμια και τις από αιώνες καθιερωμένες συμπεριφορές και νοοτροπίες και κανείς, ως τη στιγμή που θα μιλήσουν δεν δείχνει, φανερά τουλάχιστον,

το παραμικρό ενδιαφέρον για το αν υπάρχουν, για τις ανάγκες, τις επιθυμίες, τις σκέψεις ή τα συναισθήματά τους. Όταν μιλήσουν όμως ανατρέπεται η τάξη των πραγμάτων, έρχονται τα πάνω κάτω και ακολουθεί η μεγάλη αλλαγή. Ο γυναικείος λόγος είναι ως εκ τούτου ανατρεπτικός.

Φυσικά όλα αυτά δεν συμβαίνουν μόνο στα λαϊκότερα αλλά και στα υψηλότερα κοινωνικά στρώματα, μόνο που εκεί η γυναίκα απαλλάσσεται παντελώς από το βάρος του κοινωνικού, του οικογενειακού ή του ανθρώπινου πόνου και βρίσκει μικρή ικανοποίηση σε φιλανθρωπικές και άλλες συναφείς κοινωνικές δραστηριότητες όπου πολεμάει με προσποιητό πάθος και παροδικά την ανία και τη μοναξιά της και ξεσπάει, αντιδρώντας σπασμωδικά στη δική της καταπίεση, στην καταπίεση των άλλων, που βρίσκονται κάτω από τις φιλάνθρωπες φτερούγες της. Είναι πολύ χαρακτηριστικό στην περίπτωση αυτή ένα μικρό απόσπασμα του Δημήτρη Χατζή από το ατέλειωτο μυθιστόρημά του *Ο θεός Πολυκράτης από την Ουγκάντα*, που αναφέρεται στη ζωή ενός κοριτσιού των ανώτερων κοινωνικών τάξεων: «Τη στείλανε στο πανεπιστήμιο να σπουδάσει γιατί της είπαν πως τα κορίτσια της δικής τους τάξης μορφώνονταν σήμερα και πήγε, λοιπόν, στο πανεπιστήμιο που το θέλανε και δεν σπούδασε τίποτα. Της είπανε ύστερα να παντρευτεί τον Βασίλη, γιατί τα κορίτσια δεν πρέπει να μένουν ανύπαντρα – και παντρεύτηκε τον Βασίλη και δεν παντρεύτηκε τίποτα. Και της είπαν πως οι γυναίκες και παντρεμένες και μη χρειάζεται να 'χουνε έρωτες κι είχε κι αυτή τους δικούς της και δεν είχε ποτέ και κανένα».

Η ΓΥΝΑΙΚΕΙΑ ΜΟΙΡΑ

Η στέρηση σε όλα τα επίπεδα και ιδιαίτερα στο ψυχολογικό είναι λοιπόν κοινό γνώρισμα όλων των ηρωίδων του Χατζή ανεξάρτητα από την κοινωνική τους προέλευση ή τη μορφωτική τους κατάσταση. Όμως η μεγάλη στέρηση χαρακτηρίζει κυρίως και κατ' ανάγκην τη λαϊκή γυναίκα, γιατί σ' αυτήν λείπουν εντελώς οι δυνατότητες τέτοιων επιλογών, σαν αυτές που περιγράψαμε στην προηγούμενη κιόλας παράγραφο, που να διασκεδάζουν παροδικά και περιο-

δικά, έστω, τον πόνο τους και να ικανοποιούν τη ματαιοδοξία τους μαζί με κάποιες καταπιεσμένες ανάγκες τους.

Η γυναίκα αυτή στερείται βασικών ανθρώπινων δικαιωμάτων όπως π.χ. την απλή και στοιχειώδη ευχαρίστηση να έχει ένα δικό της όνομα, όπως όλοι οι άλλοι άνθρωποι, αυτό ακριβώς που της έδωσε ο νουνός της στην εκκλησία, όταν τη βάπτισε. Όμως όλοι το ξεχνούν αυτό το όνομα και την αποκαλούν με ειδικό τύπο του ονόματος του άνδρα της, π.χ. Σιούλαινα, δηλαδή η γυναίκα του Σιούλα, αφαιρώντας της έτσι απάνθρωπα τη δυνατότητα αλλά και το αναφαίρετο δικαίωμα να έχει τη δική της ταυτότητα, τη δική της προσωπικότητα και αναγκάζοντάς την να αποτελεί το είδωλο, τη σκιά του άνδρα, του πατέρα, του αδελφού ή του γιου και όχι του εαυτού της. Η γυναίκα δηλαδή ζει πάντα σε αναφορά προς κάποιον άνδρα και στο σκοτάδι που απλώνει η σκιά του στο περιβάλλον, ενώ η συμπεριφορά της αποτελεί τίτλο τιμής ή και ατιμίας για τον ίδιο.

Έτσι στη γυναικεία ψυχή επιτελούνται πολλές φορές διεργασίες τέτοιες που της επιτρέπουν να δει και να αισθανθεί, μέσω της καθημερινής βίωσης του πόνου, της στέρησης και της ανάγκης, καθαρότερα και βαθύτερα από τον άνδρα. Τέτοια είναι η περίπτωση της Σιούλαινας: πρόσωπο δειλό και υποταγμένο, ταγμένο πάντα να υπηρετεί τους άλλους, κλεισμένο ασφυκτικά στα στενά όρια του κόσμου της. Αμίλητη, αθόρυβη και διακριτική, πίνει στάλα στάλα το φαρμάκι του πόνου, της στέρησης και της ανάγκης, βουτηγμένη βαθιά στην αθλιότητα και τη δυστυχία, ως τη στιγμή που απειλείται επικίνδυνα η ίδια η επιβίωση της οικογένειάς της. Τότε ακριβώς, στον έσχατο κίνδυνο, και μόνο τότε θα παραβεί για πρώτη και τελευταία φορά τους άγραφους νόμους της γυναικείας σιωπής στη ζωή της και θα μιλήσει προκαλώντας με τον λόγο της το πρώτο μεγάλο ρήγμα στην ασφυκτικά κλειστή και πεπερασμένη, αυστηρή και φαινομενικά αντάρκτη κοινωνία των ταμπάκων και θα αναγκάσει τον ανδρικό πληθυσμό αυτής της κοινωνίας να επικοινωνήσει επιτέλους με τον έξω κόσμο και να βρουν όλοι μαζί τη σωτηρία τους.

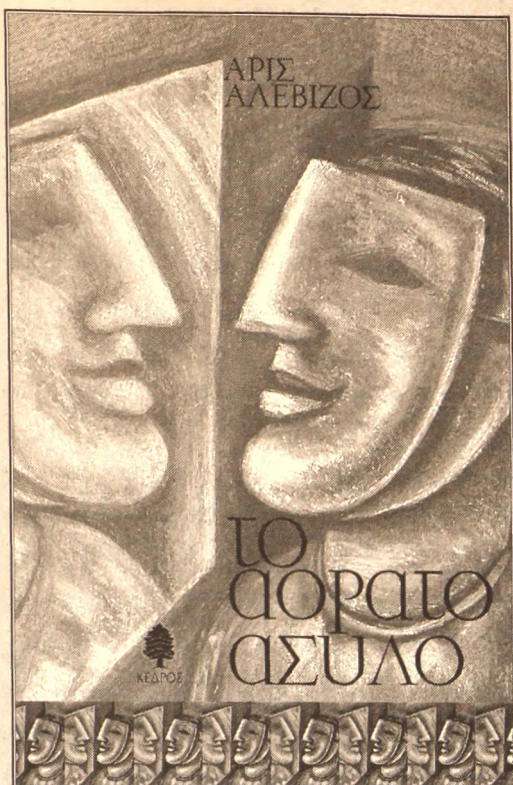
Η Μαργαρίτα Περδικάρη, σε αντίθε-

ση με τον υπόλοιπο γυναικείο πληθυσμό του *Τέλους της μικρής μας πόλης*, γίνεται η πρώτη γυναίκα που με τις πράξεις, τη συμπεριφορά και την ιδεολογία της ξεφεύγει από τον καθιερωμένο κανόνα και τα πρότυπα της εποχής και του τόπου, παρά το γεγονός ότι το στενό οικογενειακό της περιβάλλον για άλλα την προόριζε. Ίσως γι' αυτό και ο συγγραφέας την παρουσιάζει σε νεαρή ηλικία, αθώα και ερωτευμένη. Η Μαργαρίτα γίνεται «η πρώτη γυναίκα στη δική μας πόλη που πέθαινε με τέτοιο τρόπο. Ώς τα τότες οι γυναίκες εκεί ξέρανε μόνο να πεθαίνουν αμίλητες στο κρεβάτι ή το στρώμα τους από αρρώστιες κι από γεράματα, πεθαίνανε πάνω στη γέννα ή τη λεχωνιά τους, από το μαράζι της φτώχειας, της κακής παντρείας ή της ξενιτιάς των αντρών τους και των παιδιών τους – τέτοια πράγματα που ο καθένας τα βρίσκει πολύ φυσικά».

Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι η Μαργαρίτα ζούσε ως εκείνη τη στιγμή μια ήσυχη ζωή και μετρομένη, όπως όλες οι γυναίκες της εποχής της, μέσα στο υποκριτικά ευτυχισμένο περιβάλλον της διεφθαρμένης οικογένειας των Περδικάρηδων. Όμως η ανάμειξή της στον κοινό αγώνα κατά των κατακτητών και η συχνή και στενή επαφή με τους φίλους και συνεργάτες της την οδηγούν αργά, σταθερά και βέβαια στην αποκάλυψη της μεγάλης αλήθειας ως προς τη γύρω της πραγματικότητα.

Εδώ όμως πρέπει να σταματήσω. Ο γυναικείος λόγος του *Τέλους της μικρής μας πόλης*, λόγος ιδιαίτερα επαναστατικός και ανατρεπτικός, δίνει τη δυνατότητα στον Χατζή να χτυπήσει επιτυχώς με την πένα του τις σαθρές δομές μιας κοινωνίας που φεύγει οριστικά και αμετάκλητα, μα που κανείς δεν ξέρει εκείνο που πρόκειται να την αντικαταστήσει, τουλάχιστον ως τη στιγμή που γράφονται τα διηγήματα της συλλογής για πρώτη φορά και πριν από την τελική τους επεξεργασία. Μια πρώτη εικόνα όμως αυτής της κοινωνίας μάς δίνει ο συγγραφέας, που έζησε στη συνέχεια την εξορία του, θα έλεγα, ως τον θάνατό του, αφού και η επιστροφή του στην πατρίδα στα χρόνια της μεταπολίτευσης δεν φαίνεται να τον λύτρωσε ποτέ από αυτό το μόνιμο συναίσθημα της μοναξιάς, της απόρριψης και της περιθωριοποίησης.

Δυο φίλοι πορεύονται παράλληλα. Ο ένας σχετικώς υποψιασμένος, πλην κατά βάση εκπρόσωπος της «αυτόματης» ζωής. Ο άλλος κατ' επάγγελμα καχύποπτος απέναντι στα αυτονόητα και σαρκαστής. Καθώς τα γεγονότα ξετυλίγονται ο δεύτερος επιχειρεί τη ρήξη, ενώ ο πρώτος καταλήγει οριστικά υποψιασμένος, αλλά και ανήμπορος να αποδράσει από το αόρατο άσυλο της καθημερινότητας.

Ο Μάρκος φυλάκίζει την Ισμήνη στον κόσμο του δικού του εθισμού και την κάνει αποδέκτη της ιστορίας του, του βιογραφικού του, ήθελά της διάλυσης και των πισωγυρισμάτων του. Στο πρόσωπό της θα αναζητήσει μια οικογένεια, αυτή που ποτέ δεν είχε. Στη διαδρομή θα βάλει σε εφαρμογή σχέδια εκδίκησης, με ολέθριο αντίκτυπο σε ενόχους και αθώους, και θα οδηγηθεί σε παράλογες θυσίες και σφαγές.

Ο Άγγελος της Στάχτης είναι το ταξίδι της ψυχής στον Άδη. Ένας νέος άνδρας χίλιων χρόνων, ένας σύγχρονος Ορφέας, επιχειρεί μια νέα Κάθοδο στον Άδη να βρει την αγαπημένη του. Είναι η περιπέτεια ενός αθώου που περιπλανιέται ανάμεσα στο χρόνο και στην αιωνιότητα,

ώσπου να γίνει άγγελος, ο Λυπημένος Άγγελος της Στάχτης. Το τραγούδι του νεκρού αδελφού σ' έναν καινούριο μύθο με όλη τη σύγχρονη μεταφυσική του. Ένα μυθιστόρημα ορφικής γνώσης και μύησης. Μια ποιητική γεωγραφία του Άδη μετατοπισμένη στο τοπίο των ζωντανών. Το μακρύ ταξίδι της ψυχής στα μοναχικά της μονοπάτια.

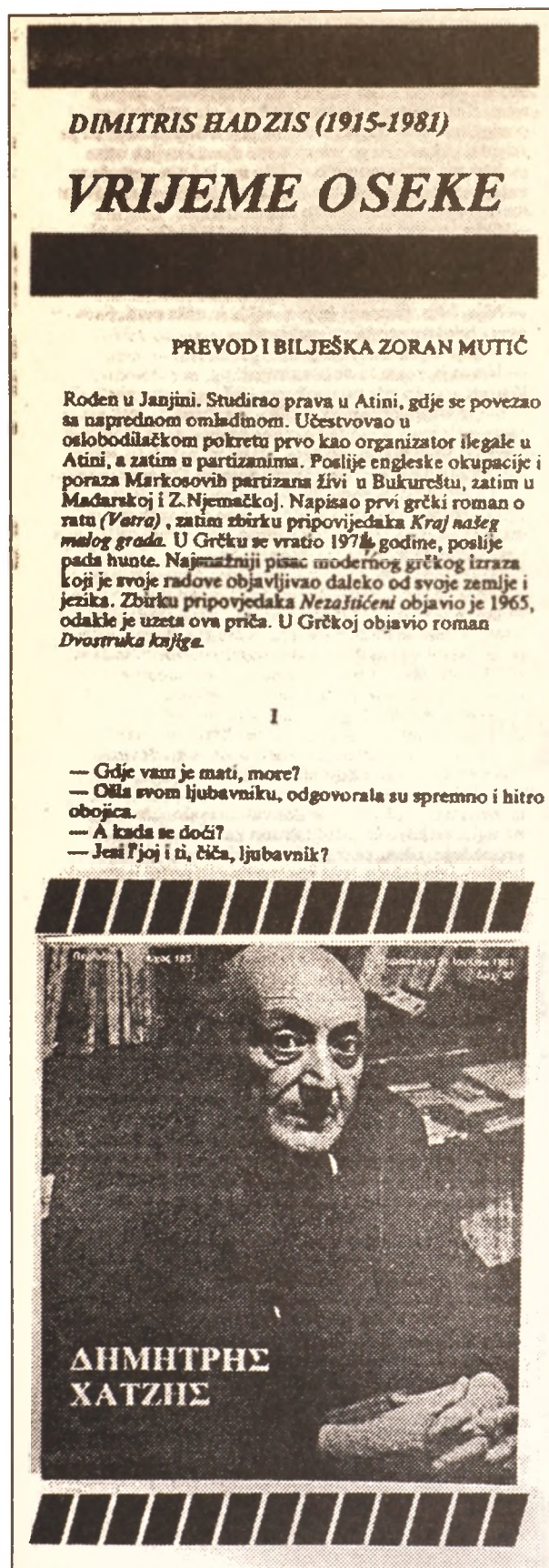

Η Δανάη είναι μια γυναίκα προσηλωμένη στην απόλυτη εκδοχή της αγάπης. Χωρίς να το πολυσκεφτεί, εγκαταλείπει στους τέσσερις ανέμους τα σχέδιά της για ειρηνικά γεράματα και βουτά στα σκοτεινά νερά του πάθους, δίχως να φαντάζεται πού θα οδηγηθεί. Ο Αντρέας και ο Δημοσθένης, φίλοι μέχρι τότε, βρίσκονται άθελά τους μπλεγμένοι στην ίδια δίνη και παλεύουν απεγνωσμένα να σωθούν. Σ' αυτή την απίστευτη ιστορία, θύτες και θύματα ταυτίζονται, καθώς η μοίρα των ανθρώπων καμιά φορά γράφεται με αίμα παρμένο από το ίδιο το παρελθόν τους.

Το καλό πουλί

του Ζόραν Μούτιτς

Ο Ζόραν Μούτιτς είναι μεταφραστής της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Ζει και εργάζεται στο Σεράγεβο. Έχει μεταφράσει Αναγνωστάκη, Σεφέρη, Σουρούνη, Χατζή και άλλους έλληνες ποιητές και πεζογράφους.

Μαζί με άλλα βιβλία για την Ελληνική Αντίσταση, έχω στο ράφι μου ένα βιβλίο με φωτογραφίες που τιτλοφορείται *Με τους αντάρτες στα βουνά*. Τυπωμένο το 1976 σε 9.500 αντίτυπα, το βιβλίο φαίνεται ότι εξαντλήθηκε σε μικρό διάστημα από τη στιγμή της εμφάνισής του, καθώς όλα αυτά τα χρόνια δεν το έχω ξαναδεί στα βιβλιοπωλεία – το δικό μου το έχω από δώρο. Ο συγγραφέας, ο Σπύρος Μελετζής, ένας φωτογράφος εξ επαγγέλματος όσο και από μεράκι, μας πρόσφερε ένα ντοκουμέντο που καλύπτει την περίοδο από την αλβανική εκστρατεία ως την απελευθέρωση της Αθήνας. Για έναν αναγνώστη από μια πρώην κομμουνιστική χώρα αυτές οι φωτογραφίες δείχνουν παράξενα γνώριμες: Οι δικοί μας οι αντάρτες βέβαια δεν είχαν γενιάδες, ούτε γούνινα σκουφιά. Αλλά το στήσιμο των περισσότερων φωτογραφιών είναι αναμφισβήτητα παρόμοιο: τα μαλλιά είναι παντού χτενισμένα προς τα πίσω, οι περισσότεροι κοιτάζουν κάπου πέρα στο λαμπρό μέλλον, πολλών τα πορτρέτα φωτογραφήθηκαν από κάτω προς τα πάνω (κόντρο-πλονζέ, λέγεται αυτή η τεχνική), για να δείχνουν γιγάντιοι – κυρίως ο κολοσσιαίος Άρης –, για να φαίνονται μεγαλύτεροι από την πραγματικότητα. Έχω δει χιλιάδες τέτοιες φιγούρες, τέτοια πρόσωπα, κυρίως στις πρώτες μεταπολεμικές ταινίες μας, που απασχολούσαν λίγους ηθοποιούς και πολλούς αληθινούς αγωνιστές – πού θα μπορούσε κάποιος να βρει ηθοποιούς να παίζουν τους αντάρτες εάν όχι στο αντάρτικο θέατρο; Και πρόκειται για αντίγραφο του σοβιετικού μοντέλου, ακριβώς όπως τά χτενίσματα – ακόμη και τα τραγούδια χρησιμοποιούσαν την ίδια μουσική. Ή μάλλον, η φωτογράφιση έγινε σύμφωνα με τον τρόπο του Dziga Vertov, το σινεμά-βεριτέ, όπου η ταινία υποτίθεται ότι ήταν ένα ντοκουμέντο, αλλά επίσης μέρος της προπα-

γάνδας, μια συνεχής διαδικασία διαπαιδαγώγησης των μαζών. Είναι εύκολο να το απορρίψει κανείς σήμερα με ένα χαμόγελο κατανόησης, μ' ένα συγκαταβατικό νεύμα του κεφαλιού. Αλλά σ' αυτά τα αυστηρά, κάποτε τεταμένα και άλλοτε εξαντλημένα πρόσωπα μπορεί κανείς να διακρίνει μια αληθινή πίστη, μια ελπίδα, και ο σοσιαλιστικός ρεαλισμός δεν δείχνει τόσο χτυπητός.

Αλλά υπάρχουν επίσης και μερικές αυθόρμητες φωτογραφίες, ιδίως γυναικών ή παιδιών ή ακόμα και αγωνιστών, σε ώρες ανάπαυλας ή όταν δεν ξέρουν ότι φωτογραφίζονται. Αυτές οι φωτογραφίες είναι ακόμη πιο συγκινητικές, γιατί δεν υπάρχει καμιά πόζα, καμιά αναγκαιότητα να περάσει κάποιο μήνυμα.

Σε μια από αυτές ο φωτογράφος απθανάτισε τους συγγραφείς Καρβούνη και Χατζή να στέκονται κάπου στα μονοπάτια του βουνού. Με τα χέρια στις τσέπες του, με σχεδόν αταίριαστα ρούχα, ο Χατζής έχει ένα χαμόγελο αμηχανίας, σχεδόν ντροπαλός, σαν να δικαιολογείται ή να απορεί για το τι είναι αυτό που κάνει. Αν και γνώριζε άψογα τι έκανε, όπως μπορούμε να δούμε μέσα από τις ιστορίες του «Ένα θύμα της Κατοχής» και «Μικρό σχόλιο στην Ιφιγένεια εν Αυλίδι», ένας αγωνιστής μέχρι τέλους, όπως θα έγραφε μετά το θάνατο του Χατζή ένας από τους συναδέλφους του συγγραφείς.

Πριν από δεκαπέντε και πλέον χρόνια ξεκίνησα ένα δοκίμιο πάνω στο Χατζή συγκρίνοντας τα γραπτά του με κάποια του Joseph Conrad. Παρόλο που διαφέρουν υπερβολικά, ανακάλυψα κάποιες αντιστοιχίες στην επιλογή των ανθρωπινων χαρακτήρων που περιέγραφαν, στα πράγματα που έλεγαν, στην αρχέτυπη σοφία σύμφωνα με την οποία έδρασαν κυρίως οι λεγόμενοι μικροί άνθρωποι. Πάνω απ' όλα είχα στο μυαλό μου τον καπετάνιο MacWhirr από το

μυθιστόρημα *Tyrphoon*, έναν θαλασσινό που σαλπάρει ίσια στην καρδιά της καταιγίδας γιατί δεν είναι αρκετά διορατικός ώστε να αντιληφθεί τους κινδύνους που παραμονεύουν. Εντούτοις όταν ο τυφώνας αρπάζει το πλοίο του, η κύρια συμβουλή του στον υποπλοίαρχό του είναι *πορεία κόντρα στον άνεμο*. Και αυτό ισχύει με όλους σχεδόν τους χαρακτήρες του Χατζή – δεν θα τους έλεγα ήρωες, τουλάχιστον όχι με την κλασική έννοια, αν και αγωνίζονται ηρωικά. Γιατί δεν υπάρχουν μικρές μάχες στη ζωή: υπάρχουν σκληρές καθημερινές κακουχίες που πρέπει να ξεπεραστούν, από το να κουμαντάρεις μια μικρή ταβέρνα («Ο τάφος») ως το να είσαι πόρνη σε μια επαρχιακή πόλη με δυο παιδιά να αναστήσεις («Ωρα της φυρονεριάς») ή να βοηθάς στην αντίσταση («Μαργαρίτα Περδικάρη»), και μαζί να προσπαθείς να παραμείνεις σωστός άνθρωπος, χωρίς μεγάλα πετάγματα, απλώς πιστός σε ταπεινές ανθρώπινες αρχές.

Φαίνεται επίσης, ότι ο Χατζής, συνειδητά ή όχι, ακολούθησε το πιστεύω που ο Conrad ανέπτυξε στον πρόλογο του μυθιστορήματος *The Nigger from the "Narcissus"*, το ίδιο που ανέφερε ο Saul Bellow στην ομιλία του όταν παρέλαβε το βραβείο Νόμπελ: Ο καλλιτέχνης απευθύνεται σε αυτό το μέρος της ύπαρξής μας που δεν εξαρτάται από την σοφία: σε αυτό το μέρος μας που είναι χάρισμα και όχι απόκτημα – και επομένως πιο μόνιμα ανθεκτικό. Απευθύνεται στην ικανότητά μας αγαλλίασης και θαυμασμού, στην αίσθηση μυστηρίου που περιβάλλει τις ζωές μας, στην αίσθηση συμπόνιας και ομορφιάς και πόνου, στο λανθάνον αίσθημα συντροφικότητας με όλη την πλάση και στη λεπτή αλλά ακατανίκητη πίστη στην αλληλεγγύη που σμίγει την μοναξιά αμέτρητων καρδιών: αλληλεγγύη στα όνειρα, στη χαρά, στον πόνο, στις προσδοκίες, στις αυταπάτες, στην ελπίδα, στο φόβο που συνενώνει τον έναν με τον άλλο, που συνενώνει όλη την ανθρωπότητα, τους νεκρούς με τους ζωντανούς και τους ζωντανούς με τους αγέννητους. Ανεξάρτητα αν αναφερόμαστε στις τελευταίες αρκούδες που μοιράζονται τις καρδιές τους με τους γκασταρμπάτερ (*Το διπλό βιβλίο*) ή σε δυο ανθρώπους αντιμέτωπους και προ-

Ο Δημήτρης Χατζής
με το Νίκο Καρβούνη
στο βουνό.

σκολημένους ο ένας στον άλλον λόγω της ίδιας αφοσίωσης – και οι δυο με τον ιδιαίτερο τρόπο τους – στην σωτηρία της κοινότητάς τους (Σαμπεθάι Καμπιλής και Γιοζέφ Ελιγιά), είναι ακριβώς αυτό το αίσθημα στο οποίο απευθύνεται ο Χατζής. Όσοι δεν γνωρίζουν αυτή την αλληλεγγύη που σμίγει την μοναξιά των καρδιών σύντομα θα αναγκαστούν να την κατανοήσουν, όπως ο Σιούλας ο Ταμπάκος ή ο Κυρ Τσιάγαλος («Ο τάφος»), καθώς μερικοί απ' αυτούς πάντα γνώριζαν τη ματαιότητα και την επιφανειακότητα των γήινων υποθέσεων, χωρίς να στρέφονται στους αγίους, όπως ο νάντης Γεράσιμος Κούρτης στην ιστορία «Το ουσιώδες». Και το αποκορύφωμα αυτής της στάσης βρίσκεται πιθανότατα στην ιστορία για τον εμφύλιο πόλεμο («Οι ανυπεράσπιστοι»). Σ' αυτή, οι μόνοι που σκοτώθηκαν, και από τις δυο πλευρές, πριν την τελική μάχη, είναι οι επιβλαβείς για την ομάδα, με άλλα λόγια για την κοινότητα. Από την άλλη, τα στοιχεία της φύσης επιβάλλουν αυτή την αλληλεγγύη στις δύο ομάδες εχθρών, που κι αυτοί είναι θύματα, και τους συνδέουν ακόμα στενότερα, ακριβώς επειδή ξέρουν πως την

άλλη μέρα θα σκοτώσουν ή θα σκοτωθούν.

Δεν είναι περίεργο που η επίσημη γραμμή του Κόμματος επιτέθηκε στο δεύτερο βιβλίο του Χατζή εξαιτίας της απουσίας σοσιαλιστικού ρεαλισμού ή καλύτερα εξαιτίας της ρήξης με την κομματική ορθοδοξία. Γιατί πώς αλλιώς να εξηγήσει κανείς το μικρό αριστούργημα για την επαρχιακή ζωή «Ο Ντέντεκτιβ», όπου τίποτα δεν συμβαίνει παρά ένας τυχαίος θάνατος, στο οποίο δεν υπάρχουν ευδιάκριτες γραμμές μεταξύ του καλού και του κακού, του ηθικού και του ανήθικου, ή καλύτερα δεν υπάρχουν κακοί χαρακτήρες, στην καλύτερη περίπτωση είναι ουδέτεροι, αλλά κανείς δεν είναι ήρωας ή τέλειος και κανείς δεν είναι κακός ή διεφθαρμένος; Τα πάντα βυθίζονται αργά στην Νεκρή Θάλασσα και δεν υπάρχουν αντιτιθέμενες κοινωνικές δυνάμεις ν' αντιμετωπίσουν η μια την άλλη στον υπο κατασκευή δρόμο για το λαμπρό μέλλον. Αν και πιστός στην ιδέα, ο Χατζής αρνήθηκε να του υποδείξουν πώς να γράψει, ίσως γιατί ακριβώς θυσίασε αρκετά γι' αυτές τις «φιλοδοξίες και αυταπάτες» που υποτί-

θεται ότι θα «συνένωναν όλη την ανθρωπότητα».

Και αυτή η κινητήρια δύναμη τον ανάγκασε, εν μέσω ιδεολογικών συγκρούσεων, να αφιερώσει τη ζωή του στη λογοτεχνία, να σπουδάσει και να μεταφράσει, να εκδόσει και να γράψει λογοτεχνία και για τη λογοτεχνία.

Αλλά παρά το θαυμασμό που νιώθω γι' αυτόν ως πρόσωπο και όλη την εκτίμηση που τρέφω για τα γραπτά του, θα προσπαθήσω να παραμείνω συναισθηματικά αμερόληπτος όσον αφορά μερικά από τα έργα του, να κρατήσω μια πιο κριτική στάση, παρόλο που όλοι γνωρίζουμε πόσο αποκρουστική μπορεί να αποβεί η αντικειμενικότητα μερικές φορές. Πρέπει να πω ότι μερικές φορές οι εσωτερικές παρορμήσεις του τον έκαναν να τελειώνει τα κομμάτια του με ένα ηθικό δίδαγμα, μια εξήγηση, σαν να επιθυμούσε να μην χάσουν την ουσία οι αναγνώστες. Κι αυτό είναι εμφανές τόσο στα έξοχα κείμενά του όπως «Οι ανυπεράσπιστοι», όσο και στα μέτρια όπως «Το βάφτισμα», στα

οποία ο τίτλος (και μόνο) θα μπορούσε πράγματι να εξαλείψει το τελικό δίδαγμα. Αισθάνεται κανείς ότι χωρίς αυτά τα επιφανειακά αγγίγματα, αυτές οι ιστορίες θα συνόψιζαν περισσότερα, περισσότερη ουσία. Θυμάμαι, την πρώτη φορά που το διάβασα ένιωσα μια ώθηση που σπάνια νιώθω: μια επιθυμία να κάτσω και να γράψω στον συγγραφέα και να τον ρωτήσω γι' αυτό – μόνο λίγες φορές έχω νιώσει έτσι. Ξέρω ότι ήθελα να γράψω στον Σαρτρ για να τον ρωτήσω τι έγινε τελικά με το παράλυτο ζευγάρι του νοσοκομείου στο *The Roads of Liberty*, στον δεύτερο τόμο, νομίζω.

Εντούτοις, όλα αυτά είναι εξεζητημένα ερωτήματα. Και όταν ξεκίνησα να γράφω αυτό το κείμενο, δεν σκόπευα να συνθέσω μια φιλολογική κριτική εν πρώτοις, πολύ λιγότερο μια ανάλυση· το αφήνω σε άλλους. Άρχισα από μια εντύπωση και θα τελειώσω με μια προσωπική εξομολόγηση.

Ποτέ δεν συνάντησα τον Δημήτρη, αν και προσπάθησα σε διάφορες περιστάσεις. Πιθανόν δεν προσπάθησα αρκετά. Είχα ήδη μεταφράσει τις περισσότερες από τις μικρές ιστορίες του και ωστόσο γνώριζα πολύ λίγα γι' αυτόν: κυρίως ότι είχε επιστρέψει από την Ουγγαρία μετά την πτώση των συνταγματαρχών, ότι κάπου παρέδιδε μαθήματα, ότι είχε μεταφράσει πολυάριθμους έλληνες συγγραφείς στα ουγγαρικά – α! ναι, ήταν και το γράμμα της Νανά Ισαΐα προς αυτόν, σ' ένα λογοτεχνικό περιοδικό, που έγραφε για τον Έρμαν Έσσε! Εκτός από τα σχολικά εγχειρίδια, τα ελληνικά βιβλία διαθέτουν μερικές φορές τόσο πενιχρές πληροφορίες για τους συγγραφείς τους. Κάποτε καθόμουν με μερικούς φίλους σε μια σκοτεινή καφετέρια στη Θεσσαλονίκη μετά από ένα ταξίδι στην Κέρκυρα, όταν ήρθε ο Νίκος με μια εφημερίδα και είπε «Ο Χατζής πέθανε». Δεν μπορώ να θυμηθώ αν ένιωσα κάποια απώλεια εκείνη τη στιγμή. Πιθανόν να ένιωσα το ίδιο αίσθημα που νιώθεις όταν ένας τραγουδιστής, τη φωνή του οποίου αγαπάς, ξαφνικά χάνεται. Είναι πιο πιθανόν να σκέφτηκα ότι τώρα δεν είχα τη δυνατότητα να τον συναντήσω, να του μιλήσω, να τον γνωρίσω, να τον ρωτήσω για τους ταπεινούς του ήρωες...

Δεν υπήρχε φωτογραφία του Δημήτρη στην εφημερίδα, μόνο η είδηση. Στην πραγματικότητα την πρώτη φωτογραφία του την είδα μόνο τον Ιούλιο του 1981 στο τεύχος-αφιέρωμα του *Αντί* – εκείνη την περίοδο δεν είχα στην κατοχή μου ακόμα το βιβλίο με τις φωτογραφίες για τους αντάρτες. Και χρησιμοποίησα αυτή την φωτογραφία λίγα (καναδυό) χρόνια αργότερα, όταν εκδόσαμε την «Ώρα της φυρονεριάς» σ' ένα λογοτεχνικό περιοδικό στο Σεράγεβο. Αλλά στενά συνδεδεμένη μ' αυτή τη φωτογραφία είναι μια άλλη προσωπική ιστορία που επιθυμώ να διηγηθώ.

Εδώ και χρόνια ο Mirza είναι ο κύριος αναγνώστης και κριτής μου. Τα περισσότερα προσχέδια των μεταφράσεων τα πηγαίνω πρώτα σ' αυτόν, για να δω την αντίδρασή του. Ο Mirza επικοινωνεί με γάτες και σκύλους, ο Mirza περιμαζεύει στο δρόμο περισσότερα με σπασμένα φτερά και τα πηγαίνει στους κτηνίατρους. Όταν παράσιτα κάνουν επίθεση στα φυτά στο σπίτι του, ο Mirza δεν τα σκοτώνει· ταΐζει τα φυτά με βάμμα ιωδίου (διάλυμα φαρμάκου), ώστε να δυναμώσουν και να δώσουν τον αγώνα τους. Επίσης, οι βινιέτες του Mirza εικονογραφούν την τωρινή βοσνιακή έκδοση της μετάφρασής μου της συλλογής ποιημάτων του Σεφέρη. Όταν πρωτοδιάβασε το «Ώρα της φυρονεριάς», ο Mirza είπε «Αυτή είναι σίγουρα η ιστορία ΜΟΥ. Ο Χατζής είναι ο συγγραφέας ΜΟΥ. Τα πάντα είναι εδώ, ο πόνος και η χαρά της ωρίμανσης, μεγαθυμία και θλίψη, ατυχίες, ευγένεια και απλότητα». Δεν μπορούσα να συμφωνήσω περισσότερο – άλλωστε, είναι και η δική ΜΟΥ αγαπημένη ιστορία. Εντούτοις όταν του έφερα την εικόνα του Δημήτρη από το *Αντί*, ο Mirza κυριολεκτικά συγκινήθηκε. «Μα είναι ακριβώς όπως τον έχω φανταστεί. Κοίτα τον! Δες αυτά τα μάτια! Φαντάσου την σοφία πίσω από αυτό το μέτωπο, τις ιστορίες που θα μπορούσε να μας είχε πει· μοιάζει σαν ένα καλό πουλί». Και ξανά, δεν μπορούσα να συμφωνήσω περισσότερο.

Σαράγιεβο, Ιούνιος 2001

* Τίτος Πατρίκιος, «Ένας αγώνας ως το τέλος», *Αντί*, τχ. 183, Παρασκευή 31 Ιουλίου 1981, σσ. 16-17.

• ΝΗΣΙΔΕΣ •

Τα έργα του Φρίντριχ Νίτσε σε καινούρια μετάφραση του Ζήση Σαρίκα

- Έτσι μίλησε ο Ζαρατούστρα
- Πέρα από το καλό και το κακό
- Το λυκόφως των ειδώλων - Αντίχριστος - Ίδε ο άνθρωπος
- Η θέληση για δύναμη

- Τζέρυ Μπράουν Η άλλη Αμερική
- Καρλ Πολάνυι Ο μεγάλος μετασχηματισμός

- Λιούις Μάφορντ Η ιστορία των ουτοπιών
- Μαρία Λουίζα Μπερνέρι Περιήγηση στην Ουτοπία
- Μάρτιν Μπούμπερ Μονοπάτια στην Ουτοπία
- Ζαν Μπωντριγιάρ Η καταναλωτική κοινωνία

- Πωλ Βιριλιό Η πληροφορική βόμβα
- Στέφανος Μπαλής Μαθηματικά και ποίηση
- Χριστίνα Φλόκα Η φαρμακογνωσία του Οδυσσέα Ελύτη
- Χάννα Άρεντ Για την επανάσταση
- Νικόλαος Μουτσόπουλος Διαδρομή αυτογνωσίας. Τα χρόνια της παιδείας
- Χρίστος Τσολάκης Τη γλώσσα μου έδωσαν ελληνική
- Γιώργος Χουρμουζιάδης Λόγια από χρώμα

- Ετέλ Αντνάν Περί πόλεων και γυναικών
- Εντουάρ Ντυζαρντέν Έδρεψε δάφνες
- Λώρενς Στερν Αισθηματικό ταξίδι
- Τόμας Μπέρνχαρντ Οι φτηνοφαγάδες
- Άνα Νόθακ Οι ατυχίες της ψυχής

• ΝΗΣΙΔΕΣ •

37003 Σκόπελος

Τηλ. 0424-23277, 23283
031-263363

Ο Δημήτρης Χατζής στην τουρκική γλώσσα

του Αχμέτ Γιορουλμάζ

Το εξώφυλλο της τουρκικής έκδοσης του *Διπλού Βιβλίου* σε μετάφραση του Αχμέτ Γιορουλμάζ.

Οταν μετέφρασα το έργο «Νουρεντήν Μπόμπα» του Στρατή Τσίρκα και το έστειλα στον εκδότη, παράτησα το έργο μου που έγραφα και σκέφτηκα ότι θα μπορούσα να κάνω μια ακόμη μετάφραση.

Ανασκαλεύοντας τη βιβλιοθήκη μου με τον σκοπό αυτό, το μάτι μου ξαφνικά έπεσε στο έργο του Δημήτρη Χατζή *Το διπλό βιβλίο* και χάρηκα διότι ήταν ένα βιβλίο

που δεν είχα ακόμη διαβάσει. Το κοίταξα και διάβασα τη χρονολογία αποστολής: 1981· ακριβώς δεκαεννέα χρόνια είχαν περάσει και δεν βρήκα το χρόνο να το διαβάσω.

Για τον Χατζή δεν ήξερα τίποτα, γι' αυτό και έψαξα σε βιογραφίες νεοελλήνων συγγραφέων και ενδιαφέρθηκα και παράγγειλα και τη συλλογή διηγημάτων *Το τέλος της μικρής μας πόλης*. Σ' αυτό το βιβλίο βρήκα ένα δοκίμιο του Δ. Ραυτόπουλου με τίτλο «Νεοελληνικό μάθημα και Δημήτρη Χατζής». Για μένα ήταν εντυπωσιακό, γι' αυτό δίχως να νιώσω την ανάγκη να ρωτήσω κανέναν, άρχισα να μεταφράζω *Το διπλό βιβλίο*.

Ήμουν στην αρχή της μετάφρασης όταν ένας άγγλος μουσικολόγος που ήρθε στο Αϊβαλή να μας μιλήσει, έμαθε ότι ασχολούμαι με τον Χατζή. Κατόπιν το έμαθε ο Νίκος Γουλανδρής και από το Παρίσι μού έστειλε τρία CD που αναφέρονται στη ζωή του Χατζή και στο έργο του. Φυσικά με βοήθησαν να μάθω κάτι περισσότερο και με ωφέλησαν πολύ στη μετάφραση.

Στο τέλος ήμουν ευχαριστημένος, διότι παρόλο που υπάρχει οικονομική κρίση, ένας εκδοτικός οίκος δέχτηκε να την εκδόσει. Μια εφημερίδα, στη σελίδα της που αναφέρεται στις νέες εκδόσεις, έγραψε ότι είναι ευχάριστο να γνωρίσει ο τούρκος αναγνώστης τον Δημήτρη Χατζή, εκφράζοντας την ευχή να μεταφραστούν και άλλα του έργα.

Δεν μπορώ να πω ότι δυσκολεύτηκα στη μετάφραση, διότι ο Χατζής το έργο του το έγραψε σε μια απλή λαϊκή γλώσσα και γίνεται εύκολα κατανοητός. Στο παρελθόν μετέφρασα διάφορα έργα, μυθιστορήματα και διηγήματα, των Ηλία Βενέζη, Στρατή Τσίρκα, Κώστα Ταχτσή, Στρατή Μυριβίλη, Έλλης Αλεξίου που οι λέξεις και η σύνθεση τους, ως λογοτεχνία, είναι πολύ αξιόλογα. Τώρα μεταφράζω ένα νέο έργο –δεν θα αναφέρω το όνομά του–, όπου δεν βρίσκω την ίδια ευκολία όπως στο έργο του Χατζή. Όμως νομίζω πως ένας μεταφραστής έχει την ηθική υποχρέωση να μεταφράσει έργα λογοτεχνίας για τον λαό του όσο δύσκολα και νά 'ναι. Προπαντός όταν πρόκειται για έργα σαν του Χατζή που ο προβληματισμός του μας αφορά όλους, νομίζω ότι αξίζει τον κόπο και πιστεύω ότι κάναμε κάτι σωστό.

Το διπλό βιβλίο και η υποδοχή του από ξενόγλωσσους σπουδαστές

του Κ. Α. Δημάδη

Γενικά δε συμβαίνει συχνά να περιλαμβάνουμε στην πανεπιστημιακή διδασκαλία της σύγχρονης λογοτεχνίας (δε μιλώ μόνο για τη νεοελληνική) πεζογραφικά έργα που μόλις πριν λίγο πρωτοείδαν το φως της δημοσιότητας, ακόμα και όταν πρόκειται για νέα έργα καθιερωμένων συγγραφέων. Συνήθως μεσολαβεί μια ορισμένη χρονική απόσταση ανάμεσα στη δημοσίευση ενός έργου και στη διαμόρφωση των πορισμάτων της κριτικής ή στην επεξεργασία των αποτελεσμάτων της υποδοχής που βρίσκει το έργο. Το γεγονός αυτό δεσμεύει τις περισσότερες φορές συνειδητά ή ασυνείδητα τον πανεπιστημιακό δάσκαλο στην επιλογή των κειμένων που χρησιμοποιεί στο διδακτικό πρόγραμμά του.

Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, γνωρίζουμε ότι η ίδια η φύση της συστηματικής διδασκαλίας ενός πεζογραφικού έργου μέσα σε μια πανεπιστημιακή τάξη (που πραγματοποιείται με την εφαρμογή συγκεκριμένης μεθόδου και με πρωταγωνιστές τους φοιτητές) διευκολύνει να κινηθεί στο επίπεδο του αναγνώστη-ομάδας κατά τρόπο αυθεντικό η διαδικασία της κριτικής-υποδοχής του έργου. Πρόκειται για ένα είδος υποδοχής που λίγο έχει θεωρητικά μελετηθεί, ίσως λόγω της αυταρχικότητας ή της έλλειψης ευκαμψίας που διακρίνει συχνά τα διδακτικά προγράμματα της λογοτεχνίας γενικά στα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια. Με άλλα λόγια αναφέρομαι στην πανεπιστημιακή διδασκαλία της λογοτεχνίας που δε διακινδυνεύει τον πειραματισμό μέσα στην τάξη.

Ένα από τα μυθιστορήματα που έχω επιλέξει ως σήμερα για διδασκαλία λίγων μηνών μετά την πρώτη δημοσίευσή τους είναι *Το διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή. Το έργο, όπως είναι

γνωστό, κυκλοφόρησε τον Οκτώβριο του 1976 και τον Αύγουστο του 1977 το χρησιμοποίησα ως κύριο αντικείμενο μελέτης στην ανώτερη τάξη της λογοτεχνίας του Διεθνούς Προγράμματος Ελληνικής Γλώσσας, Ιστορίας και Πολιτισμού που διοργανώνει κάθε Αύγουστο για ξένους επιστήμονες και φοιτητές από όλο τον κόσμο το Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου στη Θεσσαλονίκη. Συνοπτικά μπορώ να σημειώσω εδώ ότι το έργο είχε τότε γίνει δεκτό με ιδιαίτερη ικανοποίηση από την ομάδα των 18 σπουδαστών που είχαν επί ένα μήνα δουλέψει μαζί του και προέρχονταν όχι μόνο από διαφορετικές χώρες αλλά και από διαφορετικούς κλάδους σπουδών με κοινό άξονα ενδιαφερόντων την ελληνική γλώσσα.

Πέρασαν στο μεταξύ πάνω από είκοσι χρόνια χωρίς να ξαναδιδάξω το μυθιστόρημα αυτό, ως την άνοιξη του 2000, όταν αποφάσισα να ξαναδώσω το έργο ως αντικείμενο μελέτης σε τρεις διαφορετικές ομάδες φοιτητών. Συγκεκριμένα πρώτα δίδαξα κατά τη διάρκεια του

Μαΐου 2000 *Το διπλό βιβλίο* στους τεταρτοετείς και μεταπτυχιακούς φοιτητές του Τμήματος Νεοελληνικών Σπουδών του Ινστιτούτου Κλασικών, Βυζαντινών και Νεοελληνικών Σπουδών του Κρατικού Πανεπιστημίου της Τιφλίδας στη Γεωργία. Κατόπιν, τον Αύγουστο του 2000, επέλεξα το μυθιστόρημα ως κύριο θέμα μελέτης στην ανώτερη τάξη της λογοτεχνίας του Διεθνούς Προγράμματος Ελληνικής Γλώσσας, Ιστορίας και Πολιτισμού του IMXA στη Θεσσαλονίκη. Τέλος *Το διπλό βιβλίο* ήταν το θέμα του σεμιναρίου της ελληνικής λογοτεχνίας του 20ού αιώνα (προπτυχιακό επίπεδο) κατά το χειμερινό εξάμηνο 2000/2001 στο Τμήμα Νεοελληνικών Σπουδών του Ελεύθερου Πανεπιστημίου του Βερολίνου. Συνολικά μέσα σε ένα έτος δούλεψαν με *Το διπλό βιβλίο* περίπου 60 σπουδαστές από διαφορετικά πανεπιστήμια και διαφορετικές χώρες.

Στο Πανεπιστήμιο της Τιφλίδας το έργο έγινε το Μάιο του 2000 με ενθουσιασμό δεκτό. Ήδη άρχισε να εκπονείται εκεί μια εργασία για το μυθιστόρημα αυτό στο μεταπτυχιακό επίπεδο. Το ίδιο ικανοποιημένοι έμειναν οι φοιτητές των νεοελληνικών σπουδών στη γερμανική πρωτεύουσα και όσοι έλαβαν μέρος στην τάξη της λογοτεχνίας του Διεθνούς Προγράμματος 2000. Πιστεύω ότι εικοσιπέντε χρόνια μετά την πρώτη δημοσίευση του *Διπλού βιβλίου* και στο πλαίσιο της υποδοχής που βρίσκει σήμερα το έργο στο διεθνές κοινό, θα μπορούσε να είναι χρήσιμη η αποσπασματική έστω παράθεση ορισμένων απόψεων που διατύπωσαν γραπτά στην ελληνική γλώσσα για το μυθιστόρημα σπουδαστές του Διεθνούς Προγράμματος τον Αύγουστο του 2000 στη Θεσσαλονίκη:

«[...] Το αίσθημα της πολυσημίας όλων των στοιχείων του έργου συνοδεύει τον αναγνώστη κατά τη διάρκεια του διαβάσματος μέχρι το τέλος του μυθιστορήματος, όπου διασαφηνίζονται τα θέματα. Έτσι π.χ. διαπιστώνεται ότι και η δεύτερη λέξη στον τίτλο του έργου έχει διπλή σημασία, κυριολεκτική και μεταφορική, που βγαίνει από το ίδιο το κείμενο. [...] Ο διχασμός που κρύβεται στον τίτλο προέρχεται από την ουσία του μυθιστορήματος. Το διευκρινίζουν οι σημειώσεις του συγγραφέα που προσδιορίζουν τη διαδικασία της δημιουργίας του έργου. [...]»

(φοιτήτρια από τη Ρωσία)

«[...] Όμως τι είναι το ρωμαίικο; Ανακάλυψα τον όρο διαβάζοντας *Το διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή. Για να καταλάβει κανείς τη ρωμιοσύνη πρέπει να ξεχάσει την Ελλάδα των τουριστικών διαφημίσεων, της αρχαίας Ελλάδας, των λαογραφικών χορών. [...] Σήμερα η Θεσσαλονίκη μου φάνηκε μικρή. Το κέντρο κράτησε έναν ανθρώπινο χαρακτήρα, είναι ευχάριστο να βαδίζεις και να χαζεύεις τις βιτρίνες των καταστημάτων και την αρχιτεκτονική των κτηρίων, των μνημείων. Τι σχέση έχουν αυτά με το ρωμαίικο, με *Το διπλό βιβλίο* του Χατζή; Δεν ξέρω, δεν είμαι φιλόλογος, είμαι αρχαιολόγος, ασχολούμαι με τα ίχνη που άφησαν οι άνθρωποι, πότε πότε κάνω λίγη ανθρωπολογία. Το βιβλίο του Χατζή είναι η ιστορία μερικών ελληνικών ανθρώπινων υπάρξεων που κομματιάστηκαν. Βρίσκουμε στο έργο θέματα που διαδραματίζονται κάθε μέρα, τη σιωπή, τη ντροπή, το πάθος, τη φτώχεια, την τρέλα, την καταπίεση της οικογένειας, την ανοησία του αστισμού και το ρωμαίικο. Ως τώρα ο προσδιορισμός της ρωμιοσύνης μένει ασαφής. Αν είχα τη σωστή απάντηση, θα τη σημείωνα αμέσως. Όμως ποιος είμαι για να ξέρω τι είναι το ρωμαίικο; [...] Δεν πρόκειται να σχολιάσω ένα τέτοιο αριστούργημα [εννοεί *Το διπλό βιβλίο*] και όλα τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν το ρωμαίικο. Το ρωμαίικο είναι ο τρόπος με τον οποίο αντιδρούν οι Έλληνες απέναντι στα βάσανα και τη μοίρα. Όμως κάθε λαός έχει το δικό του καημό. Γι' αυτό τα πρόσωπα του *Διπλού βιβλίου* γίνονται καθολικά. Η τέχνη του Χατζή αποτελείται από αυτή την ικανό-

Τελειόφοιτοι της Φιλολογίας του 1936, [Παρασκευή] 22/5/36: Ο Άγγελος Χατζής στην πίσω σειρά, στο κέντρο (Φάκελος οικογένειας Γεωργίου Δ. Χατζή)

τητα να αγγίζει τα υπαρκτά θέματα των ανθρώπων μέσα σ' ένα συγκεκριμένο και περιορισμένο ιστορικό πλαίσιο. [...] Αύριο πάλι θα πάρω το λεωφορείο στην αναζήτηση του ρωμαίικου, του άπιαστου, ενός απέραντου πελάγου αισθήσεων

... *Ει μέλλει γνώσεσθαι αυτήν, έλεγαν
εις ψυχήν βλέπτεον, έλεγαν
και τα κουπιά χτυπούσαν το χρυσάφι
του πελάγου...*»

(φοιτητής από τη Γαλλία)

«[...] Ένας ισπανός ποιητής έγραψε κάποτε: “Απ’ όλες τις ιστορίες του κόσμου η δική μας είναι η πιο θλιβερή”. Δίχως αμφιβολία αγνοούσε την ελληνική ιστορία αυτού του αιώνα, αλλιώς δε θα είχε γράψει αυτούς τους στίχους ή θα είχε αναφερθεί στην Ελλάδα και όχι στην Ισπανία. Τα πρόσωπα του μυθιστορηματός μας είναι επηρεασμένα από την ιστορία της Ελλάδας. Ο πατέρας, αντάρτης στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, νικάει στον πόλεμο και ηττάται στον εμφύλιο πόλεμο. Τον καταδιώκουν σαν κομμουνιστή και μετά τον εμφανίζουν σαν προδότη των συμπολεμιστών του. Η συνέπεια είναι η κοινωνική απομόνωση όλης της οικογένειας. [...] Ο συγγραφέας αναφέρεται σε ιστορι-

κούς και κοινωνικούς παράγοντες, όταν στο τέλος του βιβλίου εκφράζει την ελπίδα του να σπάσουν οι τζαμαρίες, δηλαδή τα πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά τείχη που χωρίζουν, απομονώνουν και αλλοτριώνουν τους ανθρώπους. Ωστόσο νομίζω ότι ο συγγραφέας ξεχνάει τους ψυχολογικούς παράγοντες [...]. Πολλές φορές “τα τείχη” που μας περιβάλλουν και απειλούν τη ζωή μας δε δημιουργούνται από εξωτερικές δυνάμεις αλλά μάλλον από τους “Λαιστρυγόνες και τους Κύκλωπες” που “κουβανούμε μες στην ψυχή μας”. Σύμφωνα με την ανάλυσή μου, *Το διπλό βιβλίο* μιλάει για τη μοναξιά, την απομόνωση, την ξενιτειά και την αλλοτρίωση που υφίσταται ο πρωταγωνιστής και τα άλλα πρόσωπα του μυθιστορήματος. Αλλά, καθώς διαβάζουμε, αντιλαμβανόμαστε οι αναγνώστες ότι το βιβλίο μιλάει για μας, ότι εμείς θα μπορούσαμε να είμαστε τα πρόσωπά του, και αναγνωρίζουμε τον εαυτό μας στην εικόνα που αντανakλάει στον καθρέφτη του μυθιστορήματος. Και μετά το διάβασμά του γυρίζουμε στον εαυτό μας “γεμάτοι περιπέτειες, γεμάτοι γνώσεις”, “πλούσιοι με όσα κερδίσαμε στον δρόμο”. Θα μπορούσε λοιπόν να πει κανείς ότι η λογοτεχνία δεν είναι χρήσιμη, ότι δεν

αξιίζει τον κόπο να “βγούμε στον πηγάι-
μό” για τον εαυτό μας;»

(πανεπιστημιακός από την Ισπανία)

«[...] Το ρωμαίικο είναι τα αισθήματα και η παράδοση που χαρακτηρίζουν τον ελληνικό λαό. Είναι η γλώσσα, η κατανόηση του κόσμου, κάτι ιστορικό, παλιό και μαγικό που στο βιβλίο εκφράζεται στα μάτια της Αναστασίας. Το ρωμαίικο είναι το μόνο ζήτημα, το μόνο θέμα στο έργο αυτό. Όλα τα υπόλοιπα υπόκεινται σ’ αυτό. Εδώ το ρωμαίικο είναι οι γυναίκες, οι μάνες [...] που ενσαρκώνουν την παράδοση και το σταθερό. Γι’ αυτό και οι γυναίκες που κρατάνε τη μνήμη ενός λαού παίζουν τόσο σημαντικό ρόλο σ’ αυτή την ιστορία. Το ρωμαίικο το δείχνει και το έχει μέσα του ο μάστορας, πρόσφυγας μικρασιάτης. Είναι το βλέμμα της Αναστασίας που περιλαμβάνει όλα τα βάσανα, όλα τα πάθη, τον ξεριζωμό και την τραγωδία ενός λαού. Το ρωμαίικο είναι αυτό για το οποίο πολέμησε ο πατέρας του Κώστα μαζί με τους άλλους αντάρτες στα βουνά, όπου πολέμησαν κρυφά και σκληρά για άλλους ανθρώπους που μερικές φορές τους πρόδωσαν. [...] Θέλω να πω ότι το βιβλίο είναι θαυμάσιο. Είναι και το πρώτο ελληνικό βιβλίο που διάβασα με “μέθοδο”, και η δουλειά που ζητούσε μου ήταν πολύ χρήσιμη και πάρα πολύ ενδιαφέρουσα. Μου έκαναν μεγάλη εντύπωση οι απλές λέξεις που χρησιμοποιεί ο συγγραφέας. Με απλές εκφράσεις περιγράφει τόσο βαθιά αισθήματα και τόσο βαθιές και δύσκολες καταστάσεις. [...] Θα έλεγα ότι αυτό το βιβλίο μπορεί να θεωρηθεί σαν έργο αναφοράς τόσο για την εποχή που γράφτηκε όσο και για τα σημερινά μας χρόνια, ένα πρότυπο πεζογραφικής ενδοσκόπησης και αυτογνωσίας».

(καθηγήτρια πανεπιστημίου από την Ισπανία)

«[...] είναι δύσκολο να προσδιορίσουμε από την αρχή το στόχο στον οποίο αποβλέπει *Το διπλό βιβλίο* του Δημήτρη Χατζή. Φαίνεται ότι θέλει να μας δώσει μια εικόνα της ελληνικής μεταπολεμικής κοινωνίας και της ζωής των μεταναστών στη Γερμανία, αλλά περισσότερο με μια ψυχολογική μέθοδο. [...] Ο πρωταγωνιστής του έργου είναι άντρας. Αυτό δε σημαίνει όμως ότι οι γυναίκες δε διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στο έργο. Αντίθετα, και στις δύο χώρες, στην Ελλάδα και τη Γερμανία, οι γυναίκες μάς δείχνουν τις αρχές των κοινωνιών αυτών ίσως καλύτερα από τους άνδρες. [...]»

(φοιτήτρια από την Ουγγαρία)

«[...] Στο *Διπλό βιβλίο* δεν υπάρχει ένας κεντρικός ήρωας, εκείνος δηλαδή ο πασίγνωστος χαρακτήρας που καθορίζει την εξέλιξη της πλοκής. Αντίθετα αντιμετωπίζουμε μια ποικιλία φωνών, που στο σύνολό τους ολοκληρώνουν (όσο μπορεί να θεωρηθεί ως τελειωμένο) το μυθιστόρημα. Επομένως ο αναγνώστης αναγκάζεται να αντιπαραθέσει, να συγκρίνει και να αξιολογήσει τους χαρακτήρες, για να δημιουργήσει το “κειμενικό πλέγμα” (πβ. Genette). [...] Το αδύνατο λοιπόν που κυριαρχεί στο επίπεδο των προσώπων, σε ένα υψηλότερο επίπεδο, στο επίπεδο του διπλού, του δεύτερου βιβλίου (που σύμφωνα με την κυριολεκτική ερμηνεία του κειμένου παραμένει να γραφτεί), κατευθύνεται προς την ελπίδα. Μέσω της αυτοαντανάκλασής του το μυθιστόρημα προκαλεί αυτήν τη συνέχισή του. Να γυρίσουμε όμως από εδώ πιο συγκεκριμένα στη διαφοροποίηση ανάμεσα στην πλουσιότερη γλώσσα του κειμένου και

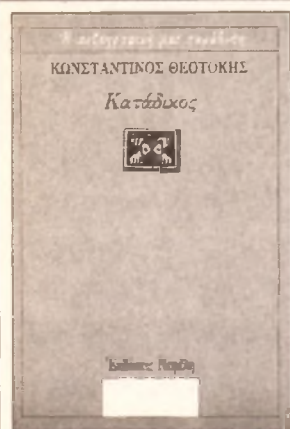
την έμφαση της έλλειψης λόγου και να εξετάσουμε τη διαφοροποίηση αυτή μέσω της διάσπασης που ισχύει στην προσωπικότητα του Κώστα, ο οποίος ενεργεί [...], κρυμμένος πίσω από το προσωπείο του συγγραφέα, και ως μια αφηγηματική αρχή. Εδώ αντιμετωπίζουμε λοιπόν τη διάσπαση μιας ενότητας με στόχο την καλύτερη αυτοαντανάκλασή της, βρισκόμαστε δηλαδή μπροστά σε ένα πρόσωπο που απομακρύνεται από τον εαυτό του, όπως σε ένα άλλο επίπεδο και η Ελλάδα φωτίζεται καλύτερα από απόσταση με την εθελοντική και οριστική εξορία του Κώστα στη Γερμανία. Η ατέλεστη αυτή και λεπτομερέστατη εξέταση του “Εγώ”, που θα μπορούσαμε να την περιγράψουμε ως μια απέραντη σειρά από καθρέφτες, δεν πετυχαίνει το στόχο. [...] Πάλι λοιπόν η ερώτηση: από πού πηγάζει η ελπίδα; Ως απάντηση θα μπορούσε να είναι αυτή η συνέχιση, η διαρκής προσπάθεια της επανένωσης των δύο μερών της διάσπασης. Πρόκειται για μια διαδικασία που με στόχο την αυθεντικότητα, την “αλήθεια”, αντανακλά στον ίδιο βαθμό αυτά τα ιδανικά και το γεγονός ότι είναι ανέφικτα. Και ενώ η δραματική πλοκή στο “πρώτο βιβλίο” κορυφώνεται στην πραγματοποίηση στιγμών της αυτοέκφρασης ανεξάρτητα από τη δράση των προσώπων (βλ. και τον κατά το μεγαλύτερο μέρος πλάγιο λόγο) ή μέσω κατά κάποιον τρόπο “μεταφυσικών” στοιχείων, η κατά αντανάκλαση πραγματοποίηση του “δεύτερου”, του “διπλού βιβλίου” πράγματι θα σήμαινε την αυτοδιάθεση του ανθρώπου: με αυτήν την έννοια ο συνεχώς αναζητούμενος συγγραφέας κρύβεται σε κάθε αναγνώστη».

(φοιτήτρια από τη Γερμανία)

Για την ακρίβεια της αντιγραφής:
Κωνσταντίνος Α. Δημάδης

Η Πεζογραφική μας Παράδοση

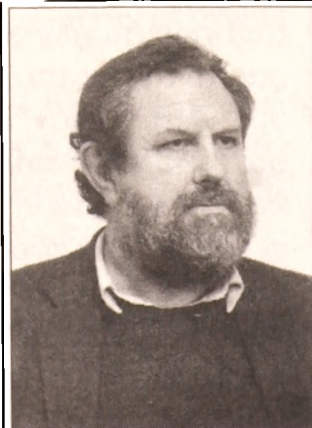
ΟΛΟΚΛΗΡΗ Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΖΟΓΡΑΦΙΑ ΑΠΟ ΤΟ 1800 ΜΕΧΡΙ ΤΟ 1930

Κωνσταντίνος Θεοτόκης

• Ο ΚΑΤΑΔΙΚΟΣ
• Η ΖΩΗ ΚΑΙ
Ο ΘΑΝΑΤΟΣ
ΤΟΥ ΚΑΡΑΒΕΛΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

Δημήτρης Πετσετίδης

• Ο ΣΑΜΠΑΤΕΣ ΖΕΙ
• ΤΟ ΠΑΙΧΝΙΔΙ
• ΔΩΔΕΚΑ ΣΤΟ ΔΙΦΡΑΓΚΟ

[Διηγήματα]

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΦΕΛΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΛΙΣ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ

MINIMA MEMORIALIA

Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΑΠΠΟΥ ΜΟΥ

ΑΓΓΕΛΟΣ ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ
MINIMA MEMORIALIA
Η ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΠΑΠΠΟΥ ΜΟΥ

ΠΟΛΙΣ

Τήν ιστορία του παππού μου τήν έμαθα σάν παραμύθι απ' τή γιαγιά ή μάλλον τήν έψαξα στά μισόλογά της πολλές δεκάδες χρόνια μετά από τότε πού εκείνος έφυγε, φυγόδικος, γιά τήν Άμερική, γιά νά μήν ξαναγυρίσει ποτέ από κεϊ. Δέν ξέρω τί είναι αλήθεια απ' όσα μοῦ διηγήθηκαν οί δικοί μου καί πόσο άλλοιώθηκαν τά γεγονότα μέσα στή μακρυνή αχλύ του χρόνου. Πάντως παραμυθιάστηκα μ' αὐτή τήν ιστορία του παππού πού δέν γνώρισα, όπως παραμυθιασμένοι, στ' αλήθεια, ἦταν καί οί ἄνθρωποι όλα αὐτά τά χρόνια πού έφτιαχναν καί έζησαν τήν ιστορία τους. Τά κράτησα όσα άκουσα, τά ανακάτωσα μέ ένθυμήματα δικά μου, λίγο απόμακρα από τό βίο του παππού, πάντως αλήθῃ καί σχετικά, κι όλα μαζί τά ιστόρησα έδῶ ως minima memorialia. Είναι τά ελάχιστα ένθυμήματα, αὐτά πού ξαναφέρνουν πίσω τόν χαμένο χρόνο.

Α.Ε.

«... Δεν είναι ακριβώς ερείπια – είναι κομμάτια, ψηφία σκορπισμένα»

Περιπέτειες του Δημήτρη Χατζή στη σχολική λογοτεχνία

του Γιώργου Κ. Μύαρη, φιλολόγου-ερευνητή

1. «... Έτσι, ο Δ. Χατζής μάζεψε την απογοήτευση, την πίκρα, την ήττα και την ανθρώπινη οργή του και πήγε μετανάστης στη Γερμανία (όπου σπούδασε Ελληνική Φιλολογία) και Ουγγαρία για μια καλύτερη μοίρα».

2. 3. Σημειώστε με √ το τετράγωνο που αντιστοιχεί:

α. Ο Σιούλας ήταν καπνέμπορος.

Σωστό ☐ Λάθος ☐

β. Οι ταμπάκοι επεξεργάζονταν βαμβάκι.

Σωστό ☐ Λάθος ☐

δ. Η γυναίκα του πρότεινε στο Σιούλα να πουλήσει τις πάπιες.

Σωστό ☐ Λάθος ☐

Η συζήτηση για την αμφιλεγόμενη σχέση εκπαίδευσης και λογοτεχνίας καλά κρατεί, μέσα από διδακτικές απόπειρες και θεωρητικές δολιχοδρομίες. Γόνιμες προσπάθειες, που αναγνωρίζουν την προτεραιότητα του προσωπικού στοιχείου και την προσέγγιση μέσω της αναγνωστικής απόλαυσης, αναλαμβάνονται συχνά¹. Ευαισθητοποιούν τους μαθητές. Δεν προβάλλονται όμως επαρκώς ή πολιορκούνται κι αφανίζονται από τις αναρίθμητες παγιδεύσεις και τυποποιήσεις των «περιόδων διδασκαλίας του αναλυτικού προγράμματος».

Η, χειρότερα, στις αρχές της τρίτης δεκαετίας αφότου διαμορφώθηκαν (1977-1982) και διδάσκονται τα *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (Κ.Ν.Λ.), βυθίζονται στα αβαθή ύδατα της χρησιμοθηρικής γνώσης και της «ταχυφαγικής» μανίας στο φαστ-φούντ των εξετάσεων. Δείγματα των τελευταίων πρακτικών σε σχέση με το έργο του Δημήτρη Χατζή προτάσσονται στο κείμενο αυτό.

Το λογοτεχνικό έργο του Δημήτρη Χατζή (1913-1981), όπως και τόσων άλλων λογοτεχνών, διασχίζει από τότε την τρικυμισμένη σχολική πραγματικότητα

πάνω στο πλοίο των Κ.Ν.Λ., διότι πληρούσε το «βασικό κριτήριο» επιλογής –τη «λογοτεχνικότητα»– και αναμενόταν ότι θα συνέβαλε στην «κατά ένα μέρος αύξηση του ενδιαφέροντος των αναγνωστών για τη σύγχρονη Ν.Ε. λογοτεχνία»².

Ανθολογούνται ανάμεσα σε άλλα και αντιπροσωπευτικά της μεταπολεμικής πεζογραφικής κίνησης, κομίζοντας το πνεύμα αμφισβήτησης και το στίγμα της αριστερής ιδεολογίας – στοιχεία που επέσυραν τη συστηματική δίωξη, την αποσιώπηση, τον εξοστρακισμό από τη μεριά της στρατευμένης στο σκοταδισμό εξουσίας, όσο διάστημα αυτή λειτουργούσε με παρελθοντικά συμπλέγματα.

Ανάμεσα στη Σκύλλα των εξεταστικών δοκιμιών και στη Χάρυβδη της προχειρότητας, της παρασιώπησης, της παρερμηνείας, της αυτιστικής σχολικής και κοινωνικής καθημερινότητας κινδυνεύει να συνθλιβεί η δεξίωση στην εκπαίδευση του λογοτέχνη Χατζή (για τον νεοελληνιστή φιλόλογο Χατζή η σιωπή!) και όλων των άλλων συγγραφέων. Κάποιους εντυπωσιάζει η συχνότητα της ανθολόγησης του Δ. Χατζή: πέντε κείμενα! Λες και η κατίσχυση της

1. Η αξιοποίηση και η κριτική στις σχετικές με τη διδασκαλία της λογοτεχνίας δημοσιεύσεις είναι αναγκαίες για τον ορθό προσανατολισμό του δημόσιου διαλόγου. Υπογραμμίζω τη συνεισφορά των εκδόσεων *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση* (επιμ. Β. Αποστολίδου, Ε. Χοντολίδου, εκδ. Τυπωθήτω / Γ. Δαρδανός, Αθήνα 1999) και *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο. Μια νέα πρόταση διδασκαλίας* (Ομάδα έρευνας, επιμ. Β. Αποστολίδου, Β. Καπλάνη, Ε. Χοντολίδου, εκδ. Τυπωθήτω / Γ. Δαρδανός, Αθήνα 2000). Από τα δείγματα «βοηθημάτων», που εδώ προτάσσονται, το πρώτο είναι μέρος της εισαγωγής για την ανάλυση του διηγήματος «Τραγούδι στην Αθήνα»! Περιέχεται

στο βιβλίο του Γιώργου Δημητρακόπουλου, *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β' Γυμνασίου*, εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 1996, σ. 112. Το δεύτερο εντοπίστηκε στο βιβλίο του Δημήτρη Κ. Φαρμάκη, *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Μια μέθοδος προσέγγισης σύμφωνα με το νέο σύστημα διδασκαλίας και αξιολόγησης, Β' Ενιαίου Λυκείου*, εκδ. Ζήτη, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 167.

2. Χριστόφορου Μηλιώνη, «Τα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Το ιστορικό και η κριτική τους», στον τόμο *Με το νήμα της Αριάδνης. Μεταπολεμική Πεζογραφία. Ερμηνεία Κειμένων*, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1991, σσ. 152, 154.

λογοτεχνίας και της αισθητικής πάνω στο κιτς και την αποχαύνωση είναι ζήτημα αριθμών! Ειδικά σήμερα οι υποψιασμένοι γνωρίζουν καλά ότι το ζητούμενο είναι η ποιότητα της υποδοχής. Και αυτή έχει ανάγκη μόνο την απομάκρυνση από αγκυλώσεις, παιδαγωγισμούς, λογοκρισίες, εγκυκλοπαιδισμούς, αδράνειες θεσμών, προκαταλήψεις ιδεολογιών στην προετοιμασία και στη διάρκεια του «μαθήματος της λογοτεχνίας».

Τα κείμενα του Δ. Χατζή, με τη σχολική σειρά δημοσίευσης, προέρχονται από τέσσερις συλλογές διηγημάτων και από το μυθιστόρημα *Το διπλό βιβλίο*. Πιο συγκεκριμένα, ανθολογούνται τα κείμενα: «Το βάφτισμα» (Κ.Ν.Λ. Α' Γυμνασίου), «Τραγούδι στην Αθήνα» (Κ.Ν.Λ. Β' Γυμνασίου), «[Ο γυρισμός]» (Κ.Ν.Λ. Γ' Γυμνασίου), «Ο Σιούλας ο ταμπάκος» (Κ.Ν.Λ. Β' Λυκείου), «Το φονικό της Ιζαμπέλας Μόλναρ» (Κ.Ν.Λ. Γ' Λυκείου). Σε πλήρη μορφή δημοσιεύονται τα διηγήματα «Το βάφτισμα» και «Ο Σιούλας ο ταμπάκος». Στην ερμηνευτική προσέγγιση και στην αποτελεσματική διδασκαλία τα περισσότερα εμπόδια εγείρουν εξωκειμενικοί παράγοντες και, ως ένα βαθμό, η άγνοια για τα πρόσφατα βιβλιογραφικά δεδομένα.

Στο «Βάφτισμα» συνταιριάζονται ρεαλισμός και κοινωνική ηθογραφία με την πικρή αίσθηση της αταίριαστης προς τη νεανικότητα δοκιμασίας και της μύησης στη βιοπάλη δύο πλασμάτων ανυπεράσπιστων: του έφηβου Στέργιου και του πουλαριού της οικογένειας που έχει το ίδιο όνομα. Το ευτυχές τέλος σε συνδυασμό με μια επιφανειακή μελέτη οδηγεί συχνά σε ηθικολογικές ρητορείες για τα «μηνύματα» του διηγήματος, την αναγκαιότητα και τη σπουδαιότητα της εργασίας στη διαμόρφωση μιας προσωπικότητας. Αυτή η τάση διαχέεται έντονα σε δημο-

Από αριστερά: Πύρρος Αποστολίδης, Δημήτρης Χατζής, Μαίρη Βερσή, Ναπολέον Τσάντης, Λίτσα Χατζή, Μιχάλης Τσάντης (στην περιοχή Ιωαννίνων, ίσως 1930-1932, ιδιωτική συλλογή).

σιευμένες διδακτικές εργασίες, στις οποίες δεν έχει συνυπολογιστεί και η επισήμανση ότι «Το βάφτισμα» έχει «αλληγορικό και γι' αυτό ψυχρό και αφηρημένο χαρακτήρα»³.

Ωστόσο, το αποκρυστάλλωμα από τη διερεύνηση των αφηγηματικών τεχνικών και των δυνάμεων που κινούν τον μύθο, σύμφωνα με τον Κ.Ε. Μηλιώτη, διαμορφώνει μια βάση πιο αντικειμενική: «το Υποκείμενο είναι ατομικό (Στέργιος), με προτεραιότητα του ατομικού και οικογενειακού κώδικα. Το Αντικείμενο είναι η επιτυχημένη εκτέλεση εργασίας και η αναγνώριση της αξίας και της ικανότητας του Υποκειμένου που επιτυγχάνονται»⁴. Πρόκειται, επομένως, για τη λογοτεχνική απόδοση της πιεστικής ποιοτικής μεταμόρφωσης των δύο νεαρών πλασμάτων (παιδί-άντρας, πουλάρι-άλογο), η οποία «συντελείται στην κολυμβήθρα της ζωής

και της ανάγκης με πόνο, δάκρυα, ιδρώτα»⁵. Προτεύει ίσως να μελετηθεί η αντίληψη του Δ. Χατζή για τους «ανυπεράσπιστους» («αξεπέραστα συντριμμένες καταστάσεις») και την υπόμνηση του 1975: «Το ίδιο φως [της ελπίδας] θα περάσει κάπως και στο τελευταίο διήγημα, που επιγράφεται "Το Βάφτισμα". Ένα αλογάκι πρωτόβγαλτο και ένα αγοράκι πρωτόβγαλτο, θα δοκιμαστούν στο αλώνι, για να δεχτούν, να παραδεχτούν τη σκληρότητα της ζωής, την αλήθεια της ζωής, σαν τρόπο μοναδικό να ζήσουμε σε αυτόν τον κόσμο»⁶.

Στο διήγημα «Ο Σιούλας ο ταμπάκος» από τη συλλογή *Το τέλος της μικρής μας πόλης*, ο Δ. Χατζής αξιοποιεί τον κοινωνιολογικό προβληματισμό και τον κοινωνικό ρεαλισμό. Ανατέμνει την παρακμή της κάστας των ταμπάκων στην επαρχιακή πόλη του μεσοπολέμου. Αφηγείται τις περιπέτειες του Σι-

3. Απόστολου Σαχίνη, «Δημήτρης Χατζής. Ανυπεράσπιστοι. Το διπλό βιβλίο», στον τόμο *Μεσοπολεμικοί και μεταπολεμικοί πεζογράφοι*, εκδ. Εστίας, Αθήνα 1979, σ. 135. Ο Α. Σαχίνης το κατατάσσει στα «κακά» διηγήματα της συλλογής.

4. Κωνσταντίνου Ε. Μηλιώτη, «Από τη Φωτιά στη "Νήσο Άνυδρο"». (Σχεδιάγραμμα μιας πορείας)», στα *Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου «Δημητρίου Χατζής. Μια συνείδηση της ρωμιοσύνης»* (Γιάννενα, 10-12 Απριλίου 1992), Αχαϊκές

Εκδόσεις, Πάτρα 1999, σσ. 110-120, ιδίως σ. 112.

5. Κώστα Μπαλάσκα, «Η ερμηνευτική προσέγγιση της πεζογραφίας. Β. Εφαρμογή», *Νέα Παιδεία*, τχ. 10, Καλοκαίρι 1979, σσ. 138-145, ιδίως σ. 141.

6. Συνέντευξη στον Αλέξη Ζήρα, *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 3 (Μάρτιος 1982), σσ. 3-4. «Στο εργαστήρι του καλλιτέχνη» (ομιλία 1975), στο *Μικρό Νεοελληνικό Όργανο*, επιμ. Ν. Γουλανδρή, σ. 176.

Από δεξιά: (πρώτος) Δημήτρης Χατζής, (τρίτη) Ζιζή Μακρή, (τέταρτη) Κλειώ Μακρή (τέλος δεκαετίας 1960;).

ούλα και του περίγυρου. Βεβαίως, υπάρχει η πίεση του χρόνου και του «αναλυτικού προγράμματος», η ολισθηρή προσέγγιση των κειμένων όχι ως λογοτεχνικών δημιουργημάτων αλλά ως «πηγών πληροφοριών». Στο «Σιούλα τον ταμπάκο», πάλι, αν ο αναγνώστης περιδιαβαίνει στα δρομάκια της αφήγησης, απαξιώνοντας να γευθεί τους καρπούς της έρευνας για το έργο, θα διαμορφώσει ένα επισφαλές προσωπικό ερμηνευτικό όχημα. Επίσης, ίσως θεωρηθεί σχολαστικισμός η γνώση των τριών γραφών –και μεταμορφώσεων– του *Τέλους της μικρής μας πόλης* και του «Σιούλα»⁷. Όμως οι αφηγηματικές τεχνικές⁸ (ιδίως οι τεχνικές εσωτερικής διείσδυσης), η πολυσημία του «τέλους», η σύμπλεξη ρεαλισμού και αληθοφά-

νειας, ιδεολογίας και αισθητικής, η προσωπική διαλεκτική των μαρξιστικών οριζόντων του Δ. Χατζή, οι αναβαθμοί της σκέψης⁹ του μπορούν να τύχουν αδιαφορίας;

Στην ερμηνευτική προσπάθεια των κειμένων «Τραγούδι στην Αθήνα», «[Ο γυρισμός]», «Το φονικό της Ιζαμπέλας Μόλναρ» υπεισέρχεται ένας επιπλέον παράγοντας που λειτουργεί αρνητικά: η αποσπασματικότητα. «Προϊόν ανάγκης», κατά τον Χρ. Μηλιώνη, οι συχνές αποσπασματικές ανθολογήσεις των οποίων η προβληματικότητα αμβλύνεται στα αποσπάσματα με τη χρήση κατατοπιστικών σημειωμάτων και στις περικοπές με τις συνδετικές περιλήψεις¹⁰. Μπορεί κανείς να αναρωτηθεί για την επάρκεια και την αναγκαιό-

τητα της αποσπασματικής ανθολόγησης, αφού τόσο η απόσπαση τμήματος από το λογοτεχνικό σύμπαν όσο και η περιλήψη αφορμώνται από άποψη και αποτελούν νέα εκδοχή / ανά-γνωση από τρίτους. Με το πέρασμα του χρόνου, την παγίωση των συμβάσεων στο καθημερινό «κρυφό αναλυτικό πρόγραμμα» και την εκτόνωση της επιθυμίας να γνωρίσουν οι εμπλεκόμενοι με τα Κ.Ν.Α. το πρωτότυπο λογοτέχνημα, ανατρέπονται οι ευσεβείς πόθοι των ανθολόγων.

Με το διήγημα «Τραγούδι στην Αθήνα» (πρώτη δημοσίευση 1947, οριστικά στη συλλογή του 1979 *Θητεία, αγωνιστικά κείμενα 1940-1950*) ολοκληρώνεται στα Κ.Ν.Α. Β' Γυμνασίου η ενότητα «Το '40 - Η Κατοχή». Θέμα του είναι η Αντίσταση κατά των ναζιστών Γερμανών. Αποδίδει με ρεαλιστικά μέσα τη μεταστροφή ενός ανάπηρου πολεμιστή του 1922, αποκαρδιωμένου, φτωχού και περιθωριοποιημένου, και τη συμμετοχή του από αγάπη για τον αδελφό και τους συνανθρώπους του σε μια αυθόρμητη αντιστασιακή πράξη. Δεν ανθολογούνται η εισαγωγική ενότητα και μέρος της δεύτερης ενότητας (σσ. πρωτοτύπου 9-17, εκδόσεις Το Ροδακινό). Με αναπροσαρμογή του αφηγηματικού μοντέλου του *Τέλους της μικρής μας πόλης* δίνονται το γενικό πλαίσιο της αφήγησης και τα πρόσωπα¹¹. Παρουσιάζονται οι χαρακτήρες (εκρηκτικός ο Κώστας ο χαμάλης· υπομονετικός, θυμόσοφος και πληγωμένος ψυχικά ο ανάπηρος Βασίλης). Επίσης, φωτίζονται οι συνθήκες διαβίωσης μέσα στη γερμανική Κατοχή τόσο των «ηρώων» του μύθου, όσο και όλων των

7. Η συνειδησιακή μεταβολή του Σιούλα στην πρώτη γραφή τον οδηγούσε στην ένταξη στο κομμουνιστικό κόμμα. Βλ. Αγγέλας Καστρινάκη, *Η φωνή του γενέθλιου τόπου*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 1997, σσ. 163-165. Για τα ιστορικά συμφραζόμενα βλ. Ζωής Σπανάκου «Η νεότερη και σύγχρονη ιστορία στα *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* (1940-1974: από τον πόλεμο του '40 στην τραγωδία της Κύπρου)», στον τόμο *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση*, ό.π., σσ. 295-315, ιδίως σ. 312.

8. Βλ. Νάτιας Χαραλαμπίδου, «Αφηγηματική τεχνική και ιδεολογία: οι λογοτεχνικές προσδοκίες της Αριστεράς (1945-1955) και η περίπτωση του Δημήτρη Χατζή», ανάτυπο ΕΕΦΣ

Α.Π.Θ. *Τιμητικός τόμος στη μνήμη Σταμάτη Καρατζά*, Θεσσαλονίκη 1990, σσ. 287-332.

9. Παναγιώτη Νούτσου, «Ο “πολιτικός” Δημήτρης Χατζής. Αναβαθμοί στη διαμόρφωση του λογοτέχνη και φιλόλογου», στα *Πρακτικά...*, ό.π., σσ. 42-47.

10. Χριστόφορου Μηλιώνη, ό.π., σ. 156.

11. *Θητεία*, εκδ. Το Ροδακινό, Αθήνα 2000, σ. 10: «Οι άλλοι [ένοικοι της χαμοκέλας] είχαν επίσης κι αυτοί την πικρή φιλοσοφία, τις ιδιορρυθμίες, καθώς και τις κακίες όλες και τις αρετές των απόκληρων...». Για τη σύνδεση με την ελληνική ιστορία βλ. Ζ. Σπανάκου, ό.π., σ. 299.

κατοίκων της Αθήνας. Αποδίδονται η απλοϊκή μα μεστή προσέγγιση του Κώστα στην αυθόρμητη Αντίσταση των Ελλήνων, μαζί και η χαρακτηριστικά απελπισμένη βίωση του πολέμου, της χαμοζωής των περιθωριοποιημένων (ταξικές διακρίσεις, ιδεολογήματα πατριδοκαπηλίας και αναγκαιότητας πολέμου Μ. Ασίας) στη νοοτροπία του Βασίλη. Ίσως η φρασεολογία και το περιεχόμενο των αντιδράσεων του Βασίλη στην οπτική του Δ. Χατζή απηχούν ερμηνευτικά σχήματα και θέσεις του «κινήματος Παλαιών Πολεμιστών» και της κομμουνιστικής Αριστεράς του μεσοπολέμου.

Από διαφορετική σκοπιά ο Γ. Παγανός ερμηνεύει ως «αφελή [τον] τρόπο με τον οποίο ο ήρωάς του [Βασίλης] συλλαμβάνει την κοινωνική διαφορά πλούσιος-φτωχός και την πολιτική του στάση», όπως και τη μετατροπή της καθεμιάς «στέρησης» σε «πηγή πλούσιας εσωτερικής ζωής»¹². Όμως η «αφέλεια» μοιάζει περισσότερο ως παράγωγο της αφηγηματικής τεχνικής του συγγραφέα, ενώ η καρτερική αποδοχή των «στερήσεων» σε ευκαιρίες ή εμπειρίες μάλλον είναι η αναμενόμενη στάση που προκύπτει από τα συμπτώματα, με σημαντικούς όρους μιλώντας, του «κοινωνικού αποκλεισμού». Οι δύο αδελφοί της ιστορίας παρίστανται χωρίς το φορτίο κατάθλιψης και παραίτησης των χαρακτήρων που οικοδομούν οι συγγραφείς του «κοινωνικού ρεαλισμού» στις αρχές του 20ού αι. Η συμπεριφορά του Βασίλη είναι μάλλον αποτέλεσμα σκέψης, βιωμάτων, συντριβής και αυτή του Κώστα σμιλεύεται με βάση την πρόθεση του συγγραφέα να αναδεικνύει στο έργο του τους απλούς και ανώνυμους ανθρώπους (οι οποίοι, εδώ, συλλαμβάνουν αυθόρμητα το νόημα και τη σπουδαιότητα της αντιστασιακής συμμετοχής) παρά τους επώνυμους και κορυφαίους.

Είναι προς την ενασχόληση με την ψυχολογία των «μικρών» ανθρώπων και

τη μη-ηρωολογική πλευρά της Αντίστασης¹³ που προσανατολίζεται ο Δ. Χατζής. Του δόθηκε η ευκαιρία να διατυπώσει αυτή την προτίμηση στα 1962 (περιοδικό *Νέος Κόσμος*) σε επαινετική κριτική για το μυθιστόρημα του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου *Νύχτες και αυγές*. Αυτός παίρνει «τα πρόσωπα τα αγωνιστικά» όχι όταν πια έχουν διαμορφώσει τα χαρακτηριστικά της αγωνιστικής τους δράσης, αλλά «στην πορεία της εξέλιξης και της διαμόρφωσής τους». Θέτει στην πράξη αυτή την εξελικτική επίδραση στην αφηγηματική τεχνική κυρίως του *Τέλους της μικρής μας πόλης*, αντίθετα από την κύρια τάση της «αριστερής πεζογραφίας της Αντίστασης». Το ερμηνευτικό σχήμα και οι αισθητικές προϋποθέσεις δημιουργίας του *Τέλους της μικρής μας πόλης*, όπως υποδεικνύει η Ν. Χαραλαμπίδου, βοηθούν στην επεξήγηση της δόμησης που έχουν οι χαρακτήρες και στο αφηγηματικό κείμενο «Τραγούδι στην Αθήνα». Ο Δ. Χατζής απομακρυνόταν, με τις αναζητήσεις του στο επίπεδο της έκφρασης, από το «ηρωολογικό» πνεύμα. Αντίθετα, «με πραγματικά μαρξιστικό-ιστορικό πνεύμα» έστρεφε το ενδιαφέρον του στις «βαθύτερες διαδικασίες εξέλιξης των οικονομικών και κοινωνικών διεργασιών και τις επιδράσεις τους στους χαρακτήρες, στις ταυτότητές τους, στις ιδεολογίες τους, στον τρόπο πρόσληψής τους του κόσμου»¹⁴. Συνεπώς, δεν πρόκειται για επιφανειακή ή λαϊκιστική αδρομερή απόδοση του χαρακτήρα του Βασίλη. Άλλωστε, έτσι ερμηνεύεται ικανοποιητικά αυτό το «παράδοξο»¹⁵, δηλαδή η εστίαση της αφήγησης κυρίως στον Βασίλη, ο φωτισμός των μύχιων πτυχών της ψυχής αυτού και όχι του Κώστα που πρωταγωνιστεί στην αντιστασιακή ενέργεια. Επιπλέον, στις οκτώ σελίδες που παραλείπονται στο σχολικό βιβλίο, ο Βασίλης είναι το κεντρικό πρόσωπο: «αυτός αναγνωριζότανε γενικά αξιοσέβαστο πρόσωπο μέσα στη χαμοκέλα, μα και παρακάτω στη γειτονιά, όπου τον ήξεραν όλοι, μό-

λο που δεν ήταν καθόλου παλιός εκεί πέρα»¹⁶.

Με αυτό το σκεπτικό τοποθετείται σε σωστή βάση η αντίδραση και ο «τρόμος» του Βασίλη (και η αναδρομή στο εκτελεστικό απόσπασμα για τους λιποτάκτες του ελληνικού στρατού στη μικρασιατική εκστρατεία – σελ. 20). Δεν πηγάει από φόβο για τον ερχομό Γερμανών μέσα στη νύχτα ή για την ενδεχόμενη οργισμένη αντίδραση του Κώστα στο χάλασμα του καροτσιού. Αρύεται από την αδελφική έγνοια για τη ζωή του Κώστα (και των παιδιών του) και από τη βαθύτατη εσωτερική σύγκρουση που προκαλεί στη συνείδηση του Βασίλη η ανάκληση των οδυνηρών εμπειριών του μικρασιατικού πολέμου. Αποκαλυπτική είναι η σύνδεση με το παραλείπόμενο απόσπασμα στη σελ. 16, στο οποίο η πληροφορία για την αντιστασιακή πράξη του Κώστα –τη γνωστή σε όλους– ταράζει τον Βασίλη, διότι αυτός νιώθει την αόρατη απειλητική παρουσία του πολέμου να πλησιάζει («Ο πόλεμος ξαναγύριζε...»). Οι παρεξηγήσεις εξαιτίας της αποσπασματικότητας περιορίζονται, αν μελετηθούν προσεκτικά τα πρόσωπα και οι επιδιώξεις τους στο «Τραγούδι στην Αθήνα»: δύο πρόσωπα συγκροτούν «το ατομικό Υποκείμενο», ενώ το Αντικείμενο είναι «αφενός η προφύλαξη και η σωτηρία του κόσμου και αφετέρου η λευτεριά και η εθνική ανεξαρτησία. Επιτυγχάνεται το πρώτο, ενώ το δεύτερο μετατίθεται στο μέλλον»¹⁷. Στο πλαίσιο αυτό ο Βασίλης *εξελίσσεται* ως χαρακτήρας του διηγήματος και *διαμορφώνεται* σε αγωνιστή της Αντίστασης.

Το εκτενές απόσπασμα «[Ο γυρισμός]» –ο τίτλος δόθηκε από τους ανθολόγους– αποτελεί οργανικό τμήμα του «πολυπρισματικού μυθιστορήματος» *Το διπλό βιβλίο* και βρίσκεται στο έκτο κεφάλαιο «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου». *Το διπλό βιβλίο* αντιμετωπίστηκε ως «σχέδιο μυθιστορήματος»¹⁸, έργο «αποσπασματικό, με αδιέξοδο προβληματισμό (...), με συρραφή μι-

12. Γιώργου Παγανού, «“Τραγούδι στην Αθήνα” του Δημήτρη Χατζή», στον τόμο *Η διδασκαλία της Λογοτεχνίας στο Γυμνάσιο και στο Λύκειο*, εκδ. Κώδικας, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 121-134, εδώ σ. 124.

13. Νάτια Χαραλαμπίδου, ό.π., σσ. 330-331.

14. Νάτια Χαραλαμπίδου, ό.π., σ. 331.

15. Γ. Παγανού, ό.π., σ. 128.

16. *Θητεία*, ό.π., σ. 10.

17. Κ.Ε. Μηλιώτη, ό.π., σ. 110.

18. Απ. Σαχίνη, ό.π., σ. 137.

Από δεξιά: (πρώτος) Δημήτρης Χατζής, (τρίτη) Ζιζή Μακρή, (τέταρτος) Μέμος Μακρής (τέλος δεκαετίας 1960;).

κρών ιστοριών που έχουν τη μορφή διηγημάτων»¹⁹. Η «διαταραγμένη ροή του εσωτερικού αφηγηματικού χρόνου» και η «προγραμματικά ανολοκλήρωτη δομή του μύθου» αφήνουν «ανοιχτές όλες σχεδόν τις επίμερους ιστορίες»²⁰. Ιστορίες για τη χαμοζωή των ελλήνων μεταναστών στη Δυτ. Γερμανία στα χρόνια γύρω από τη δικτατορία 1967-1974. Ιστορίες που επιτρέπουν στον Δ. Χατζή να ασκήσει κριτική στην πολιτική και κοινωνική κατάσταση ως λογοτέχνης και ως πολιτικός διανοούμενος της αντιδογματικής Αριστεράς²¹. Το έργο αυτό καταγράφει «σπαρακτικά το "αδιέξοδο των μεταίχμιων", ενώ κινείται γοητευτικά στο μεταίχμιο των αδιεξόδων»²². Προεικάζει «το τέλος της πα-

ραδοσιακής προφορικής αφήγησης»²³ και μέσα από τη συνύπαρξη ρεαλισμού και μοντερνισμού καθίσταται «η αφήγηση της μεταμοντέρνας συνθήκης όπου οι βεβαιότητες αναιρούνται, οι ψευδαισθήσεις ξεφουσκώνουν και οι κοινωνικοί μύθοι καταρρέουν»²⁴.

Φυσικά στη βιβλιογραφία δεν υπάρχει ομοφωνία σχετικά με την ανάγνωση, τη στόχευση, την τεχνική, την επίδραση του *Διπλού βιβλίου*, αλλά και του έκτου κεφαλαίου «Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου». Στο απόσπασμα αποτυπώνεται κυρίως η προσωπική «ουτοπία επιστροφής» του Δ. Χατζή. Εκφράζεται ανάγλυφα η αγωνία για το μέλλον της ελληνικής κοινωνίας, με αφορμή την αδιέξοδη αποξένωση του εργάτη

Δημήτρη Σκουρογιάννη, όταν νοσταλγός της πατρώας γης επανακάμπτει στο Ντομπρίνοβο και μετά από τη διάψευση καταφεύγει στη φύση, συγχρωτίζεται με την αρκούδα, αντιδρά στον αφανισμό. Σ' αυτό το κείμενο μεταδίδεται η «θλίψη για τους παλιούς τρόπους ζωής, που είναι νομοτελειακά καταδικασμένοι να εξαφανιστούν μαζί με τους ανθρώπους»²⁵. Τις διαφορετικές αναγνώσεις επισημαίνει ο Η. Hokwerda: η αποξένωση του ήρωα από τον δικό του τόπο και από την ξένη χώρα (ανεπαρκής ανάγνωση που απομονώνει το μέρος από το όλο) – το «αδύνατο της επιστροφής στο παρελθόν» και το «αδιέξοδο της μη-αποδοχής του σημερινού κόσμου»²⁶. Ο ίδιος ο Δ. Χατζής τονίζει: «Στο Διπλό βιβλίο, το κεφάλαιο με την αρκούδα ακριβώς σ' αυτή την ουτοπία της επιστροφής αναφέρεται. Δεν υπάρχει τίποτα που θα βρούμε γυρίζοντας πίσω». Ελπίζει ότι «θα προχωρήσουμε μέσα από τη βιομηχανική κοινωνία (και όχι από μια επιστροφή που συμβολίζει ο Σκουρογιάννης)»²⁷.

Ωστόσο, το τέλος του ανθολογημένου αποσπάσματος («Το όνειρο του γυρισμού του δεν τον είχε γελάσει») είναι «δυνατό κιόλας να παραπείσει», παρατηρεί ο Χρ. Μηλιώνης, εξαιτίας της άγνοιας του έκτου κεφαλαίου ή και του προσανατολισμού αποκλειστικά στο βίωμα της αποδημίας. Προτείνει «να φωτιστούν και οι αλλαγές και η αλλοτρίωση» των γηγενών ή ακόμη να επεκταθεί η διδασκαλία με την εκλεκτική ανάγνωση του υπολοίπου κεφαλαίου και με την ανάδειξη της δραματικής θέσης του Σκουρογιάννη²⁸. Ο Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλος καλεί τον διδάσκοντα να στρέψει την προσοχή του στο ρυθμι-

19. Γ. Παγανού, «Δημήτρης Χατζής», στη σειρά *Η μεταπολεμική πεζογραφία*, τόμος 8, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1988, ιδίως σσ. 192-197.

20. Βαγγέλη Χατζηβασιλείου, «Η κοινωνική τυπολογία ενός ορκισμένου ρεαλιστή», εφ. *Ελευθεροτυπία* 17 Μαρτίου 2000 (*Βιβλιοθήκη*, τχ. 94, σ. 16).

21. Παναγιώτη Νούτσου, «Δήμητρη Χατζή. Ο συγγραφέας της υπέρβασης», εφ. *Το Βήμα* 5 Μαρτίου 2001 (*Νέες Εποχές* β 8/14). Για τα ιστορικά γεγονότα στη σκιά της αφήγησης βλ. Ζ. Σπανάκου, ό.π., σ. 301.

22. Σπύρου Τσακνιά, «Τόποι και τρόποι στην πεζογραφία της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς», *Γράμματα και Τέχνες*, τχ. 63, Σεπτ.-Οκτ. 1991, σ. 26.

23. Δημήτρη Τζιόβα, «Η πεζογραφία του Δ. Χατζή: Ουμανιστικός ρεαλισμός και η ποιητική της μεταβατικής αφήγησης», στα *Πρακτικά...*, ό.π., σσ. 48-56, εδώ σ. 54.

24. Δημήτρη Τζιόβα, «Δημήτρης Χατζής. Ένας συναισθηματικός ιδεολόγος», εφ. *Το Βήμα* 22 Οκτ. 2000 (*Νέες Εποχές* β 16/40).

25. Γ. Παγανού, «Δημήτρης Χατζής», στη σειρά *Μεταπολεμική...*, ό.π., σ. 195.

26. Hero Hokwerda, «Το διπλό βιβλίο του Δ. Χατζή και η Ελλάδα», *Φιλολόγος*, τχ. 34, Χειμώνας 1983, σσ. 276-298, ιδίως σ. 283.

27. Περιοδικό *Διαβάξω*, τχ. 5-6, Νοέμβριος 1976-Φεβρουάριος 1977, σσ. 36-44.

28. Χρ. Μηλιώνης, «Το διπλό βιβλίο [Ο γυρισμός]», ό.π., σσ. 91-101, ιδίως σσ. 94 και 95.

στικό θόλο του «τόπου» και στο «πλέγμα των αντιθέσεων ανάμεσα στη συνείδηση της ιθαγένειας και στην απεμπόλησή της»²⁹. Η Λ. Τριάρχη-Μακρυγιάννη κάνει λόγο για «την απατηλή λύση, που υπάρχει στο τέλος του σχολικού κειμένου»³⁰. Εντούτοις η Ζ. Μπέλλα κατευνάζεται σ' ό,τι οφείλει να αποφύγει: «Ο Σκουρογιάννης θες από ένστικτο, θες από γνήσιο ψυχόρμητο, φαίνεται να βρίσκει έγκαιρα το παραθυράκι της παρηγοριάς του. Ο κόσμος του ξανοίγεται στο φυσικό τοπίο του τόπου του [...]. Για άλλη μια φορά, η φύση [...] δέχτηκε τον άνθρωπο, πρόθυμη να του εξασφαλίσει την παλιά, γνήσια ζωή»³¹.

Δεν αποκλείεται τώρα η εκτροπή, παρά τη σαφή προειδοποίηση του Δ. Χατζή (στο πρωτότυπο σσ. 122-123), και η απόδοση στον Σκουρογιάννη των ιδιοτήτων του ρομαντικού, του ονειροπόλου, του εκκεντρικού, του εκτός πραγματικότητας³². Έτσι, η τραγική και αδιέξοδη θέση του μετανάστη εργάτη ως θεματικός πυρήνας του αποσπάσματος διαβρώνεται, εξαιτίας κυρίως της αποσπασματικότητας. Αλλά ο Δ. Σκουρογιάννης διατηρεί στα ξένα την ανάμνηση του γενέθλιου τόπου, χάρις στον υπόγειο ψυχικό δεσμό ανάμεσα στους έλληνες μετανάστες. Οι «νησίδες πατρίδας» στη Στουτγάρδη, παρόλο που δε συνειδητοποιείται η λειτουργικότητά τους, του ενισχύουν αυτή τη στάση. Με την επιστροφή του στον πατρογονικό χώρο βιώνει τη μοναξιά –σχεδόν εξορία– σ' ένα κόσμο αλλοτριωμένο, χωρίς σύνδεση ψυχική. «Η φύση έγινε γι' αυτόν καταφύγιο [...]. Όμως δε νοσταλγούσε μονάχα τη φύση της ιδιαίτερης πατρίδας του. Νοσταλγούσε τη ζωή, την αμεσότητα και την ειλικρίνεια των σχέσεων ανά-

μεσα στους Ντομπρίνοβιτς»³³.

Πραγματικά, στο –εκτός σχολικού ανθολογίου– εισαγωγικό μέρος (σσ. 115-117) παρουσιάζεται το ήθος, η καταγωγή, οι ιδιότητες του Δ. Σκουρογιάννη, οι παράγοντες που συντελούν στην εξιδανίκευση του χωριού και του νόστου, η αναχώρηση μετά την εικοσάχρονη ισοπεδωτική εργασία και διαμονή στη Γερμανία. Δεν ανθολογούνται, επίσης, οι εννιά νοηματικές περιοχές του τέλους (σσ. 124-133). Σ' αυτές ο Σκουρογιάννης πολιορκείται από τις συμβάσεις μιας κοινωνίας εμπορευματοποιημένης. Ασφυκτιά από τον συμφεροντολογικό εναγκαλισμό συγγενών και γνωστών. Επισκέπτεται στο Βόλο τον Σταύρο (που παλινόστησε και αποδέχτηκε το συμβιβασμό), εισπράττοντας το περίσσευμα της αποτυχίας και του τεμαχισμού των ονείρων. Δίνεται στην αναπάντεχη, παραμυθιακή εξωπραγματική φιλία με την αρκουδίτσα. Αναμετριέται με το «χαλασμό», το κομμάτισμα της ψυχής του συγγραφέα και της δικής του. Φυσικά, χάνονται οι κρίσιμες διαπιστώσεις: «Στο Ντομπρίνοβο δεν μπορεί να ζήσει» (σ. 127), «πέθαναν» (ενν. το Ντομπρίνοβο, οι άνθρωποι, η αρκουδίτσα, ο ίδιος ο Σκουρογιάννης της επιστροφής πριν από τη διάψευση). Αποσυνδέονται, επιπλέον, οι αναφορές στις αντιδράσεις και την αδιέξοδη πορεία του Σκουρογιάννη στο ένατο κεφάλαιο που τιτλοφορείται «Επίλογοι στο πρώτο βιβλίο. Μικρός πρόλογος για το δεύτερο», ιδίως αυτές των σσ. 176 και 181 («Δέρνεται ακόμα με τη χαμένη του υπόθεση, ανάμεσα στην απελπισία και την ανάγκη – το Ντομπρίνοβο και την αρκουδίτσα [...] κι η ερημιά που 'ναι ανάμεσα, απ' όπου

κι αν πάει». «Τι να του πεις και του Σκουρογιάννη για την αρκούδα του;»)³⁴.

Οπωσδήποτε, ο χαρακτήρας του Δ. Σκουρογιάννη οικοδομείται σε συνάρτηση, αλληλεπίδραση και αντίθεση με αυτόν του Κώστα και των υπολοίπων προσώπων, με τις περιπέτειές τους στη Γερμανία, όπως ιδίως διακρίνεται στις σσ. 11, 24, 73, 77. Η πορεία του Σκουρογιάννη αποδίδεται από τον αφηγητή, παράλληλα με τις μεταμορφώσεις που αυτός υφίσταται μέσα στους αφηγηματικούς πειραματισμούς του Δ. Χατζή. Κι εδώ όμως υπάρχει μια διαφωνία: ο Η. Hokwerda συμπεραίνει ότι την επιστροφή και τη φιλία του Σκουρογιάννη με την αρκουδίτσα δεν την αφηγείται ο Κώστας ή ο Συγγραφέας, αλλά ένας άλλος, αμέτοχος στα γεγονότα, «εξωτερικός αντικειμενικός αφηγητής»³⁵. Αντίθετα, η Έλλη Φιλοκύπρου με συστηματική προσέγγιση καταδεικνύει ότι στο έκτο κεφάλαιο σημειώνεται η «τέταρτη αλλαγή της αφηγηματικής υπόστασης» του Κώστα. Εδώ ιστορεί ο Κώστας την επιστροφή του φίλου του Σκουρογιάννη στο Ντομπρίνοβο και μέσω της αφήγησης αυτής «ολοκληρώνει τη μετατροπή του σε ετεροδιηγητικό αφηγητή»³⁶.

Ως προς τα πρόσωπα που δρουν στο έκτο κεφάλαιο και τις επιδιώξεις τους υποδεικνύεται ότι το «Υποκείμενο είναι ατομικό (Σκουρογιάννης), με προτεραιότητα του κοινωνικού κώδικα. Αντικείμενο είναι η επιστροφή στην ιδιαίτερη πατρίδα. Έχουμε επιτυχία σε επίπεδο επιφάνειας, αλλά διάψευση σε επίπεδο βάθους»³⁷. Αν όλα όσα προηγούνται συγκροτούν το πλαίσιο ερμηνείας του αποσπάσματος «[Ο γυρισμός]», τότε τα λόγια του Δ. Χατζή δεν ψευτίζουν: «Ήθελα να δώσω ένα χωροταξικό διά-

28. Χρ. Μηλιώνη, «Το διπλό βιβλίο [Ο γυρισμός]», ό.π., σσ. 91-101, ιδίως σσ. 94 και 95.

29. Νίκου Δ. Τριανταφυλλόπουλου, «Η φωνή του δάσους. Δημήτρης Χατζή [Ο γυρισμός]», *Νεοελληνική Παιδεία*, τχ. 18, Φθινόπ. 1989, σσ. 7-16, ιδίως σ. 11.

30. Αδαμαντία Τριάρχη-Μακρυγιάννη, «Δ. Χατζή Ο γυρισμός», στον τόμο *Η διδασκαλία στα κείμενα και στη γλώσσα*, τόμος Α', εκδ. Δ. Παπαδήμα, Αθήνα 1991, σσ. 235-246, ιδίως σ. 236, (2η έκδ. 1983).

31. Ζωής Μπέλλα-Δ. Πτολεμαίου, *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας. Ένα διδακτικό βοήθημα*, τόμος 4, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 1983, σσ. 295-301.

32. Ν.Δ. Τριανταφυλλόπουλου, ό.π., σ. 12.

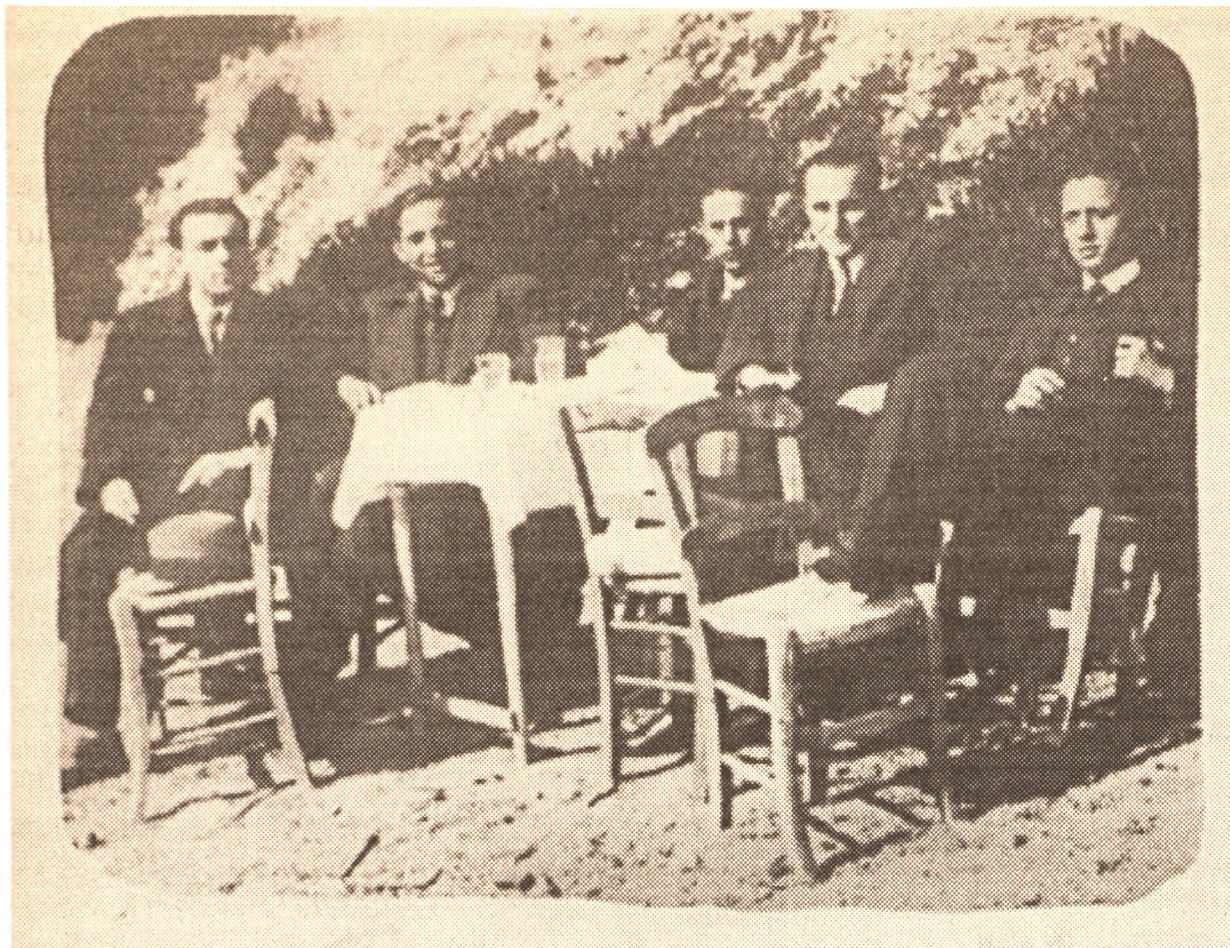
33. Κώστα Ασπρουλάκη, *Συμβολή στη διδακτική των φιλολογικών μαθημάτων*, εκδ. Κώδικας, Αθήνα 1994, σσ. 83-92, ιδίως σ. 91.

34. Η αποσπασματική ανθολόγηση του συγχρωτισμού με την αρκουδίτσα («Δημήτρης Χατζής, Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου») στο εγχειρίδιο *Νέα Ελληνικά. Τεχνικά Επαγγελματικά Εκπαιδευτήρια Α' Τάξη Ιου Κύκλου* (σσ. 91-95, ΟΕΔΒ, Αθήνα 1999) ανάλογα προβλήματα θα προκαλέσει.

35. Η. Hokwerda, ό.π., σ. 288.

36. Έλλη Φιλοκύπρου, «Ο διάλογος των αφηγητών στο Διπλό βιβλίο του Δ. Χατζή», *Ελληνικά*, τομ. 42, 1991-1992, σσ. 329-339, ιδίως σ. 332.

37. Κ.Ε. Μηλιώτη, ό.π., σ. 113.

Άγγελος Χατζής (πρώτος από δεξιά), Παλήο Φάληρο, 5/3/33.

γραμμα της σημερινής κοινωνικής κατάστασης στην Ελλάδα χωρίς να έχω καμιά άλλη λύση, έξω απ' αυτή που δίνει η ίδια η ζωή με την ακατάλυτη δύναμή της να ανανεώνεται, έξω από την ελπίδα που δίνει ο ίδιος ο άνθρωπος – ακόμα και με το να παραδέρνει σήμερα [...] το σίγουρο πειστήριο που έχουμε για το ότι υπάρχει ακόμα και ο άνθρωπος και η ελπίδα για το μέλλον. Αυτό θέλει να πει Το διπλό βιβλίο»³⁸.

Είτε ερμηνευτούν οι δηλώσεις ως βιταλισμός (του αριστερού διανοούμενου), είτε αποδοθούν στη βιοθεωρία και τη σοφία του εσωτερικευμένου πόνου, είτε όλα μαζί, διαποτίζουν επιτυχώς (και ευτυχώς για μας) ταλέντο, ιδιοσυγκρασία και νοοτροπία του Δ. Χατζή. Το πραγματικό δίλημμα του Σκουρογιάννη είναι προσαρμογή (στους αλλοτριωτικούς νέους τρόπους ζωής) ή έξοδος στην αυτόνομη παρουσία και τη στοχαστική μοναξιά. Φυσιολογικά, αναδεικνύεται αυτός σε «αγωνιστικό πρότυπο». Αντιπροσωπεύει τον ανυπότακτο άνθρωπο που αντιστέκεται στις ιδεολογίες και τις πρακτικές του καταναλωτισμού. Δεν απαρνείται το «δικό του αξιολογικό σύστημα» και προβάλλει σταθερά (και ίσως για τους πολλούς μάταια) τον δικό του κώδικα

ελευθερίας³⁹.

Στη συλλογή Σπουδές. Διηγήματα ξανατυπωμένα και άλλα περιέχεται δεύτερο στη σειρά το διήγημα «Το φονικό της Ιζαμπέλας Μόλναρ». Σ' αυτό το «δοκίμιο αισθητικής» που είναι χυμένο στο καλούπι του διηγήματος, καθρεφτίζονται οι ύστερες αισθητικές αναζητήσεις του Δ. Χατζή. Την τραγική ζωή της συγγραφέας γλύπτριας Ιζαμπέλας Μόλναρ αφηγείται ο ανώνυμος (λογιστής) θαυμαστής της οδηγώντας σε οριακά σημεία τους προβληματισμούς για τη σχέση της τέχνης με τη ζωή και την ευτυχία, για τη σύνδεση της ζωής του καλλιτέχνη με το έργο του. Συμπεριλαμβάνονται τα διηγήματα «Αι-Γιώργης», «Ασήμαντες αφορμές», «Μικρό σχόλιο για την Ιφιγένεια εν Αυλίδι», «Η νήσος Άνυδρος», «Σάντα Μαρία». Στη συλλογή είναι εμφανής ο πειραματισμός με τη «διακειμενικότητα», καθώς και με τη διαμόρφωση ενός «περικείμενου περιβάλλοντος». Προτάσσεται όλων ο υπέρτιτλος «Μια ερμηνεία σε πέντε θέματα», ακολουθούμενος από έναν προβληματισμό του Ευγένιου Ο' Νηλ για την ευτυχία. Γύρω από αυτόν ο συγγραφέας εξακτινώνει τα διηγήματα σαν απόπειρες διείσδυσης στη σπουδή της ευτυχίας με την

πρόταξη επικεφαλίδων, από τις οποίες καθεμιά προαναγγέλλει το θέμα (ίσως και να χαράζει μια θέση ερμηνείας): «για την ομορφιά» (Αι-Γιώργης), «για την τέχνη» (Το φονικό της Ιζαμπέλας Μόλναρ), «για τον έρωτα» (Ασήμαντες αφορμές), «από την απιστία ως την πίστη» (Μικρό σχόλιο για την Ιφιγένεια εν Αυλίδι), «ένα δοξαστικό για τους νικημένους» (Η νήσος Άνυδρος). Ξεχωρίζει ο υπέρτιτλος «Και ένα επίμετρο χωρίς ανάγκη ερμηνείας», ακολουθούμενος από την επικεφαλίδα «για την πίστη» (Σάντα Μαρία).

Η επικεφαλίδα και ο τίτλος του διηγήματος συνοδεύονται σε τρεις περιπτώσεις από απόσπασμα πεζού ή ποιητικού έργου που λειτουργεί ως σχόλιο, υπερθεματισμός ή αντίστιξη στο περιεχόμενο του διηγήματος. Δύο στίχοι του Μπωντλαίρ στον «Αι-Γιώργη», στοχασμοί του Αρ. Ρεμπώ στο «Φονικό της Ιζαμπέλας Μόλναρ», στίχοι του Οδυσσέα Ελύτη στη «Νήσο Άνυδρος». Επίσης, στο κείμενο του «Φονικού» προτάσσεται η αφιέρωση «Στη Ν.Κ. Για την κοινή μας θητεία και μαθητεία» και στο «Μικρό σχόλιο» η αφιέρωση «Στο σ. Νίκο Γουλανδρή». Προστίθενται ως στοιχεία ανάγνωσης ο ξεχωριστός υπέρτιτλος «Και ένα επίμετρο χωρίς ανάγκη ερμηνείας» εμπρός από την επικεφαλίδα και τον τίτλο της «Σάντα Μαρία» και η υποσημείωση του πραγματικού πολιτικού γεγονότος του 1961 που έδωσε στο συγγραφέα την αφορμή για έμπνευση.

Συνεπώς, και το «Φονικό» εντάσσεται στο ενιαίο ερμηνευτικό εγχείρημα της συλλογής Σπουδές, ενώ συμμετέχει στο παχνίδισμα του συγγραφέα με τις σημασίες των πεζογραφικών «σπουδών» και τον τραγικό χαρακτήρα τους. Αυτά χάνονται εντελώς σχεδόν από τη διδασκαλία. Σημαντικότερη ίσως καθίσταται η απώλεια η σχετική με τη δομή και το περιεχόμενο του διηγήματος. Ο συγγραφέας στην οικονομία του έργου προνοεί με οκτώ εμφανή διάκενα τη διάκριση εννιά νοηματικών περιοχών με συγκεκριμένο σημασιολογικό εκτόπισμα. Η αποσπασματική ανθολόγηση συνεπάγεται αλλαγή και της μορφής

38. Συνέντευξη του Δ. Χατζή, στην εφημ. Τα Νέα, 12 Νοεμβρίου 1976.

39. Απόστολου Μπενάση, «Και είταν από εκείνα τα σπουρνάρια

που έχει πολλά στην πατρίδα της: Ένας κώδικας τιμής»,

Πρακτικά ..., ό.π., σσ. 262-271, ιδίως σσ. 268, 270.

του διηγήματος. Συνοδεύεται από κατάργηση του δεύτερου, τρίτου, πέμπτου και έβδομου διάκενου, καθώς το κείμενο παρέχεται συνεχόμενο στη σχολική έντυπη μορφή. Απουσιάζουν, επιπλέον, ολόκληρες η πρώτη και έκτη νοηματικές περιοχές και μέρος της τέταρτης. Η απώλεια κειμένου εκτείνεται σε εικονιστικές παραγράφους! Για τις δρώσες δυνάμεις στην αφήγηση ο Κ.Ε. Μηλιώτης διαπιστώνει ότι στο «Φονικό» το «Υποκείμενο είναι ατομικό, με προτεραιότητα του ατομικού κώδικα. Αντικείμενο είναι η ομορφιά και η τελειότητα στην καλλιτεχνική δημιουργία, με τελική αποτυχία»⁴⁰. Όμως η μελέτη των προσώπων και των επιδιώξεων –εκ των ων ουκ άνευ για την αποκρυπτογράφηση των αφηγηματικών στοιχείων του διηγήματος– ακυρώνεται από την αποσπασματικότητα. Λιγότερο, αλλά με την ίδια κατάληξη, επιδρά η περιληπτική απόδοση στοιχείων (ιδίως στις σσ. του πρωτοτύπου 46-48 και 50-51), όπως είναι η «νέα τάξη σε όλα» μέσα στον έγγαμο βίο της Μόλναρ, η αμήχανη απομάκρυνση του αφηγητή από αυτήν, το φονικό, η δίκη και η φυλάκισή της.

Παραλείπεται ακόμη η επικεφαλίδα «για την τέχνη», η οποία και δηλώνει τον θεματικό άξονα, η επιγραφή με το απόσπασμα επιστολής του Α. Ρεμπώ (για την ακρότητα του βίου που διάγει ένας ποιητής), η αφιέρωση που προειδοποιεί για την αυτοβιογραφική πλευρά του διηγήματος (ιδίως η «θητεία και μαθητεία»). Απουσιάζει η πρώτη ενότητα του πρωτοτύπου, στην οποία ο ανώνυμος αφηγητής διατυπώνει φιλοσοφικές και αισθητικές παρατηρήσεις με στοχεύσεις ηθικές, κοινωνικές και υπαρξιακές (σσ. 38-39) σε σύνδεση με τις σκέψεις για τη ζωή και τη βιωματική πορεία του ως ερασιτέχνη προς τα μυστικά της αφηρημένης γλυπτικής τέχνης. Τον αρνητικό αντίκτυπο της αφαίρεσης του κειμένου διαισθανόμα-

στε όταν θυμηθούμε τη δήλωση του Δ. Χατζή: «Την αντίληψή μου για την τέχνη, τη λειτουργία της, τις υποχθόνιες και μυστικές δυνάμεις που οδηγούν στο τελειωμένο έργο της τέχνης, προσπάθησα στο όνομα της γλυπτικής, να τις εκθέσω στο διήγημα που έχει τον τίτλο “Το φονικό της Ιζαμπέλας Μόλναρ”»⁴¹.

Έτσι, ο ορισμός της γλυπτικής ως «έλλογης οργάνωσης μέσα στον άλογο χώρο» προεκτείνεται σε όλες τις τέχνες. Δηλώνει την έγνοια του Δ. Χατζή για τη συστηματοποίηση των αισθητικών αντιλήψεων και την αναζήτηση νέας προοπτικής⁴². Ο συγγραφέας επιζητεί την ανανέωση του ρεαλισμού – η οργάνωση του άλογου χώρου ως υλοποίηση της ανθρώπινης θέλησης και ως δημιουργία των έργων τέχνης. Αλλά επικρίνει και τις αισθητικές συμπεκνώσεις του μοντερνισμού («η τέχνη για την τέχνη»). Στο πρόβλημα της σχέσης μορφής-περιεχομένου (την εποχή που γράφεται το διήγημα, θέμα πολυσυζητημένο στη θεωρία της λογοτεχνίας, την αισθητική και τη φιλοσοφία) ο Δ. Χατζής αντιλαμβάνεται την καθοριστική σημασία της μορφής, ωστόσο δεν την απολυτοποιεί, εφόσον «είναι ο κύριος άξονας που καθορίζει τη διάταξη των όγκων»⁴³.

Η αφαίρεση από το σχολικό βιβλίο της πρώτης νοηματικής περιοχής επιδρά σ’ αυτές τις περιοχές κατανόησης (αλλά και στην ανάδειξη των αυτοβιογραφικών στοιχείων που ενσωματώνει στο διήγημα ο Δ. Χατζής). Προπάντων περιθωριοποιεί τον επινοημένο συγγραφέα και ανώνυμο αφηγητή, που εξηγεί τον θαυμασμό του προς τη γλύπτρια, καθώς η αφήγηση στο ανθολογμένο μέρος εστιάζεται στην Ιζαμπέλα Μόλναρ. Υπονομεύεται μερικώς η σπουδή στη σχέση που αναπτύσσεται ανάμεσα στη ζωή και το έργο του καλλιτέχνη (η τραγικότητα των ορίων σ’ αυτήν). Αδυνατίζουν τα στοιχεία που

καταδεικνύουν ότι το «Φονικό» πρόκειται όχι για δοκίμιο αλλά για διήγημα «με αλληγορικό τρόπο οργάνωσης και ερμηνείας», στο οποίο συντελείται μια αντιπαράθεση «αλληγορίας και συμβόλου»⁴⁴. Ο συμβολισμός «αφοσίωσης, συνείδησης, ευθύνης» και το «δίδαγμα για την ασίγαστη, ανημέρευτη προσπάθεια του ανθρώπου για την ομορφιά, την τέχνη, την ευτυχία» (πρωτότυπο σ. 53) απορρέει από τις διάσπαρτες αναφορές στην ευτυχία (τον υπόγειο σύνδεσμο των Σπουδών και των διηγημάτων) και στην «ανθρώπινη νίκη». Ιδιαίτερα αυτή δίνει το ερμηνευτικό κλειδί του συμβολισμού: «νίκη της εναντίωσης του ανθρώπου στην τυχαία του φύση» (σσ. 39 και 40, που δεν ανθολογούνται).

Ανακεφαλαιώνοντας, επισημαίνω ότι τα προβλήματα που ανακύπτουν από την αποσπασματικότητα των ανθολογήσεων σε έργα του Δ. Χατζή –και άλλων συγγραφέων– είναι αυτονόητα και σοβαρά. Ωστόσο, μέσα στην τόσο πλούσια και τόσο πρόσφατη επιστημονική βιβλιογραφία δεν επιτρέπεται να θεωρείται αυτονόητη η παρανόληση και η συντριβή της λογοτεχνικότητας των κειμένων στην αναπόφευκτη συνάντησή τους με το «μάθημα της λογοτεχνίας» στην εκπαίδευση. Μέθοδος και αρχιτεκτονική γραφής, μπρεχτική αποστασιοποίηση και καβαφική αντικειμενοποίηση του αισθήματος, περιεχόμενο και μορφή, επιφάνεια και βάθος αφανίζονται και όσο σιωπά κάποιος, γίνεται συνεργός στον αφανισμό. Η λογοτεχνική δεινότητα, η προσωπική ερμηνεία της μαρξιστικής φιλοσοφίας και ο αντιδογματικός λόγος, η αγωνία και ο επιστημονικός μόχθος για το πρόσωπο του Νέου Ελληνισμού συνδανализούν το έργο του Δημήτρη Χατζή. Η φλόγα του έχει διάρκεια είκοσι χρόνια μετά το θάνατό του – όσο αντέχει η ρωμιοςύνη...

Λευκωσία της Κύπρου

40. Κ.Ε. Μηλιώτης, ό.π., σ. 113.

41. Δ. Χατζή, «Περί του έργου μου ομιλώ αυτός» (Ομιλία στην «Τέχνη», Θεσσαλονίκη 1975), *Αντί*, τχ. 298, 30 Αυγ. 1985, σ. 25.

42. Γρηγόρη Πασχαλίδη, «Σπουδή πάνω στις Σπουδές του Δημήτρη Χατζή», στα *Πρακτικά*, ό.π., σσ. 158-172. Βλ. Γιώργου Παγανού «Δημήτρη Χατζή “Το φονικό της Ιζαμπέλας Μόλναρ”». Μια ποιητική του Δ. Χατζή» στον τόμο *Σύνδεσμος Ελλήνων Κυπρίων Φιλολόγων Νεοελληνική Λογοτεχνία*, Λευκωσία 1991, σσ. 303-

307. Του ίδιου, *Αναζητήσεις στη σύγχρονη πεζογραφία*, εκδ. Καστανιώτης, Αθήνα 1984, ιδίως σσ. 91-92.

43. Ιφιγένειας Τριάντου, «Οι αφηγηματικές τεχνικές ως μηχανισμοί σημασιοδότησης στο έργο του Δημ. Χατζή», στα *Πρακτικά...*, ό.π., σσ. 190-210.

44. Γρηγόρη Πασχαλίδη, ό.π., σ. 168. Βλ. επίσης Ζ. Σπανάκου, ό.π., σ. 311 για τη σημασία του «Φονικού» στη δημιουργικότητα του Δ. Χατζή.σ

Ο «σχολικός» Δημήτρης Χατζής

του Δημήτρη Κόκορη

Στην ελληνική δευτεροβάθμια εκπαίδευση, τα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας¹ αντικατέστησαν βαθμιαία από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 τα αλήστου μνήμης Νεοελληνικά Αναγνώσματα και αναντίρροπα επιτέλεσαν ένα ρόλο γενικά θετικό και δημιουργικό, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν εγκιβώτιζαν τις μάλλον αναπόφευκτες αδυναμίες που συνοδεύουν τη θεσμοθετημένη χρήση σχολικών ανθολογίων ως προς τα λογοτεχνικά κείμενα: Με δεδομένες τις εκπαιδευτικές-νομοθετικές αγκυλώσεις, δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει το ότι το περιεχόμενο των συγκεκριμένων σχολικών ανθολογίων δεν ανανεώνεται ούτε σε τακτά χρονικά διαστήματα αλλά ούτε και ριζικά. Αποτέλεσμα είναι να «στενεύουν» τα περιθώρια επιλογής λογοτεχνικών κειμένων για διδασκαλία, οπότε τα σχολικά ανθολόγια επιβάλλουν *de facto* αξιολογικές ιεραρχήσεις, συντελώντας στην ενδυνάμωση ενός «εκπαιδευτικού» λογοτεχνικού κανόνα, ενώ ήδη εντοπίζονται αξιόλογες προτάσεις που κατευθύνουν στην προσέγγιση της λογοτεχνίας χωρίς αυτά².

Ο Δημήτρης Χατζής είναι από τους ευνοημένους στα *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* συγγραφείς και αυτό κατ' αρχάς δεν είναι καθόλου αρνητικό· αντιθέτως, είναι και θεμιτό και δίκαιο, δεδομένης της ποιότητας της λογοτεχνικής του συνεισφοράς. Μόνο στο βιβλίο της Α' Λυκείου δεν φιλοξενείται κείμενό του, ενώ τα πέντε κείμενα του συγγραφέα που περιλαμβάνονται στα σχολικά ανθολόγια, εκπροσωπούν τις πέντε από τις έξι λογοτεχνικές καταθέσεις του (μόνο το μυθιστόρημα *Φωτιά* δεν ανθολογείται)³. Για τα δύο διηγήματα, που μεταφέρονται χωρίς καμία περικοπή, τα σχόλια μόνο θετικά γίνεται να είναι: Τόσο «*Το βάπτισμα*» (Α' Γυμνασίου) από τους *Ανυπεράσπιστους*, όσο και «*Ο Σιούλας ο ταμπάκος*» (Β' Λυκείου) από *Το τέλος της μικρής μας πόλης* συνδυάζουν την ψυχογραφική εμβάθυνση με τον κοινωνικό προβληματισμό, τη συναισθηματική δόνηση με τις ρεαλιστικές απεικονίσεις, την ενδιαφέρουσα πλοκή με την υφολογική δεξιοτεχνία.

Ένα εύλογο ερώτημα είναι γιατί το «*Τραγούδι στην Αθήνα*» (Β' Γυμνασίου) από τη *Θητεία* και «*Το φονικό της Ιξαμπέλας Μόλναρ*» (Γ' Λυκείου) από τις *Σπουδές* ανθολογούνται αποσπασματικά. Ούτε φιλολογικά ούτε εκπαιδευτικά δικαιώνεται ο ακρωτηριασμός λογοτεχνικών κειμένων⁴, πόσο μάλλον όταν πρόκειται για κείμενα έκτασης «διηγήματος». Τα κριτήρια μιας τέτοιας πράξης είναι αδύνατο να απαλλαγούν από την κατηγορία της αυθαιρεσίας, η οποία μεγιστοποιείται όταν πρόκειται για κείμενα ιδιαιτέρως λειτουργικά, που αποδίδουν επιτυχημένα τόσο το αγωνιστικό πνεύμα της *Θητείας* («*Τραγούδι στην Αθή-*

να»), όσο και τη δοκιμακή φόρτιση των Σπουδών («Το φονικό της Ιζαμπέλας Μόλναρ»).

Το πρόβλημα αποκτά μεγαλύτερες διαστάσεις, όταν ανθολογείται απόσπασμα μυθιστορήματος. Η δομή ενός λογοτεχνικού ανθολογίου ως σχολικού εγχειριδίου –αλλά και εκτός σχολικής χρήσης– επιβάλλει την αποσπασματική αντιμετώπιση ενός ευρύτατου από πλευράς έκτασης κειμένου, αντιμετώπιση που εύλογα και αυτονόητα καθίσταται μονομερής, ελλιπής, ενίοτε και αποπροσανατολιστική ως προς το συνολικό πνεύμα του έργου. Θα ήταν χρήσιμο και δημιουργικό, η ανάγνωση αποσπασμάτων που περιλαμβάνονται στα σχολικά ανθολόγια να είναι απλώς το έναυσμα για την προσέγγιση του λογοτεχνικού έργου στην ολοκληρωμένη μορφή του (η δυνατότητα μιας τέτοιας προσέγγισης θεσμικά παρέχεται και είναι αναγκαίο, κατά τη γνώμη μας, να αξιοποιείται).

Το απόσπασμα από *Το διπλό βιβλίο*, που περιλαμβάνεται στα *Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* της Γ' Γυμνασίου, έχει τιτλοφορηθεί (όχι από το συγγραφέα) «Ο γυρισμός». Πρόκειται για την ιστορία του Σκουρογιάννη, ο οποίος επιστρέφει στο χωριό του μετά την πολυετή απουσία του στη Γερμανία, όπου βίωσε τη σκληρή ζωή του μετανάστη. Στο χωριό βρίσκει σχεδόν τα πάντα αφανισμένα από την «εξέλιξη», αλλά μια παροδική επαφή του με το φυσικό περιβάλλον, τον κάνει προς στιγμήν να αισθανθεί καλύτερα. «*Τ' όνειρο του γυρισμού του δεν τον είχε γελάσει*». Με αυτήν τη φράση κλείνει το ανθολογημένο απόσπασμα και όποιος έχει διαβάσει *Το διπλό βιβλίο* ή απλώς το κεφάλαιο από το οποίο το απόσπασμα αντλήθηκε («Η τελευταία αρκούδα του Πίνδου»), κατανοεί ότι ο «επίλογος» του σχολικού βιβλίου αποπροσανατολίζει τον αναγνώστη, αφού το όνειρο του γυρισμού τελικά «γέλασε» τον Σκουρογιάννη: Όταν και η αρκούδα, με την οποία ψυχικά δέθηκε, έπεσε σε χειμερία νάρκη, ο Σκουρογιάννης περιπίπτει στη θλίψη και στην απόλυτη μοναξιά.

Κατά μια σύμπτωση από την οποία δεν λείπουν οι ειρωνικοί υποτονισμοί, η συγγραφική τάξη αποκαθίσταται στο βιβλίο *Νέα Ελληνικά*⁵, που προορίζεται

για την Α' τάξη του Πρώτου Κύκλου των Τεχνικών Επαγγελματικών Εκπαιδευτηρίων. Ανθολογείται ένα άλλο απόσπασμα από το προαναφερθέν κεφάλαιο του *Διπλού βιβλίου*. Εμφιλοχρούν οι αδυναμίες της προσέγγισης αποσπάσματος και όχι ολοκληρωμένου κειμένου, αλλά τουλάχιστον το απόσπασμα δεν διαστρέφει το συνολικό πνεύμα του έργου: Αφού το θηλαστικό έπεσε στο χειμωνιάτικο ύπνο του, ο Σκουρογιάννης (έτσι κλείνει το απόσπασμα αλλά και το κεφάλαιο του μυθιστορήματος) «*κατέβηκε στο ερημωμένο χωριό, που δεν είχε να κάνει τίποτα, τετράδιπλα ορφανεμένος*».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Συντακτική ομάδα: Ν. Γρηγοριάδης, Δ. Καρβέλης, Χρ. Μηλιώνης, Κ. Μπαλάσκας, Γ. Παγανός. Στη σύνταξη των βιβλίων της Β' και της Γ' Λυκείου μετείχε και ο Γ. Παπακώστας, ενώ ο Χρ. Μηλιώνης δεν φαίνεται να μετείχε στη σύνταξη του βιβλίου της Γ' Γυμνασίου (δεν αναγράφεται το όνομά του στο εξώφυλλο του βιβλίου).
2. Βλ. ενδεικτικά: Β. Αποστολίδου-Β. Καπλάνη-Ε. Χοντολίδου (επιμέλεια), *Διαβάζοντας λογοτεχνία στο σχολείο... Μια νέα πρόταση διδασκαλίας*, Τυπωθήτω-Γιώργος Δαρδανός, 2000.
3. Βλ. και τις σχετικές επισημάνσεις του Δημήτρη Σ. Πάνου: *Η διδασκαλία της πεζογραφίας στη μέση εκπαίδευση: Μια πρόταση διδακτικής αξιοποίησης για «Το τέλος της μικρής μας πόλης» του Δημήτρη Χατζή*, Αρμός, 1998, σσ. 66-69.
4. Αυτή η πρακτική ορθώς δεν υιοθετήθηκε στη *Νεοελληνική Λογοτεχνία Γ' Ενιαίου Λυκείου*. Το βιβλίο διδάσκεται από το σχολικό έτος 1999-2000 στους μαθητές της θεωρητικής κατεύθυνσης και στους μαθητές της θετικής κατεύθυνσης, εφόσον επιλέξουν το σχετικό μάθημα. Η συντακτική ομάδα του βιβλίου (Κ. Ακρίβος, Δ. Αρμάος, Τ. Καραγεωργίου, Ζ. Μπέλλα, Δ. Μπεχλικούδη) επέλεξε και σχετικώς εκτενή (για τα σχολικά δεδομένα) κείμενα (Γ. Βιζυηνός: *Το αμάρτημα της μητρός μου*, Στρ. Δούκας: *Ιστορία ενός αιχμαλώτου*), τα οποία περιέλαβε στο βιβλίο στην ολοκληρωμένη τους μορφή.
5. Συντακτική ομάδα: Κ. Αγγελάκος, Χρ. Αργυροπούλου, Άνν. Καραβέλη, Μ. Ραυτοπούλου.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΟΙΟΤΗΤΑΣ

DENIS RICHARDS

Ιστορικός

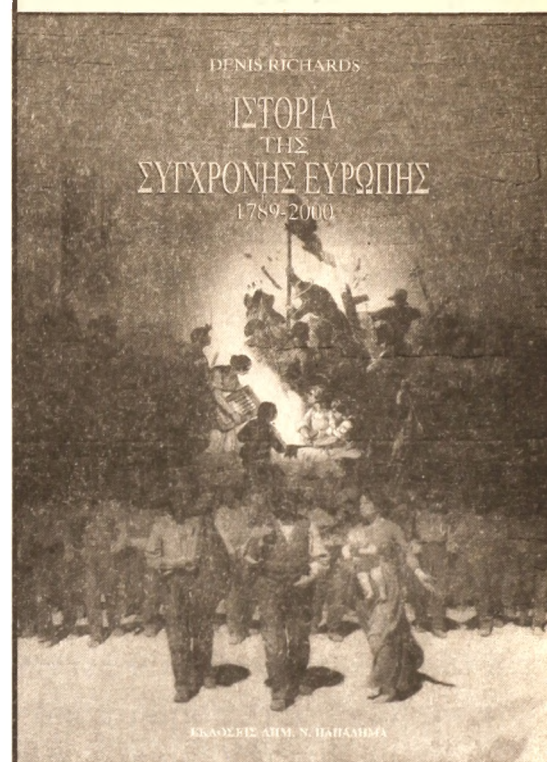
ΙΣΤΟΡΙΑ

ΤΗΣ

ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ

Από τη γαλλική επανάσταση
ως το τέλος του 20ου αιώνα

Με ειδικό Παράρτημα
για την Ελληνική Ιστορία

Μετάφραση
Φ. Κ. ΒΩΡΟΣ

Δεμένο
με 788 σελίδες, 71 εικόνες
εκτός κειμένου και 23 χάρτες

ΕΚΔΟΣΕΙΣ
ΠΑΠΑΔΗΜΑ

Προσφορά στον Πολιτισμό
Ιπποκράτους 8 Αθήνα
Τηλ.: 36.27.318

Με τα μάτια των μαθητών...

Στεγνό, εξαντλητικό εκπαιδευτικό σύστημα, συνεχής βομβαρδισμός με όλους τους βάρβαρους τρόπους διασκέδασης, προβολή κάθε είδους υποκουλτούρας, αυτά όλα και άλλα πολλά στερούν από τους νέους σήμερα το δικαίωμα «να ζήσουν την ηλικία τους». Το δικαίωμα να βρουν τον εαυτό τους, να ονειρευτούν, να πλάσουν ιδανικά, να ερωτευθούν, να γνωρίσουν δημιουργικούς τρόπους έκφρασης της ανησυχίας τους. Σ' αυτά λοιπόν που τους στερεί το σύστημα, προσπαθήσαμε ν' ανοίξουμε ένα μονοπάτι, μέσα από τη διαδικασία του ερασιτεχνικού θεάτρου, της ερασιτεχνικής δημιουργίας, μέσα από το έργο *Καληνύχτα Μαργαρίτα*, την θεατρική διασκευή του διηγήματος του Δημήτρη Χατζή «Μαργαρίτα Περδικάρη». Πάντα επίκαιρο, διαχρονικό, κλασικό, το *Καληνύχτα Μαργαρίτα* διδάσκει την αντίσταση της ελληνικής νεολαίας στον φασισμό και την καταπίεση, την αντίσταση στην οσφυοκαμψία και τον άκριτο ωχαδερφισμό, την δουλοπρέπεια σε κάθε λογής αμφίβολη εξουσία. Διδάσκει την αναζήτηση της ελευθερίας, του ύψιστου αυτού ιδανικού, βάζοντας σε δεύτερη μοίρα μικροσυμφέροντα και τυχοδιωκτισμούς. Νά γιατί επιλέξαμε με την θεατρική μας ομάδα του Β' Γυμνασίου Γαλατσίου το έργο του Δ. Χατζή. Η Μαργαρίτα μέσα στην αντιστασιακή πάλη, γνωρίζει την ολοκλήρωσή της σαν άνθρωπος, τα πρώτα φτερουγίσματα του έρωτα, και τελικά κάνει την

υπέρβασή της προσφέροντας τον εαυτό της θυσία χάρη της λευτεριάς που οραματίζεται. Έτσι τα παιδιά της θεατρικής ομάδας μέσα από την προσπάθειά τους για την όσο το δυνατόν πιο καλή ερμηνεία των ρόλων τους, διδάσκουν και διδάσκονται τα ιδανικά που η σημερινή κοινωνία και η «νέα τάξη πραγμάτων» τείνουν να θολώσουν. Τα ιδανικά εκείνα που δεν μαθαίνονται στο σημερινό σχολείο και που δίχως αυτά η νεολαία μας χάνει την ταυτότητα και τον προσανατολισμό της. Ο νέος που ονειρεύεται, που δημιουργεί δεν έχει ανάγκη να αυτοκαταστρέφεται με τα ναρκωτικά και τις κενές και μάταιες αναζητήσεις μιας πλαστής αλήθειας. Αλήθεια αυτός ο νέος γίνεται ο αυριανός υπεύθυνος πολίτης, δημιουργικός και θετικός απέναντι στις διεκδικήσεις του στη ζωή, παλεύοντας κάθε είδους πρόβλημα και δίνοντας λύσεις που γνώμονα έχουν το κοινό καλό και δίκαιο. Θεωρώντας το *Καληνύχτα Μαργαρίτα* πλέρια διδακτικό και διαφωτιστικό, είμαστε περήφανες που συμβάλαμε –όσο αυτό έγινε– με ένα μικρό, μικρούλικο βοτσαλάκι στα όνειρα της νέας γενιάς. Τα κείμενα που ακολουθούν, γραμμένα από μαθητές δίνουν με άμεσο τρόπο τις αντιδράσεις των νέων παιδιών.

Αγγελική Βλαχάκη
Ισμήνη Καραμπέτσου

Μαλώνουμε, μισούσαμε, ερωτευόμαστε... Δεν παριστάναμε πια...

Μέλος θεατρικής ομάδας! Πόσο σπουδαίο φαινόταν για μένα, ένα μικρό μαθητή. Ένιωθα υπερηφάνεια μα συνάμα και φόβο. Είχα αναλάβει δύσκολο έργο, βαρύ φορτίο για τους παιδικούς ώμους μου κι έπρεπε να τα βγάλω πέρα παλληκαρίσια και νά 'χω απόδοση αντάξια της εμπιστοσύνης που μου 'δειξαν οι καθηγήτριάς μου επιλέγοντάς με στην ομάδα.

Οι πρόβες ορίστηκαν. Θα γίνονταν κάθε Σάββατο απ' τις 3 μ.μ. μέχρι όσο

θα χρειαζόταν.

Όταν ακούσαμε ότι στο σχολείο μας θα δημιουργηθεί θεατρική ομάδα τρέξαμε πολλοί να γραφτούμε –ακόμη και παιδιά που καθόλου δεν τα ενδιέφερε τότε το θέατρο– στοχεύοντας σ' αυτό που κάθε μαθητής επιθυμεί, το χάσιμο των μαθημάτων. Στην πορεία όμως είδαμε ότι όχι μόνο μαθήματα δε θα χάναμε αλλά θ' αφιερώναμε και πολύ απ' τον ελεύθερο χρόνο μας. Κι όμως κανείς δεν αποχώρησε. Αντίθετα πέσαμε με τα μούτρα στη δουλειά και το Σάβ-

βατο έγινε για μας μια μέρα ξεχωριστή που την προσμέναμε γιατί αν και ξέραμε πως μας περίμενε δουλειά σκληρή, ξέραμε επίσης πως θα περνούσαμε κάποιες ώρες διαφορετικές παρέα με μικρούς και μεγάλους που είχαν κοινά ενδιαφέροντα.

Στην πρώτη συγκέντρωση παρουσιάστηκε και διαβάστηκε το έργο *Καληνύχτα Μαργαρίτα*. Συγγραφέας ο Δημήτρης Χατζής. Διασκευαστής ο Γεράσιμος Σταύρου. Το όνομα του Χατζή δε μας ήταν άγνωστο και τη δουλειά του

Τα παιδιά της θεατρικής ομάδας του 2ου Γυμνασίου Γαλατσίου, μετά την παράσταση του έργου. Δεξιά, Ορέστης και Μαργαρίτα (η σκηνή στο παγκάκι).

Την παράσταση παρακολουθούν (από αριστερά:) ο διευθυντής του Γυμνασίου Βασίλης Παπαθανασίου, η Αλέκα Παπαρήγα και ο εκπρόσωπος της ΕΛΜΕ Αθανάσιος Καραμπέτσος.

την είχαμε «ακουμπήσει» αφού στα σχολικά βιβλία της νεοελληνικής λογοτεχνίας υπάρχουν τα διηγήματά του «Το βάφτισμα» και το «Τραγούδι στην Αθήνα». Κάποιοι πετάχτηκαν: «Τον ξέρουμε τον Χατζή, γράφει ωραία! Χρησιμοποιεί απλό λόγο, κατανοητό, μας άγγιξε πολύ! Είναι ευαίσθητος! Πρέπει να υπήρξε σπουδαίος και σωστός άνθρωπος».

«Στο σπίτι μου έχουμε ένα βιβλίο του, Το τέλος της μικρής μας πόλης, και κει διάβασα ένα έργο με τίτλο “Μαργαρίτα Περδικάρη”. Είναι η ίδια η ιστορία που μας διαβάσατε», είπε μια συμμαθήτρια.

Στ’ αλήθεια όλη την ώρα της ανάγνωσης δεν ακούστηκε ούτε ψίθυρος. Ρουφούσαμε κυριολεκτικά τους διαλόγους που φέρναν την εξέλιξη. Εντυπωσιάστηκα απ’ τον ανάγλυφο τρόπο με τον οποίο ξεπηδούν και παρουσιάζονται οι χαρακτήρες των ηρώων... και βιαζόμασταν να δούμε το τέλος όπου –τώρα πια μπορώ να το πω– κατά γενική ομολογία περιμέναμε το μεγαλείο της Μαργαρίτας που θα την κράταγε εκεί ψηλά, όπου την είχαμε τοποθετήσει για τη στάση της και όχι το γκρέμισμά της, αποτέλεσμα υποταγής.

Θυμάμαι πως κανένας μας δεν ήθελε

το ρόλο του Γερμανού. Ούτε του Περικλή. Τον είχαμε απορρίψει σα χαράκτρη. Δεν μπορούσαμε βλέπετε να καταλάβουμε ότι αυτός και οι αντιθέσεις του με τους φίλους αλλά και την ίδια τη Μαργαρίτα τής έδωσαν την αφορμή και την ευκαιρία ν’ ανέβει τόσο ψηλά...

Μελετήσαμε την πρώτη και τη δεύτερη πράξη και στην πρώτη κιόλας ουσιαστική πρόβα είχαμε αρχίσει να μπαίνουμε όπως λένε «στο πετσί του ρόλου». Θυμάμαι πως ο δικός μου ο ρόλος απαιτούσε νεύρα και για να το καταφέρω προσπαθούσα να βάλω τον εαυτό μου στα βάσανα του ήρωα. Μονολογούσα όταν έπαιζα, όταν διάβαζα, όταν έγραφα, όταν περπατούσα. Έπαιζα ακόμη και στον ύπνο μου!

Και οι πρόβες συνεχίζονταν. Σάββατα πάντα. Και στα διαλείμματα να παίζουμε πιάνο και να τραγουδάμε...

Κάποια στιγμή επιτέλους φθάσαμε να προβάσουμε ολόκληρο το έργο. Τότε άρχισα να καταλαβαίνω τον μοναδικό τρόπο, τη μοναδική τεχνική με την οποία ο Χατζής ξεδίπλωνε σιγά σιγά τους ήρωές του και τους αποκάλυπτε τμηματικά ώσπου τους έφτανε μπροστά μας ή καταξιωμένους κι αξιοσέβαστους ή απογυμνωμένους και μισητούς. Μέσα απ’ αυτή την τακτική διδαχθήκαμε πολλά. Άνθρωποι σαν τον Περικλή και το Δέρβη μπορεί να βρεθούν καθημερινά μπροστά μας ολοζώντανοι. Άλλωστε τα έργα είναι αντίγραφα πιστά της ζωής. Μα και Μαργαρίτες θα βρεθούν κι Ορέστηδες κι Αγγελικές... Ήθος, αξιοπρέπεια και μεγαλείο πάντα θα υπάρχουν.

Προβάροντας την «Μαργαρίτα» και γνωρίζοντας καλύτερα το Χατζή, κάποιιο προχωρήσαμε διαβάζοντας κι άλλα δημιουργήματά του για να προσεγγίσουμε περισσότερο τον άνθρωπο, τον παιδαγωγό, το δάσκαλο καθώς και την παιδευτική αξία των έργων του.

Η μέρα της παράστασης -14 Μάη 2000- έφτασε. Είχαμε όλα τα παιδιά μια έξαψη, μια τρεμούλα, ένα τρακ. Μα αποδώσαμε. Αποδώσαμε καλύτερα απ' ό,τι περιμέναμε. Ζωντανοί ήρωες του Χατζή, κινούμασταν στη σκηνή, μιλούσαμε, μαλώναμε, βρίζαμε, αγαπούσαμε, μισούσαμε, ερωτευόμαστε... Δεν παριστάναμε πια... Όλα ήταν πραγματικά... Όλα τα ζούσαμε... Ήταν αλήθεια...

Πράγματι μαζί με τη Μαργαρίτα, τον Ορέστη, την Κατερίνα, τον Περικλή μάθαμε ίσως όχι τόσο να παίζουμε, αλλά μάθαμε να ζούμε.

**Ένας μαθητής
της Θεατρικής Ομάδας
από το 2ο Γυμνάσιο Γαλατσίου**

Η ΕΠΑΦΗ ΜΕ ΤΟ ΕΡΓΟ ΣΕ ΣΤΙΓΜΑΤΙΖΕΙ...

Το έργο Καληνύχτα Μαργαρίτα, το οποίο είναι θεατρική διασκευή του διηγήματος του Δημήτρη Χατζή «Μαργαρίτα Περδικάρη», δεν αφήνει κανέναν ασυγκίνητο. Καλογραμμένο καθώς είναι, κρατάει αμείωτο το ενδιαφέρον του κοινού ή του αναγνώστη. Ενσαρκώνοντας τους πολύπλευρους χαρακτήρες του έργου αυτού, ανακαλύπτεις κρυμμένες πτυχές του εαυτού σου. Οι διάλογοι είναι πραγματικά αξιόλογοι, τόσο που σε κάνουν να αισθάνεσαι ότι βιώνεις πραγματικά τα όσα διαδραματίζονται. Η επαφή σου με το έργο αυτό είναι κάτι που αναμφισβήτητα σε στιγματίζει ως άνθρωπο και ως προσωπικότητα για όλη την υπόλοιπη ζωή σου. Είναι πραγματικά μια δουλειά άξια προσοχής.

Τσούγκου Ελένη (Μαργαρίτα)
από το 2ο Γυμνάσιο Γαλατσίου

Γιατί «Δημήτρης Χατζής»...

Στις αρχές του περασμένου Απριλίου και μετά από ζύμωση δύο μηνών, έγινε μια νέα συζήτηση στο σχολικό συμβούλιο του 1ου Λυκείου Χαϊδαρίου σχετικά με την ονομασία του, εφόσον ένας νόμος του 1996 δίνει αυτή τη δυνατότητα.

Η συζήτηση αυτή δεν κατέληξε ακόμη σε τελική απόφαση, εξαιτίας των πολλών προτάσεων και των αντιθέτων επιχειρημάτων, αλλά και του ευρύτερου προβληματισμού αναμεταξύ των καθηγητών, των μαθητών και των εκπροσώπων των γονέων...

Η προσωπική μας άποψη ήταν η πρόταση της τιμητικής αναγνώρισης της ζωής και του έργου του γνωστού, αγνού και αγωνιστή συγγραφέα Δημήτρη Χατζή και θα εκθέσουμε τους λόγους που μας οδήγησαν σ' αυτό.

Δεν ήταν μια αιφνίδια παρόρμηση ούτε μια διάθεση που διαμορφώθηκε τελευταία. Ήταν αντίθετα αποτέλεσμα μιας πίστης βαθιάς που ξεκινάει από παλιά, από τη μελέτη του έργου του και την παρατήρηση της τιμημένης ζωής του, που γιγαντώθηκε, το δίχως άλλο, καθώς γνωρίζαμε περισσότερα για το έργο του, για τον ίδιο, για τη ζωή του.

Για τον ξεχωριστό τίμιο και αυθόρμητο και φιλόανθρωπο χαρακτήρα του.

Γιατί, αλήθεια, προτείνουμε ως επωνυμία του σχολείου μας το όνομα του Δημήτρη Χατζή; Αναμφισβήτητο γιατί ο Δημήτρης Χατζής

α. Εκφράζει πάντα την παλλόμενη προοδευτική ιδεολογία, το πνεύμα του αγώνα του καθημερινού απλού ανθρώπου, τη δύναμη της ελευθερίας και την αντίσταση του γενναίου και ασυμβίβαστου στη φθορά, στο γκρέμισμα των αξιών, αλλά και την αγάπη στον άνθρωπο γενικότερα και στους νέους με ξεχωριστό τρόπο, με συνειδητή προσήλωση στην Ελλάδα και στην ελληνική γλώσσα.

β. Με το πολυσχιδές έργο του, το λογοτεχνικό και το εκπαιδευτικό, πρόβαλε τις αξίες του ανθρωπισμού, της αγωνιστικότητας, της αναγκαίας για όλους ελπίδας για έναν καλύτερο κόσμο, για μια άλλη δυνατότητα ζωής με ειρήνη, με αγάπη, με ευαισθησία και σύνθεση δημιουργικής ανθρωπιάς, με φίλους και συναδέλφους.

γ. Με τις μεταφράσεις των ελλήνων λογοτεχνών ως καθηγητής της νεοελληνικής γλώσσας στο Πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης έκανε γνωστή την ελληνική λογοτεχνική δημιουργία στο λαό της Ουγγαρίας, που την αγάπησε σε τόσο βάθος ώστε να τη διαβάσει με αγάπη,

και όπως πολλοί γνωρίζουν, πρόβαλε με ξεχωριστό τρόπο τη δυναμικότητα του νεοελληνικού πολιτισμού, λειτουργώντας με πείσμα και αποφασιστικότητα, με τόλμη και θάρρος.

δ. Προώθησε δυναμικά το όραμα, το μεγάλο όνειρο του σοσιαλιστικού μετασχηματισμού της νεοελληνικής κοινωνίας και έδειξε τη βαθιά πίστη του στον άνθρωπο, σε κάθε ον αγάπης, ανθρωπιάς, απλότητας και ελπίδας, που από την υλοποίηση αυτού του οράματος προσδοκούσε μια άλλη δυνατότητα ζωής. Το όραμα της προοδευτικής αλλαγής, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της παιδείας των ίσων ευκαιριών, της μόρφωσης, αλλά και προπαντός της αλληλεγγύης στον συνάνθρωπο.

ε. Χρωμάτισε με μοναδικό τρόπο τα βάσανα, τον πόνο, αλλά και την ερημία του νεοέλληνα, αλλά και του σύγχρονου ανθρώπου που βλέπει την τεχνολογία να συντρίβει κάθε δυνατότητα αντίδρασης των ανθρώπων που πολεμάνε για την ουσία της ζωής.

στ. Δεν υπέκυψε στο βόλεμα, δεν επιδίωξε τη φήμη, αφήνοντας πίσω μια λαμπρή υποθήκη για τους νέους που αγωνίζονται να υψώσουν την πυραμίδα της ύπαρξής τους.

ζ. Προώθησε με ξεχωριστό τρόπο και με εκπληκτική αποτελεσματικότητα παρά τις αντίξοες συνθήκες τα θέματα της παιδείας και της γλώσσας του νεοελληνικού έθνους.

η. Έγραψε και κληροδότησε σε όλους μας απaráμιλλες υποθήκες γενναιότητας και αγωνιστικότητας και πολέμησε με όλες του τις δυνάμεις τη φασιστική λαίλαπα του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, της Κατοχής, αλλά και τα οδυνηρά περιστατικά του Εμφυλίου - υποθήκες που πρόβαλαν αξίες, ιδιαίτερα στην μετέπειτα εποχή μίσους, αντεκδίκησης και ξεκαθάρσιματος λογαριασμών σε βάρος των αδυνάτων και των ηττημένων.

θ. Δημιούργησε, ζώντας στην εξορία για τρεις και πλέον δεκαετίες, ένα έργο εκπληκτικό και κατέδειξε τη μοναδικότητά του δημιουργώντας ένα έργο που βλάστησε αποδοτικά, μακριά από την κολυμβήθρα του γλωσσικού γίγνεσθαι της χώρας του, της πατρίδας.

ι. Παρέμεινε, ως το τέλος της ζωής του, απλός και ταπεινός, σταυροφόρος του λόγου, της ελπίδας, του σοσιαλισμού, της αγάπης.

Για όλους αυτούς τους λόγους προτείνουμε, τιμητικά, το όνομα του Δημήτρη Χατζή.

Ανδρέας Κοντοδημόπουλος
Φιλολόγος - Διευθυντής Γ' Λυκείου Χαϊδαρίου

ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ
«ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»

Κ Υ Κ Λ Ο Φ Ο Ρ Ο Υ Ν 5 3 0 Τ Ο Μ Ο Ι

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΗΣ

45 τόμοι

«ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»

ΠΛΑΤΩΝ

33 τόμοι

«ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»

ΠΛΟΥΤΑΡΧΟΣ

53 τόμοι

«ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»

ΠΠΟΚΡΑΤΗΣ

17 τόμοι

«ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»

ΟΜΗΡΟΣ

12 τόμοι

«ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ»

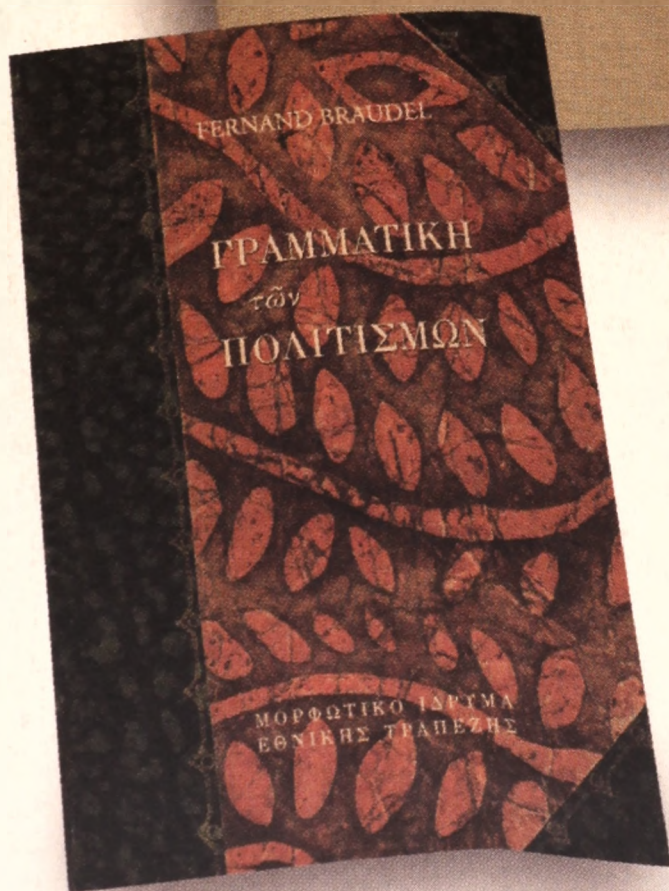
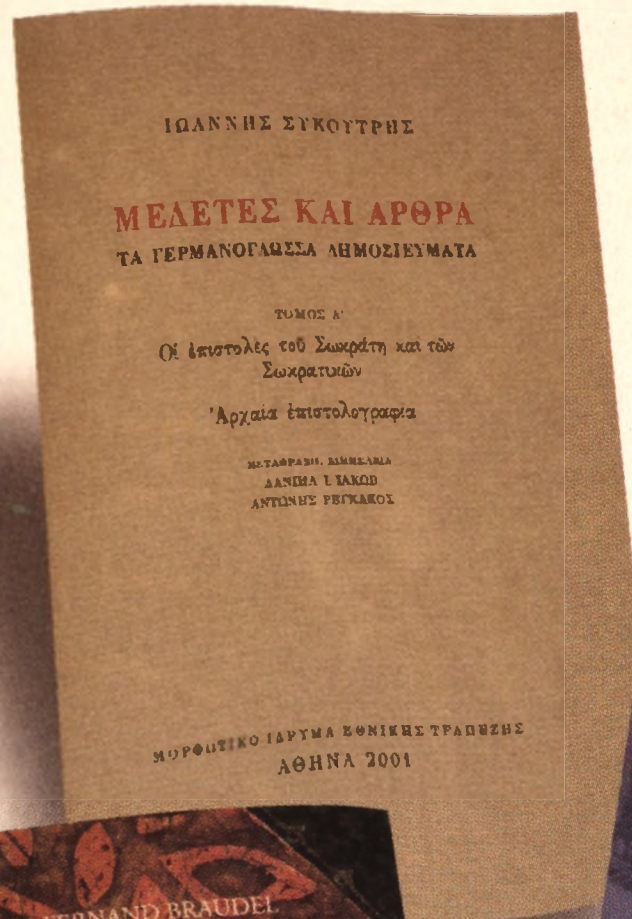
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΑΚΤΟΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ 46, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 38.44.458-38.40.524, FAX: 33.03.098

e-mail: kaktos@otenet.gr <http://www.kaktos.com>

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΟΥ ΜΟΡΦΩΤΙΚΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΕΘΝΙΚΗΣ ΤΡΑΠΕΖΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τομέας Δημιουργικού ΕΤΕ 7/01

ΕΘΝΙΚΗ ΤΡΑΠΕΖΑ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

<http://www.nbg.gr>

ΔΙΑΘΕΣΗ

Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης (Μ.Ι.Ε.Τ.)

Θουκυδίδου 13, Πλάκα
τηλ.: (0 1) 0322 1335
e-mail: miet2@otenet.gr

Βιβλιοπωλείο "Το Μορφωτικό"

Στοά του Βιβλίου
Πεσμαζόγλου 5, Αθήνα
τηλ.: (0 1) 0321 5606

Πολιτιστικό Κέντρο Θεσσαλονίκης Μ.Ι.Ε.Τ.

Βασ. Όλγας 108, Θεσσαλονίκη
τηλ.: (031) 0295 171
e-mail: mietthes@otenet.gr

Και σε όλα τα ενημερωμένα βιβλιοπωλεία